113/2

अथ

॥ त्रिकाण्डमीमांसामण्डनम् ॥

११३/२

...या॥ सा चार्थाः कर्मब्रह्मात्मेत्यं क्रियाप्रतीयेनेयद्यप्यर्थो विधीय... ...दृश्यादिना प्रसक्तो यं येनेन कनस्यद्दत्तवर्तिष्यमाण

...प्रयोजनमाह संक्षेपेणैतावदिति॥ पाठक्रमेणोपक्रमनाद्यविषयवद्वानं व्याख्यान... ...यणं॥ तावद्वक्ष्ये ह्याह पूर्वतावत्सेवं चेकरोति पश्चा हा

...तानी॥ ...पत्रेमनाद्यविषयवद्वाने॥ स ... वैधांवाहृश्यच निश्चमाण ...यार्थकीर्तनानां लिंगेन कर्मेवा विद्वा साक्षरण प्रया

...नोपद मितिनिन्ता द्यविशेषो भेत्तायणी ... य॥ एकादशानामध्यायानां प्रथमाध्यायोक्तप्रामाण्यापवादद्वारेण द्वितीयाध्याया

...नेनमसा॥ स्मरणप्रयोजनानां त्रिसंबंधार्थेषु ... मिथ्यात्रोकालत्वहा हृदयस्य येनेन निराकृता॥ वेदादि साक्षात्प्रामाण्यस्यत्रोक्तादिह

...प्रत्यत्वनिरपेक्षस्य वेदमेवप्रतिदिग्द्वारस्य साधा... रण्यमन्यथा वेदादीनामप्युक्तराध्यायार्थो॥ प्रत्यक्षसाधारण्यानुपपत्तेर्नियाय॥ यद्य

...प्रतिषिद्ध निपादनमन्यनस्यापत्तिर्विध्यानर्थक्यप्रसंगात्परिहारायग्रहीनरादिभिरेः प्रतिपाद्यते॥ सिद्धप्रामाण्यस्य ज्ञानदृष्टोपपरिहरणीय

...ण्यापदर्शनेना॥ अवधानादीनां वाक्यार्थवैपरीत्यार्थवैनार्थक्योपपत्तेः सर्वत्रापि तैवमेवचक्रं ... प्रामाण्यस्य ज्ञानदृष्टोपपरिहरणीय

रूपर

र्थवादिवन्मध्यमपदलोपेन समासः॥ नचैतद्व्याख्यातं एवार्थैरुक्तं तात्पर्यार्थकत्वेन प्रतिज्ञातचोदनाप्रामाण्यनिर्वाहार्थेन तदप्रामाण्यनिरसनयोपपत्ति
पादनस्यासमस्तलक्षणार्थव्यतिरिक्तत्वादित्याह कथं चेति॥ प्रथमस्य त्ववयवमात्रस्य लक्षणपरत्वोक्ता वृथा विद्यत्यकथनार्थस्य ज्ञाणीत्युक्तं॥ नच
पाल्लक्षणपरत्वमुक्तमुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेनापरीक्षावसायादित्याह अपि चेति॥ न हि लक्षणानि लोकेति॥ विध्याद्यात्मपस्य
विदं रूपमित्यादिनापरिहारे विवरिष्यमाणो द्वादशलक्षणपर्यन्तः॥ समाप्यन्तेमुपक्रमतेनस्मादिति॥ व्याख्यावयवस्य तावत्समाप्त
कारमाहनचेति॥ प्रमाणलक्षणमिति निर्द्धृतत्ते तचोदनालक्षणसूत्रोक्ता प्रथमानुवादार्थमित्यर्थः॥ द्वितीयावयवस्य माधनप्रकार
ध्यादिरिति॥ विध्यादीनां प्रामाण्यया निर्णीतिः स्थितास्तावत्तन्निर्णीतिरस्ति त्रिंत्यर्थः॥ नचव्याख्यासंगत्या समस्ताध्यायार्थानुवादः
ज्ञानानुकीर्तनस्ताध्यायावयवकृत्स्नः समस्तानुवादेनेनानवकल्प्यते तथापि विध्यर्थवादेत्यादिना त्रिपाद्यर्थानुवादात् समस्तप्रथमपादार्थः सूर्व
ज्ञातमाह समस्तार्थहीति॥ अध्यायद्वयस्यापि तन्त्रविकारद्वैविध्य[illegible] दात्प्रथमपादार्थमात्रानुवादार्थं चमस्य

नुवादेपुक्त

त्रिकांडमंडन

२३८

स्थायत्तेतन्‌ ननावत्परिकारत्वमस्तीत्यत्तिप्रेत्यप्रमाणांतरनिरासेन वा संभुत्थ वेदप्रामाण्यं तन्म[illegible] पयवस्यतीत्यतिप्रेत्यप्रथमपादोक्ति॥ कथं चोदनाल

रोधिप्रमाणलक्षणासिध्धमन मित्याशंक्यस्वरूपवचनेन्व्यक्तिपक्षे तावदुपपादयति तत्रैवेति। यद्य[illegible]नाप्रमाणकः सधर्म इत्युक्तो चोदितत्वंस्यधर्मस्यलक्षण

मुक्तंभवति। तेनावः॥ चोदनाप्रमाणकत्वं वा धर्मस्यल। क्षणत्वेनाक्रमिथ्याहार्यो। न्यायधर्मत्वाद्धेतूपादानात्धर्मस्तदर्थत्वानन्दृत्याव्या

हेत्वतइति॥ कर्मव्यक्त्यन्तरावपिकथं विशेष[illegible]तमाह। सत्यपिचेति॥ इदानीं प्रमाणवचनव्यक्तिपक्षेप्युपपादयति अथवेति॥ प्रत्यक्षादिवि

वयधर्मोक्तं। निरावकृतेमाहयद्यपिचे[illegible]प्रमाणविधि परत्वात्तस्य कथं तदनुवादेन लक्षणं विधिपरत्वे मिथ्यार्थत्वाख्यार्थोदुक्तं भवतीति दर्शयितुमे

तावतैवलक्षणं॥ चोदनत्वस्यलोकवेदसाधारणत्वेनातिव्या पकत्वाद्लक्षणत्वमात्रं व्याहन्यमेवेति॥ विजातीयव्यावृत्त्या क्रियावत्वेस्यवाच्यव्यावृत्त्या

कथंचित्लक्षणत्वंसंभवतीतिचेत्॥ औत्पत्तिकसूत्रेणवानित्यत्वाद्यभिधानेनवैदिकत्वेलानाश्रानित्यत्वाभिप्रियाहअथापिचेति॥ एवंनाकिंक्षणमलक्षणता

र्थार्थमुपपादयत्यस्यत्वेत्रपक्षे यायान्यायमुत्पादनार्थी॥ वाक्यसमंजसमेवानुचायत्वमित्याह अथवेति॥ एवंत्रिप्रकारावयवव्याख्यानेनह धर्मे व्यपेक्षयात

ह्रि

धर्मलमिति २

...ना आपक्षाले ... बलेन त्रोथा दि सिद्धिरित्यसाधारण्यं स्पष्टं । किंच को धर्मः कथंलक्षणः कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किंपरश्चेति विधा

...साप्रथमसूत्रेणाप ... तेनाध्यायद्वयप्रतिपाद्यप्रमाणस्वरूपविषयं प्रतिज्ञाद्वयं ... द्वितीयसूत्रेण ... तस्य निमित्तपरी । ह्रि

...रिन्प्रथमाध्यायेन वेदप्रामाण्यं साधितं । ... नैवेत्यवेदनादीनां धर्मत्वं ... सनद्योतिष्टोमादीनामेव धर्मस्वरूपे ज्ञातेपीयं

...स्वरूपाणीतिकार्त्स्न्येन धर्मस्वरूपं ... निरू ... पाणाधीन ... मित्यध्या [illegible] स्य चोदनासूत्रपरिकरत्वा स्पष्टतरासाधारणासं

...नि । येथा ... अथवाद्वयमेवेदं सर्वशास्त्रं ... रवमतं । ... ध्यायस्य चोदनासू [illegible] या णां शेषलक्षणं । चोदनासूत्रनिर्दिष्टायः प्रमाण

...सप्रकारः ... नेन ... प्रपंचं ... नि । संप्रत्यनन्तरं ... [illegible] ... ख्यास्य सूत्रस्योत्कीर्तनं ... वयवक्रमप्रतीके

...पनिरत्रति । धर्मप्रमाणस्यविध्या ... कस्य वेदस्य ... प्रामाण्य ... [illegible] पादना ... [illegible] मितिमवाप्य ... निकृत इति । ... प्रायमाद्दनेवा

... विजानीयार्थो न ... साधारणधर्मप्रतिपादकोऽ [illegible] ... प्रसिद्धस्य ... स्युपगमेनाप्यन ... मय ... यि ... स्य

न २

वशेषधर्मविचारणा॥ फलविध्यर्थवादवाक्यानां योगप्रधानता॥ फलकर्तृसयुक्तकर्तव्यत्व विधायि वाह्यति॥ अत्र तु कथं संगतिरिति भावः॥ अत्राज्ञातादि न्य
ज्ञाविधिश्च मित्यादि गुणप्रधान विचारस्य ज्ञानात्पन्नत्वमानेदमपि वलक्षणार्थं वैनिर्ध्वंरमिति तत्कुर्वंतः तायत्रापि रूपत्वासामान्येन पौनरुक्त्यमनेनातो
मन्यमानाः परिहारमाह विध्यादके विधि ति॥ नद्धूयस्य तितदयुक्तमिति। प्रयुक्तघातसंमार्गादीनां गुणकर्मत्वं तात्रशास्त्रयोश्च प्रधा
के मेवमधिकरणांतरं॥ महद्भस्यापत्तेः पौनरुक्त्यत्र॥ कासंभावामहत्य विहाराभिश्च। यद्वा अत्रायत्रापि विचारस्य रूपत्वासामान्येन तु पौनरुक्त्यमत्रा॥
वपरिहारं द्रव्यगुणसंस्कारविधिष्वत्र संस्कारस्य॥ हेनावघातादेर्द्रव्यत्रोयवापि निक्षनाद्द्रव्यत्राहेनवद्द्रव्यस्यत्रायवा निष्पननत्वत्वतिक्रमेण
प्रक्षन्या विधानादित्यर्थः॥ तस्मादेवं समाधेयमि त्यादत्तेनेति॥ सद्यंतत्वेनलक्षणार्थेनलक्षणं च निप्रधान्येन तेदद्वलक्षणं प्रनिपाद्योपूर्वं ने
दोपि तु प्रतिपाद्यएतल्लेनैवलक्षणानेदाप निरस्तु निष्पादित्वास्यस्तुर्कतम मिति॥ अतस्तद्व सिद्ध्ययेपाक्षन्यै विचार्यमाणं नासंगतमिति भावः॥ तदयं साथ्यार्थः॥ अत
रेतिन्नान्यविना नियकर्मा ति परीक्ष्यं तेतत्तदनु निष्पाद्यद्रव्यंनेदानेदसिद्धार्थंचद्रव्यं प्रतिप्रधान्यप्रसक्तनीति॥ अनेदस्यापि पृथ्वी लक्षणरूपनेदस्यादतआद

गांर्द्धं व्याचष्टे तत्रेति॥ विध्यादीनां प्रामाण्योपयोगि व्यापारविशेषः प्रवर्त्तकत्वस्तावकत्वस्मारकत्वरूपस्तद्वत्ता च्चार्थो निमित्तः॥ किमित्यसौ व्यापारविशेषो न स्पष्टमनुक्तो न

न श्राव अवसरा नावादिति॥ तेदस्त्वं क्षणसंगत्येत त्वत्तमात्रानुलापाण स्योपयोगादित्याव॥ स्मृतिप्रामाण्योपयोगिनं व्यापारविशेषमास्यकृतिस्त्रुले वनमिति॥ स्मृतिस्मृ

त्यसाध्याहार॥ एवमवयवद्वयमाक्षिप्य पूर्वं व्याख्यापयेद॥ नीतृतीयावयवं विचारयत्रावापाद्गुण विधिविग्रहणानुपपत्तिमात्रं व्याह नामधेयस्येति॥ सर्व्वेन

मर्वेयप्रामाण्यमेव सम्यक् प्रपञ्चमुक्तं तस्य तु चोदनांतर्गतत्वा॥ दाग्नेयादेतत्संस्य वेर्थवादत्वानुपपत्तेः परिशिष्टा याद्गुणविधिविधमवसरत्वनीतिदर्शयितुं तद्गुण

मित्यर्थ॥ चतुर्थावयवं संदिग्धविशेषणस्य च योजनमा द संदिग्धार्थेति॥ प्रथमपादमात्रे विन्[illegible]माणलक्षणान्किं॥ कथमध्यायस्य प्रमाणलक्षणारब्ध

दं ह्येव्याप्येवमिति॥ तन्नैनतत्कारणसामान्यविशेषा॥ त्वात्समस्तस्य प्रामाण्यव्युत्पादनार्थ[illegible]वादिति भावः॥ तन्त्रस्मार्त्तव्याप्तिरित्यध्यायस्योद्दे

ज्ञावप्रतिपादनार्थं तया व्याचष्टे तत्रेति॥ वर्णियमाणार्थेकीर्त्तनलाघ्यमनंतरमित्यादिनात्र[illegible]नानीयवयवं चेदन्नसंगतत्वेनाक्षिपन्निर्णदक्षनेति

चोद्यणं वानर्थितादिशेयत्रोविरूपत्वासासानृतीयसंगद्धेतेच चतुर्थेपिफल कर्त्तृपयुक्तत्व विवेका[illegible]पोद्ध॥ पुनःश्रुत्यादिवाद्धनकत्वं पौरुषार्थयो॥ प्रयोज

लक्षणमिति

वशाय धर्मविचारणा ॥ फलविध्यर्थवादत्वकालार्थगप्रधानता ॥ फलकर्तृसंयुक्तं वस्त्ववर विधाविनाहिति ॥ अत्र तु कथं संगतिरिति भावः ॥ अत्रा ज्ञाता

कर्मले न्याविरोधमित्यादि गुणप्रधानविचारस्य ज्ञानात् यत्नेन्नमाने द्रव्यं वलक्षणार्थं वै निर्धारयितुं प्रकृवंतः ॥ न्याय ग्रोथि रूपता सामान्येन रूपेन लक्ष्यमनेनात्र

२४ मन्यमानाः परिहारमाह रिष्यादके विति   ॥ नि ॥ तद्द्रव्यं विनियुक्तमिति । प्रत्यवघातसंमार्गादीनां गुणकर्मत्वे सोत्र शास्त्रयोस्य प्रधा

नं मत्वमधिकरणं तत्र सिद्धं स्यात्ततः पौनरुक्त्यम् ॥   कास्वेनावाहत्य विहारास्ति ॥ अन्तरायत्रोहि विचारस्य रूपता सामान्येन तु पौनरुक्त्यमत्र ॥

व्यपरिहारं द्रव्यगुणसंस्कारेषु विव्यत्र संस्कारत्वा ।   इनावघाताद द्रव्यशोधत्वात् निष्पन्न द्रव्यत्वाहेन च द्रव्यस्य त्रायत्वा निष्पन्ननतास्य तिकर्म एव

प्रभृत्यादिधानादित्यर्थः ॥ तस्मादेवं समाधेयमि   त्यादृत्तेनेति ॥ स यं तत्र न लक्षणार्थेन लक्षणत्वं निप्रधान्येन ते द्रव्यलक्षणप्रतिपाद्यो पूर्वं

दपि तु प्रतिपाद्य एव वैलक्षणे दोष निरस्तु निष्पादित्वा स्य स्तुत्कं तमस्ति ति ॥ अत एतत्त्वं सिद्धये प्राक्तन्यं विचार्यमाणं नासंगतमिति भावः ॥ तद्ये व्याख्यार्थः ॥ अन्ये

प्र रे जिज्ञान्य सिद्धानि च कर्माणि परी स्यं तेतत् द्रष्टु निष्पाद्य पूर्वं जेदा नेद सिद्ध्यर्थं च द्रव्यं प्रति प्रधानान्य प्रसक्तानीति ॥ अनेद स्यापि पूर्वी लक्षणेन लक्षणभेदस्यादत्तमाद

कर्मभेदस्तावदिति॥ उत्सर्गापवादाभ्यां भेदोऽस्यैव परीक्ष्यतेऽर्थः॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तदनुनिष्पादिनो द्विविति॥ एतदेव स्पष्टं प्रपञ्चयन् संक्षेपेण समस्ताध्यायाधिकरणान्य
नुक्रामति तत्रेति॥ तत्र शास्त्रेनापूर्वं विचारपर्यन्तेन स्वार्थाधिकारणेन कर्मशास्त्रे स्योऽस्वं प्रतीयत इति कथ्यादयत्ता कर्मभेदानुनिष्पादि द्विवेषु स्य सिद्धसतीतुरं
तृतीय सिद्धइति द्वितीय विषयं वैव प्रसिद्धइत्यर्थः॥ य ... श्रुनस्तृतीयविषयः सन्नत्रारभ्यते तदपवादत्वेनेत्यसंगतिनिरासार्थं पुनरिसुक्तं॥ अथवा
द्वद्वितीयनिमन्त्रणीति॥ ननु सत्यर्थे संस्कारत्वे तत्त्वप्र ... नवद्वादित्यत्राचरेत्यादीनां दृष्टार्थत्वेनुप्रागवादविधेयत्वमाशंक्य निमाहद्वा अर्थेनेदत्रा
द्विविधानेन विध्यतीनियक्ष्यमाणवाक्यमपूर्वी। ... स्वावात्तिधानमतआदयवीति॥ प्रोक्षणनिष्पत्त्यर्थं तंडुलीभावस्यानेका निखनिष्यत्ति
समर्था निरसाधनान्यालोचयतो यो वघातविधिर्नासा ... यन विशाय समर्पणेन तत्रोपसंहारः क्रियते स एव नियम निर्बंधादिशब्देनोच्यते॥ अर्था
न्तरापणेन द्विधाप्राप्तत्वप्यवघातस्तंडुलीभावकत्वेन नियम्यमानोऽनन्यजनक नियमस्यादृष्टंप्रयाजनमपेक्षते॥ तत्रश्चावघातेन तंडुलीभावे कृते तत्तंडुलान्यथा तंडु
लेष्व निकायानिष्पाद्यमानो नवघात क्रियाजन्यावकुंवकते तंडुलोत्पादननिरपेक्षावघातस्वरूप जन्यत्वाभ्युपगमे कफलेप्यनिदेशाज्ञानावघातानवात्यि

उद्भाव्यते॥ तस्मान्नियमविधेः स्थले अर्थाधिकरणे क्रियाजन्यत्वानभ्युपगमान्न द्विरोधः इत्यर्थः॥ अन्ये तु शेषो यस्य विधिकल्प्यनियम्यस्याप्राप्यकत्वेन मं यथावादप्रामाण्य
फलस्य क्रियास्वरूपस्येव विधेयत्वान्नयोजनकल्पना विनानफलमात्रेणावच्छिन्नस्य नियमस्येति मन्यन्ते। नियमादृष्टस्यापि क्रियैवान्यत्र सिद्धेः तत्तादर्थ्यमात्रं निराकार
णपरत्वं यदेवान्निकमेवैवाव्यक्तं क्रियाजन्यक्रियाङ्ग तत्राहुस्स्वामी प्रितं तु मुद्देश्यत्वपरनामधेयमत्रिप्रेतं नोत्पाद्यत्वमात्रे॥ नत्वयाप्युपदिष्य
तइति क्रियोत्पाद्येवेमत्यवानुयंगिकत्वान्नव्यपदेशमात्रं नि राकरणपरमिति॥ अस्तु यं गिकत्वादेव चेहफले दृष्टवद्घातप्रयोजकत्वमिति ला॥ अपव
दसिद्धिमुपसंहरति नैमेति॥ गुणकर्मत्वव्यपदेशार्थं च दृष्टांगीकरणादेकान्तिकी निरूपणीयं॥ प्रोक्षणादिजन्यस्य सावी... निस्यानित्रा
यस्य फलस्थानीयत्वेनात्माश्रितावान्तरव्यापाररूपापूर्व शब्दवाच्यं ... तावान्तरस्य चानन्तरत्वाविशेषेन ... वान्तरकल्पने प्रमाणाभावात्
दोषादित्यन्येति श्रयप्रमाणान्तरागोचरत्वसाम्येनाप्यवांतरकोपूर्वशब्दप्रयोगाद्द्ययविरोधः॥ अस्य चेत्यादिनैतत्लक्षणार्थं इत्येतेनागमे॥ तदपवादार्थमिति गुण
त्वलक्षणस्यापवादः प्रधानत्वलक्षणांतदपवादार्थं॥ एवं प्रधानत्वलक्षणापवादः गुणत्वलक्षणापवादार्थं सूत्रमित्यर्थः॥ अक्रियात्वाद्दोषेन विरुद्धत्वलक्षणयापक

रणांतरमुक्तं ॥ कैश्चित्तु प्रथमाध्यायप्रतिपादितप्रामाण्यस्य शास्त्रस्य साध्यानुबंधभेदाख्योऽत्र भेदो द्वितीयाध्याये प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तत्र साध्यं संयवनस्य पिंडोत्पत्तिर्दोहन
स्य पयःप्राप्तिरवघातस्य व्रीहिविकारः प्रोक्षणस्य संस्कार इति चतुर्विधमन्योन्यनिरपेक्षं भिन्नं समासमवायिकांगशास्त्राणां भेदकं द्वितीयाश्रुत्येर्या साध्यनिष्पत्त्या
वसार्या क्रियारूपानुबंधनिष्पत्त्याभावेन तद्भेदनिमित्तत्वा द्वितीयो गामृतधारानुपकारांकांगसाध्यक्रत्वोपकारः प्रधानसाध्यानि करणावांतरकार्याणि
तितद्भेदेनांगप्रधानशास्त्रभेदः समस्तांगप्रधानसाध्य श्चैश्वर्यलक्षणोधिकारः कामजीवनाधिकाररूपेण भिन्न इति तच्छास्त्रभेदाध्यवसानमिति शा-
श्चांतरादिश्यमाणकविषयापरनामधेयानुबंधभेदात् ॥ यागहोमादिशास्त्राणां भेद इति तन्निराकरणार्थमेव एवार्थो वर्णनीयो नान्य इति साध्यं तत्र्या
वच्छे एव एवेति ॥ अथ मात्रायः ॥ अंगाभिन्नाद्यवधारणार्थं वैनानुष्ठानोपयोगित्वाच्छास्त्रार्थरूपकर्मभेद एव विचार्यो नानुपयोगी शास्त्रभेदोनुष्ठानपर्यवसा-
यित्वान्मीमांसाशास्त्रस्येति ॥ किं च ॥ साध्यानुबंधभेदयोः शास्त्रार्थभेदद्वारकं वा शास्त्रभेदकत्वे न निरपेक्षत्वे वेति विकल्पनीयं न तावदाद्यः कल्पः शास्त्रभेदावधारणस्या-
शेषशास्त्रार्थभेदेवधारितेनुष्ठानसिद्धेरनुष्याद्धिशास्त्रभेदावधारणानर्थक्यान्नैरपेक्ष्यं तेन सेत्स्यत्येव साध्यानुबंधयोः शास्त्रार्थभेदभावनया नियोगेन वा संबं

रणान्तरमुक्तं। केचित्तु प्रथमाध्यायप्रतिपादितप्रामाण्यस्य शास्त्रस्य साध्यानुबन्धभेदात्स्यां भेदो स्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तत्र साध्यं संयवनस्य पिण्डोत्पत्तिर्दोहन
स्य पयः प्राप्तिरवघातस्य व्रीहिविकारः प्रोक्षणस्य संस्कार इति चतुर्विधं मन्योन्यनिरपेक्षं भिन्नं समसामवायिकांगशास्त्राणां भेदकं द्वितीयानुबन्धस्तु साध्यनिष्पत्त्य
वसार्यो क्रियारूपानुबन्धनिष्पत्त्यभावेन तद्भेदनिमित्तत्वा
दृष्टोपयोगानृतधाराद्युपकारांकांगसाध्यस्य क्रत्वोपकारः प्रधानसाध्यानि करणावान्तरकार्याणि
तितद्भेदेनांगप्रधानशास्त्रभेदः समस्तांगप्रधानसाध्य
स्त्वपूर्वलक्षणाधिकारः कामजीवनाधिकाररूपेण भिन्न इति तेशास्त्रभेदाध्यवसानमिति प्रा—
र्वांतरादिप्रमाणकविषयापरनामधेयानुबन्धभेदाद्भ।
र्यगृहोमादिशास्त्राणां भेद इति तन्निराकरणार्थमयमेवार्थो वर्णनीयो नान्य इति साध्यं तथा
च षष्ठे एव एवेति॥ अथ मात्रायः॥ ओं ॥ गिज्ञाद्यवधारणार्थं
वैनानुष्ठानोपयोगिज्ञाकाशास्त्रार्थरूपकर्मभेद एव विचार्यतेनानुपयोगी शास्त्रभेदोनुष्ठानपर्यवसा
यित्वान्मीमांसाशास्त्रस्येति॥ किंच॥ साध्यानुबन्धभेदयोः शास्त्रार्थभेदद्वारत्वा शास्त्रभेदकत्वेन निरपेक्षत्वेति विकल्पनीयं न तावद्वाद्यः कल्पः शास्त्रभेदावधारणास्य—
नेव शास्त्रार्थभेदेवधारितेनुष्ठानसिद्धेरनुपपत्त्यादिशास्त्रभेदावधारणानर्थक्यान्नैरपेक्ष्यं तेन भेदकृ. ऽवसाध्यानुबन्धयोः शास्त्रार्थभेदभावनया नियोगेन वा संबं

यत्कमस्तु विवक्षितइत्याह वक्ष्यमाणे ॥ आख्यांतरादीनां भेदत्वेनाचासमानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशंक्याख्यातवैयधिकरण्येनव्याचष्टे इतिकरण इति ॥ ग्रंथेकाद्वयमध्य

न्यथापरिहरति अथवेति ॥ संज्ञायाः आख्यांतरत्वे लिङ्गनेत्तरत्वेनालिङ्गेयांतरेणरूपकत्वात्संख्यायाश्च गुणत्वाविशेषादुक्तदोपादानवैयर्थ्यमात्रंख्यातः संज्ञाश

ख्यांतरयोरिति ॥ धात्वेनतररूपेणाख्यांतरेभावनानुरंजक व्यापाररूपेण स्वार्थवदस्वार्थानुरक्ताया भावनायाधात्वर्थांतरानुरक्तभावनातः स्वरूपे

देबोधयति संज्ञा तु नस्वेन भावनानुरंजकव्यापारत्वरू पेण स्वार्थवदस्तिनामार्थनिष्पन्नरूपा लिङ्गनस्वभावत्वात् तेनासो स्वार्थमात्रभेदव्याप्तिय

त्तत्त्वेदान्तुत्राख्यांतरन्यायेन भावनाभेदसिद्धिः ॥ गुण श्च गुणांतरावरुद्धकर्मत्वसेन्नवास्वविशिष्टकर्मत्वनिमाह्निपत्तुत्पन्नस्यात्वस्यसेनवाक्

र्मांतरेभ्योभेदं बोधयति संख्यातुव्यासज्यवृत्तित्वेनैक निष्ठत्वाभावात् संख्यांतरावरुद्धस्यापिकर्मस्वरूपजनापायेनोपपत्तेः स्वविशिष्टकर्मत्वनिमात्रे

स्तुमन्नाकुर्वतीप्रमाणांतरेणकर्मत्वप्रभाववधारितायामनेकत्वमात्रंबोधयतीति ॥ स्वरूपानतिरिक्ताधिया संज्ञाख्यांतरान्यथक्रा ॥ व्यासज्यसमवायात्वसंख्याति

[illegible]ांतरादित्यस्मिन्नाक्षिप्तानिकिवस्यातइति ॥ लिङ्गान्त्यलिङ्गानिवेद्यत्वात्तेवहेतुमन्त्रयावर्तिष्यमाणकथनसिद्धः यद्विषयकथनानर्थक्यमाशंक्यवक्ष्यमाणमित्यादि

ञर

॥ध्येण संक्षेपप्रदर्शनपूर्वकस्य विस्तरवचनस्य व्याख्यातुः प्रतिपादनसौकार्यं श्रोतुः प्रतिपत्तिसौकार्यं प्रयोजनमुक्तं तदिष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधा
रणमिति न्यायेन स्पष्टार्थोदिततदित्यादिना तदिसमाख्यानलक्षेनत्राकुलेणं भेदलक्षणार्थं निराकरणपरतयातिस्पष्टव्याख्यानं॥ यद्वोपक्रमोपसंहारपर्यालोच
नया सर्वमप्येतन्निराकरणपरं व्याख्येयं॥ हेतुहेतुम द्भावलक्षणो ह्यध्यायानां संबंधः प्रसिद्धेन प्रासंगिको ह्यध्यायान्तरः॥ यद्विधवेन साध्यानुबंध
भेदास्यांहि विध्यमर्थान्तर विवक्षयात्र्यादत्र विधवेनि राकृते॥ कर्मशब्देन शास्त्रविषयवेदाज्ञान्तरादिग्रहणेन साध्यादीनि॥ परोक्षाध्यायार्थं नि
रासेन ख्यातिमतार्थकथनस्यान्याभ्यागमनेत्रास्यमा। नत्वादानर्थक्यमात्रे ख्यात्तरत्वात्स्यमिति॥ नवोपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यायोऽस्य मध्यमर्थं पश्या
मः॥ एतत्तात्पर्येण निराय्यके २ त्रतात्पर्यं॥ निधानेबलाबलस्यापि यद्वाद्युक्तमात्रेव्याख्यानं सर्वदा चेति॥ नयत्रैकेन भेदाबाध्यने
तत्रैव तत्र एति सिन्न विषयत्वे ईश्वराद्यार्थं व्याचष्टे तत्रेति॥ यत्प्रस्तुतादुपजायते तत्प्रसक्तानुप्रसक्तादिति व्याज्यं॥ किं पुनरुपोद्घातादिकरणमतत्वा
रूपयति॥ अनुसरतीति किर्ता। ।ह्यप्रकृतोपयोगोऽनिष्पाद्य सर्वभेदानुसारी कर्मभेदस्तत्सिद्ध्यर्थमिति योग्यं॥ अन्तर्बर्हिस्य हि फलभावना करणत्वेनहे

दानुनिष्पादीफलापूर्वं न दसिद्ध्यतिकारणत्वेदानुनिष्पादित्वात्कार्यभेदस्य ॥ नामार्थस्य तु करणत्वे तदुद्देश्यापूर्वभेदापादकः स्यादित्याशयः ॥ द्रव्यादेरनुनिष्पा-
दित्वेप्यादरवदर्शनान्नानुनिष्पादित्वमात्रेणापूर्वभेदस्यानादरणीयत्वात् ॥ धर्मेयत्नाज्ज्ञानार्थं त्वदृष्टकर्मभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्फलसाधनत्वेन च कर्मणो धर्मत्वात्तस्य चापू-
र्वद्वारत्वादनुनिष्पादिनापूर्वभेदस्य विपर्ययोपपत्ते ः प्रकृतकर्मभेदविज्ञानत्वाविरोधः ॥ किं चाव शब्देभ्यो पूर्वं श्रुतद्रव्यगुणत्वाद्येभ्यः प्रतिसंदेह
भाव्यमपूर्वस्य त्वाद्यावाच्यत्वात्तावाद्युक्तमात्रीयाप लेनेत्युक्तं ॥ फलपदसंबंधद्वारा भावत्वाद्यानां द्रव्यगुणत्वाद्यानो वापूर्वगमकता सिद्ध्यतीति तत्का
यः ॥ अनेन च नामार्थस्य फलभावनाकरणत्वं भवतीत्य स्य चेत्यधिकारणार्थः सूचितः ॥ करणत्वे दानदेवयोरपूर्वभेदानेदहेतुत्वं सूचनायोक्तं
तव्या विद्युक्तं ॥ सर्वेषां फलपदसंबंधे कतरस्य संबंध इति चिंतानुपपन्नेत्याशंक्य द्वितीयं प्रथमं भावदित्यादिनाव्यक्तस्य फलसंबंधः सर्वेषां भ
तिचिंतोत्तरं कुर्वता योग्यतायोग्यतार्थस्याप्यस्य चिंतानरस्य धर्मभेदाभेदफलत्वाल्लक्षणसंगतिरपास्तीति दर्शयितुं किंपदेन पदेन धर्मत्वमत्र तत्तस्य र्वारकइ
त्रिपूर्वमंबंधित्यतदुक्तं ॥ भेदस्य चं पदार्थस्वरूपत्वात्प्रमाणलक्षणवद्भेदलक्षणस्यापि चोदनालक्षे सूत्रप्रतिज्ञात धर्मस्वरूपव्यक्त्यादगमार्थत्वात्तेयव्यविज्ञाया॥

ष्टेति विनिमुच्चयितुं प्रथमं व्याख्यातुं इत्युक्तं॥ न चैवं सति चोदनाशब्दस्य विधिप्रत्ययमात्रवाचित्वात्तदेन पदेनेति विनानयुक्तो त्याशंक्य वाक्यमित्युक्तं। तदुपपादनार्थं
विधेरर्थे अत्र भावनाविषयत्वं वक्तुं क्रियायाः इत्युक्तं। तच्चोदनासूत्र एव व्याख्यातं चोदनासूत्रमित्यनेन न धर्मस्यापि लक्षणवद् दलक्षणस्यापि चोदनासूत्रपरिकरत्वाभिधा
नात्क्रियामात्रस्य इति। शब्दगुणेन न वाक्यस्य चोदनात्वाभि धानाद्युपलक्षणमित्युपेक्ष्य वाक्येति वाक्यवाक्यार्थमावयवत्वाभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह
यदेति॥ व्याख्यार्थमज्ञानानः शंकते अत्रापीति॥ वाक्य वाक्यार्थयोः सावयवत्वे चोद्यं भवतीत्यर्थः॥ धर्मस्य वाक्यरूपचोदनागम्यत्वेन वाक्यार्थत्वा
प्रतिपद्यमित्याशंकानन्तरोक्तं॥ वाक्यार्थस्य चलक्षणमा णत्वात् वाक्यत्वाति अनेन युक्तमिति चोद्यार्थः॥ एतदेव व्याचष्टे यदि हीति॥ किं वाक्यार्थस्य
धर्मत्वमभिप्रेत्य यमात्रो कात्स्न्र्येण धर्मस्य पदार्थत्वेनत्वा लौत्यमिमानाद्वा तत्र पदार्थस्यैव श्रेयःसाधनत्वेन धर्मत्वा नता वाक्यार्थस्य धर्मतायुक्ते
त्यारूतदुव्यनक्तीति॥ धर्मस्य वाक्यार्थत्वेऽपि वाक्यार्थस्य धर्मत्वं नास्तीत्याशयः। न च कात्स्न्र्येन धर्मस्य पदार्थताकात्याद् नेवान्नेति। श्रेयःसाधनत्वफलपरसमत्तिद्या तरलभ्य वाक्यार्थात्मकत्वेन वाक्यार्थत्वं प्रसिद्धमुपपादनायोकपदार्थस्य धर्म
त्वसर्वपदानामेकवाक्यतावाक्सर्वशब्दानर्थक्यमाशंक्य तदेकवाक्यत्वपदार्थोत्पत्तिगृहीतस्यैकपदार्थस्यैव फलपदान्वयाधीनाश्रेयःसाधनत्वावगतिरित्याह तावता यःस्वतेवकार्थ्येजयतिनयावेति॥ न चैवमपि पदद्वयमात्राधीनत्वा धर्मत्वाच्चाते वि
सर्ववाक्यानर्थक्यं द्व्यादेरदिफलवत्त्वप्रकारित्वेन धर्मत्वान्नेदनिधाविपदापेक्षत्वेन सर्वशब्दस्यार्थवत्त्वे सत्येकपदानर्थक्यंस्यादित्याशंक्याह सासादिति॥ कान्यस्य साधनानीत्यादावन्यस्य धर्मसाधनत्वमत धानेन धर्मत्वानस्यपगमा
नानिकृत्वाप त्रिष्टिपाद्याय याथाश्रुत चसमंगसमवस्थात्रद सा हान विति॥ न च चक्किं पदेन पदेनेति जाथ्या सर्वेषां धर्मत्वमेकस्य वेति विचारः प्रतिज्ञातिः यदेकस्मात्सर्वमित्यस्मात्सर्वेषां वा सर्वसाधनत्वमेकस्य वे तां

सर्वेषामेकस्यवेति विचारः प्रतिज्ञाति॥ यद्येकस्मादपूर्वमित्यस्मात् सर्वेषां वापूर्वं साधनत्वमेकस्य वेति॥ यत्राहुः किमपि तावद्यदि नित्ये स्वर्गकामपदसंबंधात् स्वर्गे सा
धयेदिति शुक्त्युरिति शुक्त्यापोद्यात्ताधिकरणन्यायात्त्वेकस्य फलसंबंधः सर्वेषां वेति॥ तदत्र किं प्राधान्येन विचार्यं क्रियासंख्यारूपवद्वेति॥ फलपदसंबंधस्य वाक्यधर्मत्वेन
ल्यत्वादपूर्वसाधनत्वस्य फलपदसंबंध एव फलत्वादैन्या / वाक्येन विचार्यं तद्रूप्यर्थः॥ किं तावदिति सर्वपदप्रतिष्ठामुपपादयितुं व्याचष्टे किं तावदिति
प्रतिज्ञासत्त्विनानुपपत्तिं प्रश्नपूर्वकमाह कुत इति॥ सर्व / यामुह्यमाणत्रित्रोयत्नस्यैकरूप्यात्फलसंबंध इति हेतो तृतीयामंगीकृत्य तावद्व्याचष्टे यदि
ति॥ सर्वेषां फलसंबंधे सत्यैकरूप्येण संबंधः सिध्यतीति / ऊहे तत्र लक्षणेन तृतीयामंगीकृत्यान्यथाव्याचष्टे यदि वेति॥ व्याख्याद्वयस्यकुश्यायार्थश्रुतः॥ प्र
धानेनत्वनुपपत्त्यंतरं गुणसंबंधेऽपि यथेष्टवाप्यपत्तेर युक्तमा॥ / रोव्याप्यपादयति सर्वेश्वेति॥ ननु सर्वेषां फलसंबंधस्यप्रतिज्ञार्थत्वे धर्मग्रहणमसंगतं स्यादि
त्याशंक्याह तत्तः संगतिं दर्शयन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे तस्मादिति॥ न चैवं सति धर्मभेदात्तत्फलत्वाद्विचारस्य तत्स्मादेकमपूर्वमिति सिद्धांतापसंहारः पक्षे सर्वपक्षे भिन्नो धर्मः इति
वाच्यमित्याशंक्याह तत्रेति॥ प्रत्येकं फलसाधनत्वे सति भेदेन श्रेयःसाधनत्वाद्धर्मभेदः सिद्धांतेऽपि सर्वेषामपि फलपदसंबंधे नियमेन प्रत्येकमियमेव प्रत्येकं फलसा

वनमास्तीत्याशयः ॥ पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारस्यादिति सर्वाधिकरणन्यायेन यथा सत्त्रिणः प्रत्येकं कृत्स्नं फलं लभन्ते तत्तथा नाम वाद्यष्टिआपि किंप्र
त्येकं फलसाधयंति अथवा यौगपद्ये नाम्नि संबंधात्प्रत्येकं कृत्स्नतां नतः स्यादेककर्म्मणेककर्त्राशानि संयोगादित्येकादशाद्याधिकरणन्यायेन यथा दर्शपूर्णमासौ संहत्या
मायत तत्र संघेतेपि संहत्यसाधयंतीति यथेष्टकल्पनोपपत्तेः सर्वथा फलसाधनत्वेपि एवंभूतफलसाधनत्वनियमाभावान्नैकांतिको धर्मभेदः सिद्ध
धो दित्यर्थः ॥ प्रत्येकमपि फलसाधनत्वे अग्निहोत्रदर्श्यादिवद्दृष्टार्थत्वेनकार्यत्वादन्योन्यरपेक्षाद्विकल्पे सत्यपवाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवद
न्योन्यरपेक्ष्यासावाक्समुच्चयसंतिनास्त्येतिको धर्मभ्एदः सिद्धेत् ॥ न वाग्निहोत्रवद्दर्शपूर्णमासादिवदेकांतत एकशाद्योपादानमप्यस्तीनि संहत्यवयि
त्नेतथेत्युक्तं ॥ आदिशब्दसंवितानवत्कृत्स्नार्थवेष्टकाहेन विहृता ॥ ननु अद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्याख्यातोस्य कर्तृत्वं बहुत्वस्य संहतानां कर्तृत्वा
द्यवेतदपि कार्त्स्न्यं पिप्मादत्तपरतः प्रत्येकं कर्तृत्वावसायात्पुरुषार्थस्य फलस्यैकस्मात्कर्त्तुः सिद्धेस्तस्य तस्य कर्त्तुः प्रत्येकमधिकारो युक्तः स्येनेनाक्विरच्याजेन विजयाय
जेतप्रकामस्त्यादेतनामधाद्धर्मान्फलकलावमांश्रत्युपादशक्तेन समुदायेन वाक्यसमाप्तेः संदेहकारिता वगमात्प्रत्येकं साधनता स्यवगमदतो बहुवचनस्या ॥

तावत्कृत्स्नघटघटेकफलसाधनत्वेऽप्याकांक्षाहतत्वेति॥ नामधात्वर्थयोरस्मिन्पूर्वपक्षेऽनेकदायन्याद्दिवद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तावाह दर्शपूर्णमासादित्ये
कत्वाद्युपादानात्तावाऽसाहित्यान्न चमतेऽकृपादेयत्वेऽपि समुदायो वाक्यमन्यस्य योगाद्धृकृतवचनात्तावपि वनामार्थस्य तृतीयया व्रीह्यादिव निरपेक्षसाधनत्वावग-
माच्छात्वर्थस्याप्यन्यसापेक्षस्य साधनत्वे सामर्थ्यात्॥ वाऽसमर्थः पदविधिरिति पदमात्रविधौ सामर्थ्याधीनत्वस्मृतेः प्रत्ययार्थयोश्चान्वयानुपप-
त्तिप्रसंगाच्चेरपेक्षावगतेर्वैकृतवचनात्तावपि दृष्टक फलसाधनत्वावगतिः सेत्स्यतीत्यर्थः॥ समुच्चयस्तर्हि नसैत्तवे दित्याशंक्याह यावताऽति
णो ह्येकैकं साधनत्वसाध्यवगमेऽपि समुच्चयस्तथा। नामधात्वर्थीनामप्यत्यतावन्नाकांक्षाता निधाने॥ न च तत्र सति यवकृतवचनात्तावाकृत्येसमु-
च्चयावगतिरित्याशंक्य फलेत्युक्तं॥ दृष्टार्थस्य व्रीहि- देः साहित्येऽपि फलानतिरेकाद्यावतात्या विकल्पोगीकृतदृष्टतु प्रत्येकं साधनत्वेऽपि समुच्च-
येन फलभूयस्त्वस्य सारतरत्वस्य वाकल्प्यितुं शक्यत्वाद्विकल्पांगीकरणमुक्तमिति भावः॥ न चैवं सति दर्शपूर्णमासवदेकवाक्योपादानात्ताकाक्षयं सं-
न्यसाधनत्वप्रसंगावनोऽप्याशंक्याह अन्यपदेति॥ अन्योन्यानेरपेक्ष्यात् हिमानो साध्यत्वायोगपि दर्शपूर्णमाससाधनानां साहित्यमेकवाक्योपादानात्
नुदाये वाक्यसमाप्ति संभावना रूपेयोरूणाद्दिदृष्टांततः विकल्पपक्षमपि संभावयतीत्यपवेति।

यव। वाक्योपादानासंभवतीत्यर्थः॥ समुदायवाक्यस्य मानिसंबन्धावनाधीकरणादिदृष्टांतः॥ विकल्पस्य एतन्मपि संभावयन्निश्चयश्चेति। दर्शपौर्णमासवदेक
गाहात्पादानासावेनत्राहु सामर्थ्याद्फलाद्विकल्पोन्याकांक्षोतावेनवस्तुसामर्थ्यात्तौ द पि सा हित्यानवगतेः समुदायप्रमाणलावान्यस्येकवाक्यसमाख्या वि
कल्पः प्रतिनातीत्यर्थः॥ इति प्राप्त इति सिद्धांतस्त। | थ्यं प्रतिपदं धर्म इति सर्वेषां फलसाधनत्वपूर्वपक्षिणेनप्रतियोगित्वेनैकस्य फलसा
धन इति प्रतिनव्यत्सर्वसाधनत्वादिभिधानादयुक्तमाशं | क्योपपादयन्सिद्धांतयतिनिश्चयेति। अदृष्टकल्पना गौरवात्कल्पना गौरवापत्त्या सर्वेषांफ
लसाधनत्वेनिराकर्तुमेव युक्तमित्याशयः॥ सर्वेषां हि | फलसाधनत्वे संहत्यैव देशत्वस्य पूर्वसेदोवक्ष्यमाणः कार्यः विकल्पपक्षेक्रमपूर्वकल्पना
प्रत्येकं तत्वते च यच्चैकस्य फलाइर्व साधनत्वेन्यस्यान | र्थक्यस्यात्ततो गत्वा बहु दृष्टकल्पनापादकमपि सर्वेषां फलापूर्वसाधनत्वेकल्प्यमानत्वेन
प्रतिबन्धात्पूर्वस्य साधनत्वेनामार्थ्यस्य च वर्थनिष्पादकत्वेनतादर्थ्योपपत्तेर्नामार्थ्यस्य वा साधनत्वे निराश्रयस्य तस्य साधनत्वेनाथ योगमाश्रयतयाश्चत्वेस्यता
मार्थ्यपकारित्वोपपत्तेः तत स्वादृष्टं तु मानस्य प्रसंगाय स्यात्कल्पना यो सा लघीयसीत्व विश्यतीति सा यथा मूलेन तत्सूचित॥ श्लोके व्याचष्टे यदिहीति। तस्मादित्युप

संहारन्याय्ये फलसंबंधद्वारा दर्शसंबंधानि धानान्मूर्धेपदत्र निया गिद्वायपन्नावप्युपक्रमात्तुरोधेनैकस्मादप्पूर्वं मित्युपसंहरतेऽपूर्वेव्योपसंहारादप्युक्तमाथं
वोकस्मादित्यनेनैकस्य फलाद्यपूर्वं साधनतया क्तस्यतस्मात्केवलेनपरामर्शोमिति चेत्यकस्मात्फलसंबंधिनोऽपूर्वमित्येवं व्याख्यानं स्वचय सिद्धांतमुपसंहरति
तस्मादिति। नाथ्यक्तातु सर्वेषां फलसंबंधे फलो शस्या विधेयत्वेन नाम अन्वयो विशिष्टफलभावना विध्यनुपपत्तेर्नो मध्याह्वनामेका
विशिष्ट विधिप्रसक्तावर्थविधिविधेयश्चायोगात्कृतेत॥ व्यापारनानात्वेनवाव्यक्तेस्तापत्त्योरकस्यैवफलोद्देशेन विधेयत्वादेकामेवापूर्वं प्रमाणव
दित्यिसस्सनाभाषपूर्वैकमुक्तं॥ एवं च सर्वेषां फलसा धनत्वपदेपु प्रत्येकं विकल्पेनैवफलसाधनत्वापत्तेर्धर्मत्वेदाक्षिद्धांतेनवाप्नेदाम्याशाद
पत्याश्रितायाल्ल प्रणसंगतिम्प्रपित्तानवति। य स्यैकस्यफलस्वत्वेन्यस्यत्युपकारित्वेविरूपात्वद्वावाच्यत्वेदानिहितं स्यप्रकृतेरति
नवेति। नामार्थस्यफलसंबंधे सोमेनयजेतेत्यादौ चैन्नपरिहारायोगाद्दावाघाविकरणसिद्धांताच्चपूर्वेनामधेयत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाद्रीतोयाश्चमतेनान्य
थापरिहरतिअमत्यावेति। अदृष्टकल्पनानोल्लक्षणाव्यायसीतिसूचनायागाद्यनुक्तं॥ इदनामार्थस्यफलसंबंधेयागवतां अयनेनेतिमत्वर्थलक्षणाधा

देवेपदेशब्देनवर्गतायोगेनेति॥ मत्वर्थलक्षणाप्यत्र नाम्नी निष्ठोद्धापरिहारोत्तरमाह अर्थोहीति॥ स्वत्वर्थस्यकरणत्वे कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाकरणत्वेनाश्रितःक
र्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपःसाध्यांशस्तद्द्वारेण धात्वर्थस्यात्मनो निष्पादकस्य नामार्थरूपस्य करणस्य यत्नेनसिद्धेः श्राद्धस्यापादेयोद्देश्यत्वे विधेयत्वं च धात्वर्थस्य गुण
धानत्वरूप विरुद्धत्रिकद्वयपरत्वात्तावान्नैवेरूप्यम्॥ लक्षणा विशेषोसर्वोष्यनर्थः॥ नामार्थस्यतु करणत्वे निर्व्यापारस्यतस्यकरणत्वायोगादास
श्री न॥ करणत्व सिद्धयर्थादाक्षिप्तायः कस्यचिद्व्यापार स्यसाध्यत्वाव्यवसामान्यरूपोंशस्तस्य द्वारेण नामार्थेरात्मीयस्य वाक्योपात्तस्यामादिवि
शेषरूपसाध्यस्यरूपेण सिद्धेरित्यत्वेनयोज्यं॥ सर्वेषां फलसाधनत्वेकतरस्यसाधनत्वेतन्निविचारायामात्मसिद्धत्वमेकस्यसाधनत्वेसाधनत्व
स्वापादानोपक्रमार्थपदेतिनाध्येनस्मात्स्वरूपरात् ष्टादेकस्मात्फलसंबंधविनाशेर्वमित्येवंव्याचष्ट एवमिति॥ अत्रापित्ताप्यगतस्यैकत्वाहस्य
ष्टवोक्तमेवप्रयोजनद्वये॥ अविशेषेणेति सर्वेपदेनाप्यादनियमपक्षोप्यत्राप्यलिप्तेनतदितिशेकास्यात्तत्रिवृत्त्यर्थनिर्धारणार्थस्तरप्रत्ययः॥ ननुसर्वेषांफल
साधनत्वे योग्यतायामप्यनेकाहत्वकल्पनापरिहारायैकस्यसाधनतोक्तान्स्य यपक्षे ह्ययमुपपन्नेरनियमोपिप्रायोनीत्याशेकामुपन्यासपूर्वकं निरस्यति॥

केसलाव्य

तीति सिद्धेराख्यातस्य कर्तृवाचित्वे कर्त्रधिकरणे निषेध्यमानमप्यसिद्धभावनावाचित्वमाख्यातस्यानुमानेन न विरुद्धत्वेनाशंकनीयं ॥ विशेष्यत्वेन वा वि
शेषणत्वेन वा कर्तृवाच्यत्वे नोच्यते न तु कर्तृवाचिभावने निरूपयितुं कर्तुः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात् द्विशेष्यत्वे सिद्धे प्रत्ययार्थत्वोपपादनार्थत्वः कर्मणि
चेति सूत्रे च कारेण कर्तरीत्यनुकर्षणात्कृ इति ॥ ॥ कारोत्य निरुक्तः ॥ नन्वनेककारकानुरंजनसहत्वेन भावनायाः प्राधान्यदर्शना
त्प्रत्ययार्थत्वे न्याय्येन कर्तुरित्याशंक्योक्तं फलत्वात् । कर्तुः प्राधान्यं वक्तुं फलेत्युक्तं ॥ न तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्यया
र्थः प्राधान्येनेति सामान्यस्मृतेर्न भावप्रधानमाख्यात । मिति विशेषस्मृत्या बाधो भावनाया एव प्राधान्यात् प्रत्ययार्थता युक्तेत्याशंक्य
कर्षेविदित्युक्तं ॥ धात्वर्थातिरिक्ताया भावनायाः स्वरू पेणैवासिद्धायाः प्राधान्यप्रत्ययार्थत्व योर्दूरोत्सारितत्वात्तच्चर्चः केवलः शुद्धोनाव
ष्ट्यसिद्धीयत इति भावनाख्यातेत्रधात्वर्थवाचित्वस्मृतेर्विशेषस्मृतिबलेन प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यविपर्ययमस्तु पश्यत कर्तृविशिष्टयाग
निष्पन्ने पुत्रेनत्वेन भावनाप्राधान्यपरिचे स्मृतिरित्याशयः ॥ ननु कथं पुनर्भावङ्गतिर्भावना देयेणेवतत्व विशेषा दोषसिद्धिः केनाप्यवशाद्यादिति पुनराहदेवा

सं काप्तुळे त्या

सर्वेष्टेति ॥ न च नियमे विकल्पापत्तेस्तस्य पूर्वोधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन निरस्तत्वान्नैतन्नियममात्रांशकानिरासस्य तत्त्वनार्थः प्रसिद्धः ॥ सर्वेषां फलसाधन
त्वं वाक्यं बोधयतीति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षार्थः प्रयोगे तु विकल्पो योगसिद्ध्यधिकरणन्यायसिद्धः फलत्वेनोक्तः ॥ इदानीं तु वाक्येनैव नियमः प्रतिपाद्य
त इति शङ्का निरसनीयेत्याशयः ॥ विध्यधीनत्वात् फ लसाधनत्वस्यैकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगेनैकविशिष्टस्येतरस्य विधेयत्वं व्रा
त्वर्थस्य फलसंबंधे द्रव्यनवतायोगेन निफलसंबंधि नोयाद्व्यर्थस्य विशेष्यत्वरूपात्स्वात्मन्यान्फलसंबंधिस्येवं विनश्वनामार्थस्य विशेषण
त्वरूपादेरगद्वाना मार्थस्य तु फलसंबंध्याग वसाश्रे मेनेति विपरीतविशेषण विशेष्यभावापत्तेरेकस्य त्वेकत्र वाक्ये वचनव्यक्तिभेद
प्रसंगेन विशेषण विशेष्यत्वार्थ्योगप्रधानत्वायो ॥ गान्नु नियमः ग्रो क्तिदेतुक्त इत्याशयः ॥ श्लोके व्याचष्टेनद्वीति ॥ अतो निर्धारणार्थस्त
त्वप्रत्ययो युक्त इत्युपसंहरति तस्मादिति ॥ कः पुनरिति निर्धार्येण ख्यातशब्दानां भावनावाचित्वमुपादनार्थं प्रश्नद्वयं कृतं तत्र प्रधानमाख्यातमि
ति स्मृत्याख्यातस्य भावनावाचित्वप्रसिद्धेरयुक्तमात्रांश्यापपादयति कः पुनरिति ॥ इहेत्युपाध्यमानत्वावनावाचित्वं तेनन्तावनाक्षेपादेव केदेष

6

नर्थकत्वापत्त्याख्यातस्याश्रयिचेति। यदि कश्चिद्धातोस्तन्नत्यज्ञादित्वमप्यर्थं तथ्यं तु वाक्यस्य तावद्वास्तूपगमे नार्थपर्यनुयोगपरिहारे तदुक्तित्रयेमेनयजेत्या
देशस्तदधिकरणोदाहरणन्तरेणैव वाक्यभूताहमावश्यकात्तावादस्यएवतावेत्तावदाहूत्वास्या। इतिमनाङ् निष्प्रत्युत्तरस्तु वना। यात्तयश्च मन्तव्यदर्थः। अलौ
किकरताह वैयाकरणाः प्रसिद्धवात्तिप्रत्ययः। नवे | वत्वेतावदेवाल्लौकिकः किंतु तावदाह्वाख्यपात्यपिद्रक्षार्थः। यजतीत्युत्तरत्वात्
तीत्युपात्मकप्रत्ययार्थ्यापकमात्रोव्याप्ताहोतरकस्य | घेनेर्ध्वातरस्यापिस्तवनाद्यापकदर्शयन्त्याचष्टे सिद्धांतेनेति। वैयाकरणास्तिम
तत्र्वद्धस्यार्थस्यतिरिक्तस्तावना रूपार्थवाचिद्धा | एपादनार्थेहेतुमतितेनेति विकृतेत्तावातीकारोतत्त्वादेरजित्यनेनाख्यस्यसति
लेरनिटीतिलिङ्गोपाङ्गावत्राहृत्युत्यन्ति निरूपणेन। | कः पुनर्लभ्व इतिप्रश्ने निरासके तावत्राह्वाइतिप्रश्न निरासायाख्यातस्यचेत्युक्तं।
धात्वर्थानितिरिक्तस्तावनारव्यात्तावास्तुपगमेनोदाहृतानां न द्वाविंशत्संत्वाशंकार्थेनन्वितितिना आतोर्थाभावविष्वर्थकार्थचिद्वेपिआख्यातस्य तावना
नाविद्योपपत्तेयुक्तमार्गेणोपपादयन्निपरः पुनरिति। तावना धात्वणिर्तेनन्वतिप्रत्ययमात्रवाच्य्ययाख्यांतरवाच्यचायोगेनिरूपितेनतुयत्नत्या दिश्चन्ते

द्वैतत्ववाच्यत्वाद्भावनेवाख्यातवाच्यत्वेनवीप्सनीत्यादेशोक्ताख्यातस्यधात्वर्थवाचित्वादर्शनात्प्रकृत्यर्थेऽप्यसमानाधिकरणत्वात्तदितिधातुसंबन्धेनाख्यातप्रकृति
प्रत्ययजन्यादिधात्वर्थत्वेनावेपिभावनायाधात्वर्थत्वाद्बन्धाख्यातवाच्यत्वंसंभवतीतिदर्शितंचित्रेणचेत्युक्तं॥नचैवमपिधात्वर्थनोभावनावाचित्वस्यसि
द्धत्वनिमित्तत्वान्निर्णयेनतदुक्तम्इत्यादेशोक्तकामभि युक्तं॥धात्वर्थत्वेनाख्यातप्रत्ययार्थत्वेनेविहितत्वस्यदिक्शिद्धात्मनित्वात्निगाढेत्यादिधात्व
नंतेत्यार्थत्वदर्शनाद्यजत्यादिधात्वर्थनोभावत्वतिष्ठ तुवाच्यत्वंभावनायाविधिःतेनोक्तंतत्रिशन्मात्रेयदमुक्तमित्याशयः॥नैतदेवमितिपरिहा
रत्वाथर्मधात्वर्थत्वेविधानानर्थक्यमाशंक्यभावनात्र वेउक्तवेनधात्वर्थैर्विधानेदशेयन्यायचेष्टेऽत्रेति॥धात्वर्थस्यापिप्रत्ययार्थतानन्याया
सिद्धंयतीतिबलादवगम्यमानाननविरुद्धमित्याशयः॥ न्लोकेव्यवहृतेर्यावाचनेवहीति॥नचाख्यातप्रत्ययस्यभावनावाचित्वेधात्वर्थस्य
फलस्यभावनाकरणत्वानिश्चयनार्थंधातोःफलपदसंबन्धेनाम्बवेगमकतयाविवक्षितस्यभावनावाचित्वात्भावेनभावनाग्राहकत्वात्भावनाकिंभावग्राहकस्यातएवंभि १३
विनिष्ठतवचनव्यक्तिरयुक्ता॥प्रत्ययसंबन्धात्तुयहाननुभावनानुरंजकत्वाद्धर्मस्यभावनाग्राहकत्वेऽपिद्रव्यगुणग्राहकानामपिपूर्वापरप्रत्ययसंबन्धस्यस
थोगो.

शब्दा

वं पंचानां वार्थः इति विवेदित्वं वक्ष्यमाणत्वाद्द्रव्यगुणशब्दवाचि तिरित्याशंक्या निरासार्थं द्रव्यगुणशब्दस्येत्याद्द्रव्यगुणधर्मयोर्नत्तु तेष्वानर्थक्यं तावन्नाप्रतीयते तदर्थस्य च
वनानुरंजकत्वायोगादिति । अव्ययशब्दस्य समासान्निश्चय तावन्नाशब्देनाप्यन्वयं कर्मकर्तृत्वान्निर्यांगीकृत्य तावद्व्यक्तेनात्तं । तत्राकृद्रव्यगुणा केवलं तच्छब्दाइति
प्रश्नपूर्वकं तत्स्वरूपमनुक्तो वचनावशब्दं निरासो । नद्युक्त इत्याशंक्याद्वतच्छ्रुतिरिक्तास्विति । आख्यातानां तावशब्दं केचिन्न तच्च लिंगि
कानां द्रव्यगुणशब्दत्वं ज्ञानसिद्धः एवमसत्वमनन्नि धानमित्यर्थः । उपलक्षणार्थः पृष्टशब्दः । निपातोपसर्गाणामाख्यातव्यतिरिक्ति पितृ वं
ल्पार्थानन्निधायित्वेनैहाविवक्षितत्वान्नद्रव्यं गुणश्च द्दचेन च निष्पन्नार्थाभिधायित्वस्य विवक्षितत्वात् क्रियावाचिनामपि द्रव्यगुणशब्दत्वापत्तावप्य
व्ययः । किं तावदिति पृष्टविपक्षेनाव्ययमव्ययवलिंगत्वाद् र्थानुपपत्तेरनियमपदात्या योगादनुक्तमात्रोऽव्ययदितावशब्देस्य एवाकांक्षोत्पद्यते न द्रव्य
गुणशब्दस्य इति विज्ञेयः स्यात्तेनाद्रव्यगुणशब्दानां नैराकांक्ष्येणाकांक्षानिबंधनफलपदसमेतक्रमयोगान्नाप्युर्वंगमकत्वं स्यात्तत्र सा वक्ति द्रव्यगुणशब्द
स्याधिकरणविलक्षणत्वात् साध्याध्याकांक्षोत्पत्तेर्विशेषादित्येवं व्याख्यानस्य च यन्नार्थपदमाहतत्रेति । यद्येवलावशब्देस्यो नावार्थत्वाद्भवनाकांक्षा

गुणशब्दत्वापत्तिः ६५४

व्यक्तित्वस्यैव ह्यवच्छेदकत्वात्र्यस्यापि करणार्थत्वादित्य विशेषणपदस्यान्वयस्त्वनार्थकरणार्थत्वेन फलपदसंगतो योग्यतादि दर्शितं ॥ इतरथा नियमत्वाद्भाविभावि च
नियमो ग्यत्व सिद्धः कारणार्थत्वस्य चक्षुरतापि तुल्यत्वात् कारणार्थत्वशब्दोपादानं कुत्स्यादिति। न च विशेष सतिकथं हुव्यादित्राद्यानामेव फलपदसंगतिरित्यात्रो।
व्यनिश्चयत्वाद्भाविभावि तुल्यत्वेन विशेषायानिश्चाने ॥ अ। नेन चक्षुराख्यकारणाकोदो त्याद करुणत्व विशेषस्य सद्भावमेदेद एवं नामार्थस्य फलभावना
करणत्वेन चक्षुरस्य वेति संदेह कारणमिति सूचितेन वति। अत एव सर्वेषां भावार्थ इति विदित्वानन सर्वथा साक्षात् द्वा विशेषमात्रं व्यवस्यमु
त्वत्राविनिश्चयत्वेन विशेष्यो वक्ष्यते ॥ श्लोकं व्याचष्टे स वंत्रहीति ॥ नासाध्यां तरमित्यनेन व्यवच्छेद्यस्य विधिसामर्थ्याकरणाद्भावगतेः साध्यापद्ये
यामध्यसिद्धत्वेन तस्यापि साध्यत्वादसंबंधः समग्रादि तिन्यायात्मसामर्थ्य याक्ष्मीति सूचितं ॥ नन्विति सिद्धान्तवाक्यं व्याचष्टे इतीति ॥ स्वत्रादि
नवतिपदाधिकरणसिद्धान्तस्यानुरूपं सूचितं ॥ कीदृगवेन सूत्रेण शाब्दत्वेनानेनं दीयत इत्यपेक्षितं सूचयेयाह्यतिसाधार्था इति ॥ यच्छेदे नत्तावश्यनम
व्यातमित्याख्यानेनग्रहानां भावनावाविशेषसिद्धेस्तद्विषयायं निर्देश इति सूचितं ॥ फलस्येति साध्या क्रियायाद्दृश्यफलनिष्पादनविषयत्वं प्रतीतावपि

त्वात्राख्यातानां फलनिष्पादनव्यापारकत्वाभिधानाय यदेकमसर्वं तदा संदेहः किंन्नाख्यातस्यैवेति संदेहनाख्यात्रावशब्देभ्योऽपूर्वमिति सिद्धान्तवचनव्यक्त्य-
र्थं चाग्नेरत्र हेतुत्वसूचनार्थमसत्त्वं क्रियावाचकत्वमिति युक्तं॥ एवं ह्यर्थो विधीयत इत्युक्तो कोसावित्यपेक्षायां कुर्यादित्युक्तं॥ आख्यातपदानां फलपदान्वय
धात्वर्थस्य फलत्वाभावनाकरणत्वं सिद्धान्तयति मतेन सि
द्धातीति प्रदर्शनार्थमयमिति युक्तं॥ आख्यातानामेव फलपदान्वयानन्द्रव्यगुणशब्दाना
मित्याशयः॥ ननु आख्यातानां फलसाधनविधा
यकत्वस्याविशेषमकच्चैकत्वहेतुनेत्याशंक्याह फलेति॥ ननु आख्यातानामेव फलपद
न्वयो न द्रव्यगुणशब्दानामित्येतदेव कथमवगम्यते।
इत्याशंक्याह संबंधश्चेति॥ द्रव्यगुणशब्देभ्यः करणत्वेन क्रियामात्राकांक्षोत्पत्तौ वाधिका
राकांक्षा क्रियापेक्षया निरपेक्षाण्योन्यान्वयायोगेन सा
धनानाकांक्षणात्तेवेति कर्तव्यतान्वयानुपपत्तेर्नाख्यातस्य सर्वपदार्थान्वययोग्यि
कानाकांक्षोत्पत्त इति सूचयितुं प्रसर्पतीत्युक्तं॥ हरत्यतः स्वनेन प्रसर्पतीति सा द्विकर्ता क्वा॥ अत आख्यातानां फलपदान्वयेन फलसाधनविधायकत्वादस
र्वानवकाशेनाकुलयोः नामुपर्मःपरस्ताद्विनश्यादिति॥ क्रियाशब्दस्याख्यातार्थोगन्तात्रावगतेः॥ न च धात्वर्थस्य फलत्वाभावनाकरणत्वेन तु नित्यत्वादस्य केनेदमि

नाम त्वय इति द्वे रात्र्यां कोशाना व नावा विलादे वत्स्यकाय आकृ रित्यन्ने नकिम पीतिदायाकी सा प्रदर्शनइ र्के मेनदेवोपपाद्य नन्वाख्यान स्तासाव नावारि नः फलपदान्वये पि करणा
कोद्दायां ४

च्चर्थवाचे तत्त्वसाधनतावाचिनः प्रत्ययस्य फलपदार्थेन्वयेपि करणकोद्दायां सिद्धत्वेन योग्यत्वान्वयदानं तयोपात्तस्यापि नामार्थस्येव करणत्वापत्तेर्न सिद्धत्वानीत्यार्थं
व्यादत्वत्रेवेति ॥ योग्यत्वं नाम लिंगेतरैकपदोपादाननिमित्तव्यान्यायसत्त्विलक्षणत्वाश्रुत्याबाध्यत्वं इति भावः ॥ स्वकारणानिष्पादितस्य च क्रत्वर्थस्यापि योग्यता
स्तीति सूचनार्थं श्रकारः ॥ सिद्धस्य धात्वर्थस्य करण ॥ त्वे तदन्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेनापूर्वस्य तत्कारणत्वं निष्पादनेदः सिद्धानीति सूचया
नार्हेइति ॥ नाप्यत्वानेनैवं व्याख्याते ॥ नावबाहेस्य ॥ फलक्रियाप्रतीयतइति भावः तत्कानां फलपदार्थेपि सिद्धिनेकनावबाहोनामार्थ
स्यापि करणत्वापत्तेः कथं धात्वर्थस्य करणत्वं सिद्धि रित्याशंक्यान्यत्वेनेन स्वात्त्वर्थानुरक्तं नावनावाविलयाधात्वर्थस्यैव सानो नावशात्नानां
गौत्वादनाति स्वयिवान्यस्यासत्त्वेर्थो धात्वर्थस्येव करण त्वीवगतिरिति कर्मशास्त्राइत्येतत्स्याचावयवत्व विनेर्थो सिद्धितेन चेकप्रत्ययापादान
श्रुत्याधत्वर्थं निरपेक्षायाः साधनायाः विधायकत्वात्त्वर्गादिपुरुषार्थफलत्वेवगते करणकोद्दायामनिष्पन्नत्वेनायोग्यत्वात्कृत्यासत्त्वमपि धात्वर्थेसाव्योग्यत्व
करणोशादपि द्रव्यान्नामार्थे निवाच्चव्यावगमाकुतो धात्वर्थसंबंध इति सिद्धिनिरत्वावयवनपकृनिश्चयत्यपौर्वापर्योनियमात्कुत्र नावनानवगा

तदनुष्ठानानन्तरगतेरनुष्ठानानन्तरं गतेर्व्याकोऽधावधो तुरन्नाया एवफलोद्देशेन विधियत्नाद्द्विगमत्वाद्वाकारणत्वस्यकेन भावयेत्स्वर्गमित्यपेक्षायां यागादिनेत्य
वानुयोगतुरुकरस्तुत्तरदविधयुर्वकरणत्वात् । निष्पन्नफलेन भावनाष्टानामपूर्वं गमकत्वेयस्यचेत्यादिनोक्तमिति । अपूर्वं भावनावाम्यतरस्तिरभावनाशब्देन निष्प
त्तुल्यनिरुक्तयोः क्रियोद्भव्यापारवान्विनोरपित्वयोग । कव्यापारस्तत्राणार्थप्रवृत्ति ॥ अन्यथानुपपत्तिराहृत्य तेनापूर्वं कल्पनान्यभ्रतिलाध्यणा
पूर्वस्यापि निगम्यतापेक्षिपरान्निमत्तलिङादिवा ॥ थत्र निरासायोक्तेति प्रवृत्तिं ॥ तथा च तत्रैहस्मान्नादपूर्वस्य वाच्यकोऽस्तीत्युक्तं ॥ लिङादि
व्यक्तिरिक्तरात्ना पिप्रायत्केकस्थिरोऽत्रासमं उत्सः स्पा रअसर्वत्राहस्याध्यनुष्ठाना पूर्वं तत्रात्र(कश्चित्) वयवत्तुस्पन्पाद्पवर्हत्तेनवाच्यकता
स्तील्यविरोधः ॥ अतो लिङादिवाच्यत्वमपूर्वस्य वदेनिय । एतद्वाच्यविरोधस्वेऽपरिहर्तुं न शक्यते ॥ एवं सूत्रयोजना पूर्वं के मे होयेण नाव्ये व्याख्या
यात्व्यात स्यभावना वा विद्यमाक्षिपति केदं पुनरिति ॥ यद्यपि प्रत्ययवाच्यत्वबहुधा क्रियाव्यत्वमाद्रष्टुरन्तेहं तथापि प्रत्ययमात्रवाच्यत्वसिद्धं तत्स्वनार्थया
गादिना स्वर्गकामइति करणांशोवा विद्वनयाथादीन् ध्मरस्त्वबहुत्वप्रत्ययमात्रवाच्यो भावनारूपार्थोऽयंस्तु परमपि तत्सकथं लभ्यत इत्यनुवादपूर्वमाहोपः ॥

एवकारेण प्रकृतिवाच्यत्वनिरासः सिद्धावपि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यत्वनिरासार्थः केवलग्रहणं ॥ यत्तु तावता रूपोऽर्थो गीर्ज्ञैः क्रियमाणोऽयमतो स्वार्थोऽस्ति धातो

पक्षीणत्वात् लिङ्गाद्यप्रत्ययवाच्यां गीकार्यः सचनस्पत्वतीति भावनास्वरूपावाक्ये पार्थत्वेन मंगेर्थव्यावहारतत्वे धाम सिद्ध्युः स्वग्रहणं ह्याहीत्यादि वाक्यत्वाद्दोषा

प्रपादनार्थः सिद्धकर्तृक्रिया वा चिनीत्यादि स्तस्मा त्प्रत्ययार्थ एव भावनेत्युपपन्नमित्यंतत्प्रकृतिवाच्यत्वसमर्थनार्थः सर्वो ग्रन्थोऽन्यपरत्वापत्तेरस

मेनस्पष्टत्वात् ॥ न च स्वार्थे तवाच्यत्वासंसत्व मात्रेणाव स्थलावोलबति घटादिवन्नामवाच्यत्वोपपत्तेः ॥ उत्पादनमेव च प्रत्ययार्थानुष्ठानाद्यपस्य

र्थायैतावनाशाब्देनाभिधीयतेत इत्सर्वलोकसिद्धत्वा नोपपन्नोत्तरत्वं ॥ अन्वयव्यतिरेकमात्रेण विद्वन्निष्पत्तिः ॥ तत्र चान्नतिरेकेऽपि प्रकृत्वान्ध

र्थस्वरूपमभिधायतस्यैवान्यत्र त्यादौ तूक्तत्वात् । पाजावनाप्रत्ययेनोच्यत इति वक्तुं ग्रन्थात्प्रव्यद्धी तिरेकोऽस्येपार्थत्वं वाच्यत्वादोषेप

स्पष्टं कृतं ॥ भावनायांतु प्रकृत्यर्थस्य करणत्वसिद्ध्यर्थं न तु च यदि धयोजकव्यापारो भावनेत्युक्तं इत्यादिना ग्रन्थकारः पूर्वं प्रकृत्यन्वयव्यतिरेकौ च दर्शितौ ॥ अत एव प्रत्यया

ईदृशी भावस्य वाच्यता तत्र विनिर्णीता न्यधिकरणे निहिते ॥ वाच्यत्वादोषे पक्षप्रसंगं सर्वमुपपादयन्ति कृतमिति ॥ आख्यातप्रत्ययमात्रस्य भावनावाचित्वा

१ प्यविरुद्धंनावनाभिधायि [illegible]

सेषपक्षदाहरणत्वेतिविधिविवाच्यगतास्थातानिशायेणविधेयमात्रमित्युक्तं॥ कश्चित्संख्यापदविशेषणानिधानेपिनावनास्तिधाननिरासायमात्रशब्दः

धातुप्रत्यययोरर्थयोरभिन्नास्थानेध्वत्रस्यकरणोन्नावाथिविवास्तुपगमान्प्रत्ययस्यापिनावनाथाविवासत्वेनस्तिधेयताहेतुरस्तिमतासिद्धनोति

रूपत्वयित्तुंकेनेत्युक्तं॥ नत्वाख्यातप्रत्ययस्यानेका र्थत्वाद्विध्वनिधायित्वमित्याशंक्यस्वरादित्युक्तं॥ स्वप्रत्ययार्थमात्रप्रत्ययस्यशक्तोलाघ

वतिधात्वाच्यभावनानिधायित्वेनसंभवतीत्याह॥ शयः॥ नन्वेवमपिधात्वर्थेनाभिधानोपपत्तेःकेनांशेनेत्यनतिधेयत्वात्विधानमयुक्तमित्या

शंक्याहनवेति॥ यत्रादिषुहेनामण्येनधात्वर्थाभि धानेव्यापृतेनाण्येनभावयनिधात्वर्थाभिधायितानयुक्तोत्यर्थः॥ नन्वाख्यातप्रवणाने

तरे[illegible]नाधतीत्यन्यधातुपपत्त्यानेनापित्राक्किं कल्पनीयेत्याशंक्याहअतइति॥ नास्माभिःप्रतीयमानायाभावनायायुक्त्यावाच्यत्वेनि

रूप्यतेकिंत्वप्रतीयमानत्वादेवस्वपदात्तुरागेणत्वप्रतीयमानायामपिप्रतीत्यारोपवादिनेष्टनिमुच्यपन्यासइत्याशयः॥ यतोलिङादयोधानवा

चानवेनाभावनांशप्रतिपादयेतितत्रभावनाप्रतिपत्तिजनयेत्तिनतेष्याभावनाप्रतीतिर्जायतेनत[illegible]निनप्रतीतिरहितमेवेदमारोप्यतइत्यर्थः॥

ननु भिदादीनां धात्वन्तरार्थवाचित्वायोगे पि करोतिनावयतिभ्यां विवरणदर्शनात् तत्पर्यायत्वावगतिस्तदर्थं वा विनाप्युक्तेर्ष्यान्तं व्याहृ किं चेति ।। पिकादिशब्दा
न्तरस्य पर्यायार्थः कोकिलादिपर्यायैर्व्याख्यायते न स्मिन्नर्थेन स पर्यायस्तेन शब्दान्तरेण सह प्रयुज्यते किं तु केवलस्तत्पर्यायस्तस्य सहप्रयोगाभावेन व्याख्येय
व्याने करोतिनावयतिभ्यां सहप्रयोगप्रसङ्गो व्याहृत्या । नत्वार्थायत्तव्याहृतिरिति व्याख्याय ।। श्लोकं व्याचष्टे तद्येति ।। ननु करोतिनावयतिमात्रे
व्याख्यानार्थकथनसिद्धावपि केवलधातुप्रयोग योगात्तदनुयतार्थे प्रत्ययः प्रयुज्यमानो न दोषमावहतीत्याशङ्क्याह नहीति । प्रत्ययस्य
हितकरोतिनावयतिप्रयोगे सति याकरोति ना भावयति नावाजयत्यादिपदप्रत्याख्याक्रियाव्याख्यायते मा यथा धात्वर्थस्य योग
नेतिरूपप्रयोगाभावानात्र ह्यावैन सैव तितस्य पर्या ययोः सहप्रयोगायोगात् नाख्यातवाच्यकृत्स्यार्थस्य न वा विशेषाख्यातस्य व्याख्यानस्य धातु
पपर्यायाव[illegible]नावश्यं वाच्यत्यवगतावपि किं यजत्यादिधातोरेव न प्रत्याख्यानाख्याने तोत्तानवेति विवेको ज्ञानान्नार्थकथने सिद्धेयदि नित्ताव ।। नन्वेवं सति प्र
त्ययोन प्र[illegible]नामिथ्याशंक्याह अत्र त्विति ।। केवलधातुप्रयोगायोगादवश्यं प्रत्ययः प्रयोज्य इति भावः ।। करोतिनावयतिपरप्रत्ययप्रयोगेन

नितेनैवयत्निपरप्रत्यायार्थोपादानात्करोतिनावयत्नोरन्वदर्थैकथनार्थत्वानुपपत्तेरानर्थक्यं स्यादन्तआह अनन्यत्वेति॥ अधिकस्यावाचकत्वे पाक्षेति
कृत्तीदृपर्यन्त॥ न त्वधिकारापि विशिष्टादि दिवाक्येस्वर्गकामादिपदावापवन्नदोष भावहस्याश्रीं करानिरासं सूत्रयन्नुपसंहरति नेतस्मादिति॥ आ
न्यथैकेनैवदानं तु मतत्वात्रास्यन्तुल्यत्वेन्याशय॥ आख्यातस्य भावनावाचित्वमाद्धि सेसमाधत्ते करोत्यर्थत्वाचित्वेनावदुपपादयन्नि
अत्रेति। किंरूपेतिपायतीतिकरोतिसामाना धिकरण्येनाख्यातप्रत्यये करोत्यर्थोवाच्योवगम्यतइत्युक्तेनत्वत्यादिपराख्यातप्रत्य
यकरोतिसामानाधिकरण्यात्नावाकरोत्यर्थत्वा वित्वेन सिध्यतीत्याशंक्य सिद्धत्युहेतो॥ आक्षेपवाद्य सिद्धमख्यातप्रत्ययस्य क्रिया
वाचित्वस्वसिद्धांतसिद्धमंगीकृत्यनाख्यातमात्र स्य करोत्यर्थवाचित्वे सूम: किंतु करोतिसामानाधिकरण्यवन्नामेवाख्यातानामितिज्ञा
पनायसिद्धकं द्विक्रियावाचित्वमुपलक्षणं कृतं॥ यद्वायेधात्वर्थस्य स्वरूपेण वस्तुना पिलिङ्गिस्या पिनिश्चाद्य तल्लक्षणक्रियारूपेण प्रत्ययवाच्यत्वम्
भीकृत्यमीमांसकानिमतधात्वर्थविशिष्टाख्यनिष्ठभावनावाचित्वंप्रत्ययस्यपनेष्टं तिताप्रतिभावनावाचित्वं साधयितुं करोत्यर्थवाचितानेनसाध्य
नि

रुप५ धा वे२

वद्रूप्यदोषा॥ नन्वसिद्धकर्तृविषयेष्वस्त्यादिपदेरेवाख्यातेष्वकरोतिसामानाधिकरण्यात्तावेनकरोत्यर्थे क्रियावाचित्वात्तावान्नह्याह्नत्यर्थसिद्धत्वेन विशेषणं
त्वर्थमित्यात्रोच्यते॥ नेष्टत्तावन्नानारूपकरोतिवाच्यक्रियावाचित्वात्तावेष्विकेत्वात्मलाभाख्यक्रियावा॥ येसद्रूपावाद्विशेष्यणसाफल्यं दर्शयितुं सिद्धासिद्ध
कर्तृक्रियावाचित्वाख्यातानिविविनक्तिरिहेति॥ भावनेर्जन्माख्याद्दत्तावविकारवाचित्वान्नतःपरावित्नक्तिर्जायमानस्यकर्तुर्जन्मोत्व
स्यायपरपर्याया त्मलाभमात्ररूपंव्यापारंप्रति पायदायनिअस्तित्वेव्यस्योमुद्धितीयत्तावविकारवाचित्वान्नतःपरासत्तांवनिपद्यमा
नस्यकर्तुःस्वसत्तैवा त्मलाभमात्रमित्यर्थः॥ अन्या त्मलाभनिमयस्यैवव्यापारस्यकरोत्यर्थत्वान्नस्यचाख्यादिपरयाविनक्त्यानन्तिवानाख्य
४ रोत्यर्थक्रियावाचित्वात्तावेष्यात्मलाभस्याप्यनि ष्पन्नरूपत्वेनव्यापारस्याद्दवाचित्वाद्व्यापारस्यच क्रियात्वेप्रसिद्धे व्यापारस्य क्रिया
वाचित्वस्यसर्वाख्यातेषु त्तावाद्दत्तेवद्विशेषणमित्याचार्यः॥ नन्वद्व्यव्यतिरेकेणव्यापारस्यानुपलब्धेस्तावान्नवाच्यत्वं [illegible]
यमेवचेति॥ जातिगुणवत्क्रियायाअपिद्रव्याद्दत्तेनव्यतिरेकात्तावा द्रव्यतिरेकाभावेपलेनमात्रेणात्तावान्नेवनीतिरूपयितुं द्रव्यमेवोचुः॥

नितेनैवयजिपरप्रत्यायार्थोपादानाकरोतिलावयत्रोरखदर्थैकथनार्थंचात्रुपपत्तेरानर्थक्यंस्यादतआह अनन्येति॥अधिकस्यावाचः॥अन्वेपात्सेत्ति
शकृत्वीदर्थः॥नत्वधिकारापोपिविरुद्धजिदादिवाक्येस्वर्गकामादिपदावापवन्नदोषमावहत्याशंकतानिरासंसूत्रयन्नुपसंहरतितस्मादिति॥आ
नर्थक्येनयेदानतुमतत्रात्रास्यतत्तुल्यतेत्याशय॥ आख्यातस्यभावनावाचित्वमाशंक्यसमाधत्तेकरोत्यर्थवाचित्वेनावदुपपादयन्नि
अन्येति॥किंरूपोतिप्रायतीतिकरोतिसामाना धिकरण्यनाख्यातप्रत्ययेकरोत्यर्थोवाचोवगम्यतइत्युक्तेस्तवत्यादिपराख्यातप्रत्य
यकरो॥तसामाना॥धिकरण्यभावाकरोत्यर्थवा चित्वेनसिद्ध्यतीत्याशंक्यसिद्धत्युक्तं॥आक्षेपवादासिद्धमप्याख्यातप्रत्ययस्य क्रिया
वाचित्वंवसिद्धांतसिद्धमंगीकृत्यनाख्यातमात्र स्यकरोत्यर्थवाचित्वेब्रूमः किंतुकरोतिसामानाधिकरण्यवतामेवाख्यातानामितिज्ञा
पनायसिद्धवदर्थक्रियावाचित्वमुपलक्षणीकृतं॥यद्वायेधात्वर्थस्यस्वरूपेणक्षंतुनायिलिहिंस्यादिनिष्याद्यत्वेनलक्षणक्रियारूपेणप्रत्ययवाच्यत्वम
भीकृत्यभीमांसकातिमतधात्वर्थीरिक्तभाव्यनिष्ठभावनावाचित्वंप्रत्ययस्यनेच्छंतितान्प्रतिभावनावाचित्वेसाधयितुंकरोत्यर्थवाचितानेनसाध्य
ति

द्रव्यस्य व्यापारश्चेदुच्यते तत् सर्वदा घटो भवति देवदत्तः पाचक इति प्रयोगः स्याद्दिवा शंकव्यश्च चलितमपगतमात्मनस्तत्त्वमौदासिन्यस्वरूपं यस्येति द्रव्यस्य।
तस्य चावस्था । विशेषस्य व्यापारश्चाहुर्वाच्यव्यवस्थितिः ॥ नन्वेवं सति येन च नाद्यवस्था विशेषस्यापि व्यापारत्वं स्याद्दिवा शंकव्य विप्रकीर्णे विशिष्टोऽनेकत्र व्यासक्तः।
द्वादेकत्रानुपसंहृतः स्वआत्मीयोऽस्ता वा धर्मो यस्य ॥ त्यवस्थोऽतस्याद् इहत्यर्थे व्यापारावस्थाया विप्रकीर्णत्वं विशेषणं ॥ नन्वेवं सत्यवयवि
नस्याप्यनेकावयवव्यासक्तत्वेनैकत्रानुपसंहृतत्वा व्यापारत्वं स्याद्दिवा शंकव्यत इहार्थे क्रियावयवानां क्षणिकत्वेनानेकक्षणव्यासक्त
त्वानां नियत्वीद्यपरिस्पन्दात्मकत्वे स्यात् फललाभतेति पापूर्वापरीभूतानां स्यूतेर्वर्त्तितेन वदेकफलसाधनानेकक्रियावयवसमूहस्य
याभ्याशि नान्नस्याः पूर्वापरीभानेकक्षणव्यासक्तत्वा रूपं पूर्वापरीभूतत्वं विशेषणं ॥ अवयविनस्त्वनेकावयवव्यासक्तत्वेऽपि युगपद्
नेकक्षणव्यासक्तता नास्तीति नास्ति वा ॥ नन्वेवं सत्यनेकक्षणवर्त्तित्वेन क्रियायां द्रव्यत्वं च यथार्थे अध्यवसायः स्यात् औदासीन्यावस्थातः पुन
र्व्यापारो औदासीन्यावस्थाया भासमिति निष्पूर्वापरावस्थयोरनुष्ठानाद्व्यापारावस्था निधानेन दोषः ॥ नन्वस्तु नाम द्रव्यस्यैव विधायक

स्त्र॰ भित्र॰

यस्य तद्व्यापारनाशद्वारा चेत् किंनिमित्यात्रोच्यते कृत्यादितु तत्तु कर्तृत्वस्य निमित्तकस्त्वनार्थे विशिष्टेमुक्ता। यद्वा न तु घटो तस्त्व वर्तीत्यत्र घटस्य वा कर्तृत्वं विवक्षितमुक्ति
इस्यानात्र घटस्यासिद्धत्वात्तत्कर्तृत्वं न व्यापाराश्रयत्वायोगात् पिंडस्य च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्त्यतो नास्त्यव्यापाराश्रयत्वायोगात्तत्रानयथापि सत्त्ववर्तीत्यत्रोक्तद
मुक्ता॥ [illegible] स्य आगपि घट विषयायामस्तु पिंडाश्रिता याः शक्तेः कार्यकारणनियमान्यथानुपपत्तिकल्पितायाः सत्त्वात्स्वरूपेण वा विद्यमा
नस्यापि [illegible] सद्भावमात्रेणानीतानागताभावेकारणे कर्तृत्वस्यानात्कञ्चिन्नोपपत्तेः समवायिकारणत्वकार्यस्यात्यंतानेकानावान्मपिंडान्मना
व्यापा[illegible]श्रयत्वोपपत्तेर्घटानतत्तानासिद्धत्वोपपत्तेरुक्त यथाप्यविरोधइत्याशयः॥ नन्वेवस्य व्यापारस्य सिद्धासिद्धकर्त्राश्रितत्वे तस्य व क
रोत्यर्थत्वादस्याप्यविकरोतीति सामानाधिकरण्याप त्तिः सिद्धकर्तृमात्राश्रितत्वेत्वस्यापि परायात्तिकेव्यापारदनिपादकत्वात्तियानेन
त्तुकृत[illegible]असिद्धकर्त्राश्रितस्य व्यापारस्य करोत्यर्थत्वात्तावदेवकुंभमात्रर्थंतावद्विविनत्तितत्रेति। अन्यो व्यापारस्तु उक्तस्यैव व्यापारस्य करोत्यर्थत्वेव
क्तेरेवकार्ताः॥ अन्या[illegible]कस्य द्विव्यापारस्य कर्तांकरोतीतिव्यप[illegible]देशस्यापि परास्वात्तद्योगे न कर्तृत्वात्मनानास्त्यव्यापारावस्तुन्न

व्या३

वृत्तौ नेरन्यात्मलाभः फलवद्व्यापारयोगाच्च करोतिव्यपदेशात् तद्युक्तेत्याशयः॥ एवंशब्दाद्युक्तरीत्या व्यापारमात्रपरामर्शात्तु मनेपि सिद्धे कर्तर्यन्यस्यैवमवसरत्वाभिधाने
तस्याकं सिद्धिकर्तृविषया। तावत्सामान्यस्य वात्मन्नातिरिक्तव्यापारात्तावाच्छत्परत्वव्याख्याने॥ असिद्धे कर्तरि तस्यैव व्यापारत्वं हृष्पनीयते॥ सिद्धे तु
पीतत्वं विशेषव्याख्यारूपेण तु व्याख्याने॥ व्यापार मात्रपरामर्शोऽयं दोषः॥ अन्यस्यात्मलाभव्यापारे तु निकटे तु पि सिद्धकर्तृत्वस्य कारा
त्विष्टयोगविषयत्वात्तथा सिद्धस्य कर्तृत्वाघटनात् केः कर्तृत्वस्य तद्धम विरुद्धं॥ ततश्चासिद्धकर्तरि येन्यथा सत्त्वलाभफलस्वभावो न तत्व्यापार
स्य करोत्यर्थत्वाद्योगात् सिद्धकर्तृव्यापारस्य तु न्या त्मलाभफलकस्य करोत्यर्थत्वोपपत्तेर्धात्वर्थस्य युक्तेत्याहुतदिति॥ तस्मादुद्देश्यार्थेन दिय
य्यये॥ सिद्धकर्त्राश्रितस्यैव व्यापारस्य करोतिवा॥ यद्वं नासिद्धकर्त्राश्रितस्येव्यतदेव करोति सामानाधिकरण्येऽपरस्य सोपपादन्नि
न्धावेति॥ नव्याख्यानकरोत्याद्योरर्थाकल्पाधिकरणन्यायेन सामान्यवाचित्वान्यथा यच्छापत्तेः सामानाधिकरण्यं न युक्तमित्याशये सामान्य
युक्ते॥ सामान्यवाचिनो व्याख्यातस्य चकृत्यर्थोपक्षनेन विशेषपरत्वाको राजा यातीनिकृतृ सामान्यवाचिनो वाचि राजन्नाह्स्यैव पाचादिराज

व्या१

यत्र स्थैर्

शब्देन पांचाल विशेषोपस्थितराजसामान्यवाचिनो राजशब्दस्येव पांचाल राजशब्देन पांचाल विशेषोपस्थितराजसामान्यवाचिना सामानाधिकरण्ये

युक्तमित्याशयः ॥ सद्बोधः कुर्मडनमिश्राः ॥ तदोपस्थितसामान्यवैयर्थ्यप्रसक्तं निरसि ॥ श्लोकार्थमुपसंहरन्नितिस्मादिति ॥ नञ्तत्पुरुषात्मककर्तृव्याप्यवाचि

नामाख्याताना करानिसामानाधिकरण्याक्षेरोत्य | र्थेऽपितावयत्यपक्षेतावनावाविशेषकमित्याशंक्यसावनावाविशेषोपपादनार्थं कर्तृ

वितावयत्यास्तुल्यार्थत्वमुपपादयितुं तावयति तु | वक्रोतातरपितवत्यर्थकर्तृकर्मनिष्ठत्वं तत्रोयकर्मनिष्ठत्वमेवतावदादसत्त्वे

उपसर्जनत्वं नाख्यातरनिर्दिष्टस्य करोत्यर्थस्य। | योग्यतया मध्येनपरामर्शात्तत्र करोत्यर्थेऽन्वयः ॥ एतदेवस्पष्टं विकमुपपादयति

ऊकद्दूतौ करोतेरर्थस्यान्यथा तिरेकजनितापत्ती | ॥ यजनिस्थितस्यादिवद्धात्वर्थपरोयंवस्तुनिर्देशः ॥ श्लोके कर्तुर्वाद्व्यावहेकरो तेरिति ॥

उत्तराद्व्याख्या तुकर्मणः प्रधानक्रियातिरिक्तावानरक्रियाकर्तृत्वापेक्षाभावदाहसर्वेति ॥ नन्ववीतरक्रियापेक्षायामपितवनक्रियापेक्षावाऽप

धानक्रियांतरे चदत्र नार्थमात्रतस्य प्रकृत्यार्थत्वाद्भावनिक्रियेति ... अन्वयव्य ... कोर्दर्शयति निरस्याहीति ॥ व्यतिरेकात्तिधन्यस्य चित्तान्वयप्रदर्श

नन्तुकर्मनिष्ठत्वे पियामगच्छ्तीतिवद्वत्यर्थकर्तृकर्मतिच्छात्मावाच्यार्थस्यावपतिनान्वयार्थनेत्याशंक्याकरोत्यर्थद्वितिसवत्यार्थकर्तृरेवकर्मनित्यादन्यत्र सार्थक्यमिति ॥ ३

नसूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे य एवेति ॥ स्वयं विशीर्णबीजांकुरस्य प्रवृत्तोत्पत्त्यारंभे नवनस्य जलावसेकरोपणादिनोत्पादनाख्यं प्रवृत्तिदर्शनमाश्रत्य वितनवनः प्र
वृत्तस्तु तेन तु प्रवृत्त्यर्थं वान्यवृत्तेः प्रवृत्तस्यानर्थव्यापन्नः श्रवृत्तिरवृत्ते त्यार्थाख्यसंज्ञा वितनवनो वेतुवृत्तेः ॥ श्लदादाविघटादिः सर्वसंज्ञा वितनव
नरवेवृत्तवृत्तेः स्वयं विशीर्णबीजांकुरस्यापि प्रवृत्ता | दिरूपणाद्युत्पत्त्यात्मनेरेव जलावसेकादिनोत्पादनादित्याशयः ॥ ननु सिद्धस्यापि पा
षादेकरोत्यर्थकर्मत्वदर्शनाद्य तिरेकोव्यतिचरती | त्यात्रोक्षाहृयत्रापीति ॥ नन्वसूर्वस्य करोतेर प्रकारा प्रयुक्त हिंसात्मकस्य वनाख्येशं ध
नेपद्यर्वस्यचलन्मे नाख्य वक्षेपण प्रदूर्व्वां वात्तुर स्या | ख्या सेवन प्रकार्यकथनाख्य प्रकथन धर्मा द्वयं द्विनियोगाख्यापयोगेतु पदुर्वस्य वस्या
त्सिकस्य कर्माख्य साहस्निकास नो गुणान्तरा कनाख्य | प्रतियत्नयोः श्रयोगार्थ धनावक्षेपण सेवन साहसिक्य प्रतियत्नप्रकथनोपयोगे कृत्य
इति सम्प्रतोख्यानेकार्थत्वेनोत्पादनार्थत्वे नियमासावाक्कथ प्रत्यन्याख्य लवनकर्त्तृकर्म निष्ठत्वे नियमः स्यात्रोक्षाहृस्यायपि येति ॥ नियमान्नावेपि वायदोत्म
दनार्थत्वे न दोषाद्यमानकर्म निष्ठत्वे न विध्यतीत्याहृ अथवेति ॥ करोत्यर्थकर्मणोलवन क्रियापेक्षा मुपधादिनामुपसंहरति नेनेति ॥ लक्षार्यांचलवनक्रिया

ध्या ८

यायोन कर्तृकर्मनिष्ठत्वं करोत्यर्थस्य सिद्धं भवतीनावच्छेदकत्वेनस्य चितं ।। नच्चैवं करोतेर्णोवयनिवद्धानत्यर्थकर्तृकर्मनिष्ठत्वेपिणिजंतत्वात्साधनप्रयोजककृत्या
पारावाविद्यायोगात्कथंसावयविनात्वत्वार्थतया त्रोव्याहतनत्त्वेति ।। करोत्यर्थस्य तावयत्यर्थत्वोपपादनाय प्रयोजकव्यापारत्वे प्रतिपादनाथेत्तत्कर्तृप्र
योजकत्वात्सिध्यनं ।। प्रयोज्यं विना प्रयोजकत्वायोगा न सिद्ध्यर्थप्रयोज्यत्वात्सिधानं ।। ननु णिच्चुत्पत्यरहितस्य धातोः प्रयोजकव्यापारवाचित्वे क
रोतिवत्पचतेरपि तस्य वाचित्वापत्तेरनोवयत्तातिणिच्च त्ययोनर्थकत्वापत्तिः प्रयोज्यव्यापारवाचित्वात्तत्वनिवन्धकारोनेरपि तस्यत्विचापत्तेः प्रयोजक
व्यापारवाचित्वेनस्याहित्यार्थो व्याहतत्वं तीति ।। णिच्चु त्ययरहितस्य वाचित्वे यियधाविक्लिदेः प्रयोज्यतंडुलव्यापारवाचित्वं पचतेस्तु प्रयोज
कदेवदत्तव्यापारवाचित्वं तद्व्यवहाराद्नियनेतत्या नयोरथान्यवृत्तः ।। ननु प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोः परस्परापेक्षत्वात्कथमनयोः प्रया
ज्यप्रयोजकव्यापारमात्रवाचित्वात्प्रत्व्याहतत्वमेवेति ।। प्रयोज्यव्यापारोनेव स्वप्रयोजकव्यापारयोगादेवकारात्कारानमात्रविवक्षानयुक्तत्वात्प्रयो
ज्यव्यापारस्यान्यतोवगतिसिद्धेः परित्रोयात्प्रयोजकव्यापारमात्रविवक्षोपपत्तेः सिद्धं तत्समित्यनेनतथापरिशेष्यवाविनाक्रियाविशेषणेनोक्तेकथंप्र २१

पार

योऽप्यव्यापारस्याभिधाने विनावगतिरित्यपेक्षायां घटमिति द्वितीया निर्हित ... कर्मीस्ययाद्व्याप्तिः प्रयोजकस्य घटस्य लवनाख्यो व्यापारो यच्छि
न्नियुक्तं॥ कथं वा कर्मणा प्रयोज्यव्यापाराक्षेप इत्यात्रौव्यभिचारमाहितेः प्रयोज्यव्यापारकर्मणः शाब्दमयुक्तं॥ निर्व्यापारस्य कर्मत्वायोगादित्यनेनाक्षेप इत्यसा
वः॥ करोतिमात्रप्रयोगे कथमाक्षेप इत्याशंक्य स्वय मात्रिहितः प्रयोज्यव्यापारो येन स्युक्तं॥ घटो भवतीत्यत्र प्रथमाया अर्पितकारकेति
भक्तिवास्युपगमात् प्रथमानिर्दिष्टकर्तृत्वाश्रयाश्रितिः प्रयोजकव्यापारो यस्मिन्नवयवे वाच्यतिः प्रयोजकव्यापारो येन निवर्तक्रतो द्विविध
रूपव्याख्येयं॥ एवं निर्विशेषितमिहार्थोक्तार्थो॥ उक्त योस्तु व्यापारयोर्लिङ्गपरोपादानयोः समुच्चयेन विवक्षायां करोतिर्नवत्याः संबुद्ध्येयो
त्य प्रयोग इत्यादृक् कदाचिदिति॥ नत्वेकरोतेः प्रयोजक व्यापारस्वाविद्वेन तदाक्षिप्तस्यापि लवनाख्यस्य प्रयोज्यव्यापारस्यात्राह चेत प्राध
न्यानुपपन्नः क्रियते घट इति प्रयोगे वा विना घटशब्देन सामानाधिकरण्येनस्यादित्याशंक्याह करोति विदिति॥ तेन घटस्य कर्मत्वोक्तौ कर्मण्यस्य
नः प्राधान्यात्सव्यापारस्यैव च कर्मत्वादाक्षिप्तस्यापि प्रयोज्यव्यापारस्योपसर्जनी ... प्रयोजकव्यापारो यस्य विवक्ष्यते ...

नैष

तेपदार्थैकगौणव्याख्येयं॥ ननु प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यविवक्षायां करोतिप्रयोगोपपत्तावुपसर्जनत्वविवक्षायां सुतरामुपपत्तेर्नैकदापि ज्ञापकत्वमिति: प्रयु
क्तेत्यात्रोक्तास्तकेदाचित्तु न स्थिति॥ समानस्य पदस्यैकदेशेनोपस्थापितप्रयोज्यक्रियोपसर्जनीभूतायस्येति विग्रहः॥ तदा च समानपदैकदेशोपात्तत्वं च
विवक्षायां करोतेरप्रामाण्याद्वाश्यकं प्रयोज्यक्रि यामात्रपरिर्थं तस्मादित्युतेन प्रयोजकव्यापारविवक्षायोगित्वमुत्पत्ते विनाप्यदृष्टवशात्तें
सोऽपि विवक्षणप्रयुक्तमित्यर्थः॥ क्रियायाः प्रयोज्यवाच्या तत्र सिद्धिर्णिचश्च केवलस्य धातोर्वाच्यत्वात्तत्क्रियाया अविनाशीति यद्वदे तिनन्वात
न्यथानुपपत्तौ क्लि॥ स्वभवेन तत्र विक्रियाः प्रयोज कक्रियावाचित्वे केवलप्रयोज्यक्रियानिष्ठत्वात् क्लि विरोधापत्तेर्णिच एव तद्वाचकत्वं प्र
योजकक्रियावाचिना णिचा विना प्रयोजकक्रिया यामप्रतीतेः क्लिष्टं च वचनेन दृष्टत्वमिति धात्वर्थे इति॥ प्रयोज्यकर्तृकाणां गमनादीनां व्या
पाराणां प्रतिपादकास्तेषु व्यापारे योधात्वर्थस्तेषां प्रयोज्यानां गमनादीनां ये प्रयोजकाः कुलालादयस्तेषां व्यापारे तु ण्यन्तानामेव प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः॥ तत्र नाहं
नामन्योन्यपादानुकूलत्वात्तावेन व्यापारत्वमात्रोक्तेः कान्तेनत्युक्तेः॥ अन्योन्यपादानुकूलत्वात्तावेव निष्पन्नरूपत्वादेकान्तेन व्यापारत्वाश्रीयायायमानुत्तय

त्यादीनां लिङ्त्वं विना प्रयोजकक्रियाभिधानाशक्तेः करोत्यादीनामप्यशक्तिप्रसंगात्तेषां वाशक्तौ वान्येषामपि शक्तिप्रसंगादव्यवस्थानप्युक्तेत्यात्रं व्याहन
वेति ॥ शक्तीनां स्वत्तावदेव नापर्यनुयोज्यत्वान्यकृतयः प्रत्ययास्तत्समुदायात्मकतानिवारितेद्विक्षानिपदानि नानारूपानर्थानवदन्तीत्यर्थः ॥ अतो न वक्तव्यं
कर्तृकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन करोतिना वयन्योस्तु स्वार्थवाभिहकर्तृक्रियावाचित्वाख्यानेष्वकरोति सामानाधिकरण्येन क
रोत्यर्थस्य वाच्यत्वावगमात्तद्वारा तावद्यत्यर्थस्या पि वाच्यत्वसिद्धेर्यद्यधर्यस्यानो गम्यते तावद्यदि तिवेत्यादि साध्यं युक्तमेवेत्याह एव
मिति ॥ नन्वेवं भावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वे धर्मस्यैव नियाद्यवलक्षणक्रियारूपेण प्रत्ययेनाभिधानाद्भावनाद्योपपत्तेरन्योत्यादावहत्व
पिवातावनालक्षणे धात्वर्थस्यैव कर्तुर्व्यापारात्मनो पादीयमानस्य प्रत्ययावगतानुष्ठेयत्वान्यथानुपपत्त्या फलोत्पादानुकूलतयावगमाद्भा
वनाद्योपपत्तेर्नावयवे घ्राणादिनेति क्रियाकरणतयालक्षणेन निर्देशो न युक्त इत्यात्रं व्यस्तत्वेन क्रियाकर्तृकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वं धात्वर्थव्यत्वं कलह
णमाहनेनेति ॥ येन कारणेन करोतिना वयस्योरुक्तप्रकारेणतु स्वार्थत्वं तेन कारणेनेत्यर्थः ॥ यच्चाद्वेद्या विधिमात्रानिश्चयित्वा लिङादीनां भावनाभिधा-

यित्वं नसेनवतीत्युक्तं नरस्तु सायणदूषकं निराकरोति यन्नूक्तमिति। अयमाशयः॥ किं विधिमात्रशाब्देन भावय निषादवाच्यत्वं भावनायाः प्रत्ययान लिङ्येत्व
कारणमभिप्रेतं विधिव्यतिरिक्तभावनाभावो वा तत्र विधेरपि भावयतिक्षत्तुवाच्यत्वेन लिङा द्रव्याव्याप्तेर्नाद्यः कल्पस्तत्र निषेधभावनाशाब्देन स्वविते।
प्रयोजकव्यापारवाचित्वा लिङा रूपभावनाशाब्दस्य विधेर [illegible] पि प्रयोजकलिङादिव्यापारत्वाद्रूपभावनात्वमस्तीत्याशयः॥ ननु विधेर्लिङादिवाच्यत्वा
भ्युपगमान्नदुच्चारणात्प्राग्सिद्धत्वे सत्य शक्तीतसं [illegible] बंधत्वेन वाच्यत्वयोगात् लिङाद्युच्चारणात्प्रा [illegible] गेव सिद्धस्त [illegible] व्यापारत्वेन युक्तमित्याशं
क्या [illegible] शाह श्रवणानंतरमेव विधिज्ञानहेतुप्रेरणा [illegible] ध्येयणा दिव्यापारातु कृत्वा [illegible] सामान्याभिधाने ननु हि शेषापेक्षाया मध्ये पौरुषेयवेदेपुरु-
षधर्मस्य प्रेरणादेरसंभवेनवाच्यत्वातिरिक्तविधा [illegible] स्वस्य विशेषस्य पारिशेष्याल्ल [illegible] क्षणया गम्यमानस्य संबंधग्रहणानपेक्षत्वेन शा
ब्दीसिद्धये पेक्षणादविरुद्धाशाब्दव्यापारत्वे निरूपणायाभिधाशाब्दः॥ कर्हिव्युत्पत्याकरणक्रत्पत्याबाभिधाशाब्दस्य शाब्दपरत्वमंगीकृत्याभिधायाः
शाब्दस्यात्मनो भावनो व्यापारप्रवर्तनासामान्यव्यक्तिन्नत्वे [illegible] लिङादयः प्रवर्तनासामान्यमभिदधाना निवि

शेषस्सामान्यायोगात्त्रैयादेश्च लोकदृष्टस्य विशेषस्य पुरुषधर्मत्वेनापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः प्रवर्त्तनासामान्यस्य च प्रैयादौ प्रवर्त्तकव्यापारत्व वदर्शना
च्छिङादेरेव च वेदे प्रवर्त्तकत्वावधारणात् लक्षणया गमयंतीत्यर्थः ।। अन्यामित्यपरत्वं वा विनान्यत्वाश्च न शाब्दभावनायाः पश्चात्त्यत्व मलिङ्वत्तार्थभावना विधा-
यत्नेन तदपेक्षत्वस्य च नाद्धिष्यनिक्षयित्वं नार्थभावनानि क्षयित्वस्य बाधकं पश्यन्नुन्नसाधकमिति निरूपितं ।। न च विधिव्यतिरिक्तभावनायकत्वार्थो
विधिमात्रशब्दादुच्यते विधिभावेपि सर्वाख्याते शु द्दर्शनेन नापकोत्र मत्वाख्यत्वादिति द्वितीयकस्य निरासायोत्तरार्द्धं ।। विधेयायाभावना
याः पुरुषार्थरूपत्वाच्च निष्ठत्वं स्वनायेक्वायोनि चे स्वचयितुमिच्छार्थादभ्युत्थेयत निर्जेतादभ्युत्थ इति कर्त्तृविवक्षायामेरजित्यपुरुषयोस्या
दनेनाधिनः पुरुषस्यार्थशब्देनातिभवनाभावनाया पुरुषधर्मत्वात् मेधमिणोश्चाख्यातेनन्तेदाभावात्तदाख्यं विधिश्चार्थीभावाचासोभावना
येति विग्रहः कार्यः ।। अन्यामित्यर्थभावनापेक्षितं साधनाद्यावत्सूचितमुपपादयति यदाहीति ।। पुरुषव्यापाररूपेणान्यत्वेनार्थशब्दस्यार्थ्यत इति व्युत्पत्त्या ।
र्थं पुरुषपरतया व्याख्याने सूचितं ।। धात्वादीनां भावनाशक्तिर्वाभावेपि विधेयितेनाद्वैदकत्वाद्विशेषतोक्ता ।। लिङादिशब्दविशेषेषूक्तरत्नेयसामा

३०

इत्या

न्यमाख्यातत्वेनामतव्यतिरिक्तो लिङादिशब्दविशेषैर्वाच्य आख्यातत्वेनित्वनुप्रत्ययाख्याद्वारेण व्याख्येयं॥ व्यक्तीनां सामान्यादर्थंतव्यतिरेकाभावेप्याख्यानरूप

वाच्यार्थभावनाव्यतिरिक्तविध्याद्यर्थांतरवाचित्वोपपादनार्थं कथं विध्यतिरेक विवक्ष याव्यतिरेकशब्दः॥ लिङ्लोट् पंचमलकाराणां विधिर्वाच्यस्तथाम

वनस्य शुक्लानां निषेधः॥ लङ्लुङ्लिटां त्वतीतकालः ॥ लृट्लुटोर्नैर्भविष्यकालः॥ लटो वर्तमानकालः॥ आदिशब्दोपात्ताक्रियातिपत्तिर्लृङ्

या॥ आशीरादीनामपि लिङादिवाच्यानामादिशब्दे नोपादानं॥ एतदेवोदाहरणे रूपपादयिष्यतीत्यभिधायेत्युक्तं॥ ननु विध्यादेरर्थस्य भावनाप

दित्वमिति भावनायाः किमायातं कार्यमिति वा भावनाकर्थैवास्याः सापेक्षत्वेत्याशंक्य तत्रेत्युक्तं॥ विधेरेवास्ति भावव्यञ्जकत्वधर्मभाव

नाद्या तस्याश्च प्रयोजकत्वात् व्यापारत्वेन प्रयोक्तु रूपव्यापारीकार्थभावना विषयत्वात्तदपे[illegible]त्यान्नाय॥ शब्दव्यतिरेकेण व्यापार

स्यानुपलब्धेर्नामाभावमाशंक्याख्यातत्वेन तदा भावेनानुपलब्धेरुपपादनायास्ति धर्मस्तिकेत्युक्तं॥ ननु भावनायाः सर्वांशत्रयोपेतत्वाद्विवेच्यांशत्रयाणि रूपणान्न

भावनात्वमस्त्वीत्याशंक्याह विशेषयत्वेति॥ कुरुयत्वेति विधिज्ञानप्ररोचनारब्धसाध्यसाधनेतिकर्तव्यता विशिष्टत्वरूपेण वर्णितेत्यर्थः॥ यत्करोतिभाव

पृ [illegible]

२४

प्रत्ययः॥ प्रत्ययेन सह प्रयोगार्हत्वात् प्रयोगयोग्यत्वं लक्षणपर्यायस्थितिस्वनिलंघनेनापर्यायत्वमुक्तं तदव्यवस्थानावसरपूर्वकं त्वेकार्थपरिदृष्टत्वनियमस्त्विति॥ पर्यायाणां सदा
प्रयोगप्रसक्त्यानर्थक्यापत्तिश्च युक्ता वाक्यार्थप्रत्ययस्वरूपस्याप्रयोजकत्वेन स्वरूपप्रयुक्तसाहित्यलक्षणव्याप्यत्वाभावादिष्टसंपत्तेः प्रत्ययप्रसादादिप्रयोजनत्व
प्रसक्तावेवानर्थक्यापत्त्या सार्वत्रिकसहप्रयोगाद्य   भित्त्वस्यापर्यायत्वनिवृत्तिरित्याशयः॥ प्रकृत्यनुग्रहार्थत्वमुपपादयति यदीहानि
नतु कृदादिप्रयोगाणामिप्रकृत्यनुग्रहसिद्धेश्च   त्यानानियमेनानर्थकस्यादित्याशंक्याह तेनेति॥ येन प्रत्ययेन विनापि स्वेशब्दप्रसंगात्
नावश्यकस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोगे कृदादिप्रयो   गकत्वादप्रयोगानर्हत्वापत्तेस्तस्य विवक्षितार्थस्याधिकत्वेनावाच्यत्वाद्धात्वर्थानुवादा
त्वात्तमेव नियम्यत इत्यर्थः॥ ननु अधिकार्थाप्रत्ययस   पाकर्तृत्वार्थयित्वादिकर्तृत्वादिवाचित्वेनादिसूत्रयोगायोगपीकः॥ क्लिपाबाधिकार्थ
नापादकत्वेन प्रयोगापत्तेः किंनो विकारोऽनिर्णीतवयनि॥ रितिबाकस्मान्नप्रयुज्यत इत्याशंक्य नेन नत्वेति॥ तयोरधिकार्थत्वाभावेऽपि तद्युक्तयोः क
रोति सिद्धावयवत्वात् स्वरूपवाचित्वेनाख्यातार्थवाचित्वहानापत्तेरनुक्तप्रयोगानियमविस्तरत्वेनेति॥ न च वैयर्थ्यं गौरवस्यापि तथैव स्वरूपावधानाः प्रयोगा

र्थत्वाविरुद्धानीत्याशंक्याह यद्विति। एतदेवोपसंहरति तस्मादिति॥ कर्तृसंख्यादिसंबंधार्थत्वं विरुद्धानि यदिति॥ पूर्वस्मिन्नधिकारस
वेप्रत्ययार्थो विवक्षापत्तेः परिहारांतरमुक्तं॥ भावनांशानुवादस्त्विहापि तुल्य इत्याह यस्त्विति॥ ननु भावनायाः प्राधान्येनाख्यातार्थत्वाद्गुणत्वेन क
र्तृसंख्यादिसंबंधानुवादत्वानुपपत्तेः प्रकृत्य र्थस्याथ तन्निर्देशार्थस्यैव प्रत्ययस्य लक्षणायां परत्वोपदेशः प्राप्यातोऽनु
क्रोशादित्याशंक्याह अन्यथाहीति॥ आख्यातार्थैकत्व नायत्तभावनामात्रवाचित्वे निष्क्रियसाध्यादिशब्दप्रयुज्यमानेन भावनामात्रस्याख्याता
र्थत्वेऽनिर्धारितान्वयस्यार्थस्याख्यातार्थत्वा भिधानानिच्छावर्तयितुं कर्तृसंख्याद्यान्तेनाबद्ध्यमित्यर्थः॥ रूपाविनाशेन्वासंख्य
र्थेनमुपपादयति नित्यं चेति॥ एतद्वत्नुकारो भाव इत्यादिशब्देोत्पन्नेऽन्यस्य योगस्य धिकांशानां नापत्तेः शब्दपदार्थैकत्वानापत्ते
ख्यानाख्यातनियमः सेनत्वनीत्याशंक्यापरिहारांतरमुक्तं॥ स्थाकाद्यमुपसंहरति तस्मादिति॥ एवं पर्यायत्वे पि प्रत्ययस्य प्रयोजनोत्तरार्थत्वेन पा
नरुस्याभावान्महत्वयोगेन वरुद्धान इत्यक्तमिदानीं भावनायावस्तुतः प्रत्ययमात्रवाच्यत्वेपि धातौ निमात्रेप्यवदारिणा लोकेन विवक्तुमशक्यत्वाद

रत्ना ४ बा ४
२५

ख्या२ ख्या३ गो ख्या॰

ख्यानपदेन धात्वर्थवत्त्वाभावनाप्युक्तम् इत्येतावदंगम्यपवतीत्यस्य कोऽर्थः इति द्वितीयधातुमात्रवाच्यत्वेन निश्चितं अन्वयेऽर्थे पाकमिति व्याख्याय संमुग्धाख्यातपदवाच्य
त्वेन भावनाव्याप्तिं करोतीति तावद् यत्नो वा प्रतीयमाने प्रकृत्यनुग्रहार्थं प्रत्ययमात्रस्य तावता वा विशेषाभावेनापौनरुक्त्यं मन्त्राप्रयोगेन विरुद्धम् इत्याह किं चे
ति ॥ पर्यायत्वाभावादपि निरूप्ययोगाविरोध इत्येवं किं च शाब्दत्वानिष्पूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे य दिष्टेति ॥ लोकानवगतं विवेकं कुर्वतां परी
क्षकाणां लोकविरोधपरिहारस्यानार्थं लोकस्य। विवेकज्ञानप्रयोजनाभिधानं ॥ ननु धात्वर्थो व्यक्तिर्वा विशेषतावाचिकत्वं निश्चयात्प्र
त्ययमात्रवाचित्वं विवेक्तुं शक्यम् इत्याशंकते स्यादेतद् इति ॥ प्रत्ययस्याप्यव्यभिचारश्चेत्स्यादिति नावन्यपरिहरतिनदिति ॥ प्रोद्धाव
नावाविद्धेनाभिमतस्य सिद्धकर्तृक्रियाविवेकेनोद्धानो व्यभिचारं वक्तुं प्रपञ्चमतेन चेति ॥ प्राधान्याप्रतीताव्यपि स्वरूपमात्रप्रतीतिप्र
दर्शनायाव्यर्थं तमित्युक्तं ॥ अस्ति प्रतीतिलक्षणाद्धे तत्र कश्चिद्वेषाणां कृत्यानां प्रैषाभ्यनुज्ञाविसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्रैषेष्वा विधिस्मृतेरप्राप्तविष
यस्य प्रैषस्य विधित्वादिषेष्वत्तावता विषयत्वादप्रसक्तत्वतया श्वांशात्रयोपसंहारासामर्थ्येन विध्यनुमात्वाद्यत्रानन्यमयस्तीति रुच

मा२ नावा५

त्य२

यितुं सर्वे कृत्येषु किं विदध्यपि कृष्यमाणा भावना रूपप्रतीतिं दर्शयति कृत्येषु भावयति। कृत्यमध्येपि स्तोहव्यमित्यादेर्त्तो वोत्पन्नात्कृत्याद्भिः तव्य इत्यादिषु
कर्मोत्पन्नेषु न्यूनतरा गम्यत इत्याहुस्तत्रोपीति। द्रव्यप्राधान्येन श्रवणं वस्याधिप्राधान्यात्ता वाच्या घना यां पुनः स्तरेणां नास्तीति स्तू विनं॥ कथं न्यूनत्वं न्यूनतरत्वं चे
त्यपेक्षायामाहतेनहीनि॥ भोजनं कर्तव्यमित्र प्रयो जकव्यापारस्य श्रवणं यद्वश्यत्वेनतावादहंतव्य इत्यत्र च प्रयोज्यव्यापारत्वात्प्राधान्यमित्यर्थः
त्र ॥ द्रव्यरूपस्य कृत्येवाच्यत्वात्तावेन प्राधान्यायोगा॥ कर्मरूपेण द्रव्यान्यांवक्तुं प्रयोज्योत्राहः॥ निर्व्यापारस्य प्रयोज्यत्वायोगात् कर्मत्रा कृत्या
दिप्रत्ययोक्तव्यापारविशिष्टताका॥ नत्वेवं सतीति तु भावनावाचित्वस्य भावनाप्राधान्यव्याप्तेः कृत्येषु भावनाप्राधान्यनिवृत्यातद्वा
चित्वापिनिवर्ततेत्याशंक्याह तिक्ष्णु अपि सर्वेषु भावनाप्राधा न्यात्तावाच्यान्यभावस्तच यितुमाहएतनेति॥ भावोत्पन्नाः कर्मोत्पन्नाश्च। स्थानिनोल
त्या२ कारा येषां कृत्यानेदेवत्वेन तु घनेन्नमित्या दीनामादेशानां तिङां तैनेन भावकर्मोत्पन्न कृत्य व्याख्यानेन व्याख्यातास्त्यर्थः॥ एतदेव विवृणोतितेष्वपिहीनि॥
अतो भावनावाचिनामपि सर्वेषां तिङन्तानां तस्याधान्यलक्षणं तुल्यत्वात्तावाद्भावनावाविवस्यतस्याधान्येनाव्याप्तेर्नकृत्येषु भावनाप्राधान्यनिवृ

त्य२

स्त्यानवातिचनिहं   यार

तिरिस्तुपसंहरन्तिअतइति॥ अव्ययसंज्ञके कृत्तः क्त्वाकृत्यसंज्ञके स्योपीयजूनस्तावनाज्ञानमित्याहनयेति॥ ननु नेयामपित्तोन्नव्यमिति कृयसंज्ञकेहृद
ज्ञावोत्पन्नत्वस्मरणाविशेषात्कथं क्त्वात्वाव्यस्तावनात्ताव्ययक्त्वाव्यांत्मनतेत्यात्रांक्त्वाव्ययेलुक्तं॥ स्मृत्युपन्यासेनाव्ययक्त्वस्येति ज्ञातुं त्वाव्ययान्तकेषेना
र्थः॥ इत्यन्तूनस्तावनाज्ञानस्य स्वयंवेद्यत्वमुदाहरणे दर्शयति अस्तिक्रामामिति॥ धातुसंबंधे प्रत्यया इति धातुसंबंधे अधिकारे विहि
ता नाम णिणमुलादीनां धात्वर्थसंबंधं विना धातुसंबं धयोगात् क्त्वार्थ निष्पादनलक्षणात्तावनासंबंधं विना अन्यार्थसंबंधवाविद्व
प्रतीतः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनेन समानक र्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले अन्वर्थे वर्तमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययं विधायानीत्यण
मुल्हेतिसूत्रस्मिन्नेवार्थेयोनः कुन्यासंख्यालीलृपाविध णमुल्विधानादतिक्रमणं कृत्वा कृत्वा होमं करोति निणमुलं अग्रेवहोमस्तावनासा
पेक्षातिक्रमणस्तावनाद्वितीयतेहेतनइतियकरणावाचिन्युपपदे हेतेर्णमुल्विधानादुपदहनेकृत्वा कृत्वा होमं करोतीति उपदहनस्तावनाहोमस्तावनासपेक्षाव
गम्यतेहोमं कृत्वा लक्षणं कुर्वतीतिवसदावृतस्तावनासापेक्षाहोमस्तावनांक्षतेवावगम्यते॥ तावल्लक्षणेरेव कृत्युव द्विपरिकृतमिज निस्यस्तो स्थित्य

करणार   त्मा

ननवत्तुमर्थ इत्यनुवर्त्यतां वं चत्तुमर्थस्तो वेवेन विवक्षितास्तावाल्लक्ष्यते नेनेति वत्तावल्लक्षणं शशक्यार्थ विवक्षिता निष्ठने विणः कृत्योवदे स्वरेतु हेतावस्नमर्जने
स्य स्मनोर्त्तावल्लक्षणार्थभावेवर्त्तमानानोलक्ष्यिभ्मनासुरावावः प्रवर्त्तितोरन्त्यस्य इत्यत्र प्रवर्त्तितो रित्यव्ययनोरच त्क्त्वेवरति दिक्रशब्दयोगानुप्रवेव
मीकरणयावाञ्चुवादक्रियातः शुराधातरनुवाकानुव- व नं कार्यमित्यनुवर्त्तन् तावनास्तार्दपेशा श्ववादस्ताव नावगम्यते ॥ अतोत्तावन्तो
तरस्तापेक्षा स्वसंवेद्यान्नूनतेत्याशाय ॥ निष्ठासं शक्ययोस्तु क्तक्तवतोः तान्नूनतरत्तावनात्तानं स्वसंवेद्यमित्यापेक्ष इति ॥ पक्त्वाप
वीवानित्यत्रोदनःकृतपाकोदेवदत्तः पाकं कृतवानि ति निष्पन्नरूपाया तावनायाय श्वशसंस्थ्यकर्मकर्त्तरि पद्यापसर्जनत्वरीतनि
ष्पाद्यव्यवधाभ्मन्ययोर्द्वयावघ्यतावाक्कृत्यसंज्ञकेस्य क्ष्यान्नूनतरतेत्याशाय ॥ एवं कृत्यान्यय निष्ठासंज्ञकेषु क्षिप्यपकल्प्यमा
णत्तावनास्त्यपनीनिष्कुर्क्तोक्तदेनरेष्ययासंत्तवमतिदिशतिएवमिति ॥ पाचकः पक्तेत्यादिषु कर्त्तुत्पन्नेषु पाककारकः पाककर्त्तेत्यादिषु कर्त्तृश
स्यन्यपनीतेरादिशब्दोपात्तेषु च पाकदृष्टिषु सावेयनेषु पाकः क्रियेत्यादियान्वर्थप्राप्तयेष्वतीनेविधेयत्वाभावेनच प्राधान्यानपेक्षणारक्तस्या

पाठ

कइति२

न्योन्यूनं ननिनाव॥ स्वयं वेद्यमपि सर्वं प्रसिद्धकर्तृक्रियावाचिशब्दस्तु क्तावनाज्ञानं विप्रनिपन्नान्यन्यथाप्यस्यासाध्य नि[illegible]न्ते ति॥ नान्यत्वेपुरुषो
षु कस्य केनेति कर्मकर्तृकरणानां कर्मोत्पत्त्येष्टु केनेति कर्तृकरणयोरन्तरं काममित्यत्र कर्तृरूपप्रधानमित्यत्र कस्य कः केनेति कर्तृकरणानां पूर्ववदिनं
रित्यत्र कस्येति कर्मकर्त्रोः पक्व इत्यत्र केनेति कर्तृ करणयोः पक्वान्नित्यत्र कर्मकरणयोः पाक इत्यत्र केनेति कर्मकरणयोः या
क इत्यत्र कस्येति कर्मकर्त्रोः केनेति च करणस्या धिकरणाद्यपेक्षा यास्त्वयथायोगं दर्शनार्हस्यारूढ्यादिषु तावनानुपलब्धावदर्श
नेन तावनाज्ञानहेतुकत्वाव्यवस्मरणान्न दृष्टव्याप्तु पपन्ना तावनाज्ञानं कल्प्यत इत्यर्थः॥ करोतेश्च ष्णुल्प्रत्यये कारकस्य तृ इत्यस्य म
२ निष्प्रत्यये कर्मग्राहकस्य तृच्प्रत्यये कर्तृग्राहकस्य ल्युट्प्रत्यये करणग्राहकस्य ल्युत्पन्ने कारक व्यपदेशो न द्वितीयकर्मादिव्यपदेशानां कारक
र्थव्यापारसंबंधनिबंधनार्थ इत्यन्यथानुपपत्त्यापि तावनाज्ञानं कल्प्यत इत्याहुरन्ये ति॥ ननु धात्वर्थस्य च व्यापार ग्राहकारकापेक्षा कर्मादिषु च कारक
कर्मादिव्यपदेशाश्चोपपद्यन्त इत्याशङ्क्याह न चान्यानीति॥ धात्वर्थस्य निष्पाद्यत्वे सत्यप्यन्यापारादुत्पल्लाहुलक्षणकरोत्यर्थक्रियारूपव्यापारत्वात्

त्रूर

वान्न क्रियासंबंधिरूपकारकापेक्षा धात्वर्थसंबंधि निर्देशभिन्नो वा कारकादिव्यपदेशाः संभवंतीत्याशयः॥ यत्र धात्वर्थे किंचिद्व्यसनजन्यतेस व्यापारो॥
न संभवतीत्यर्थः॥ अतः कृतेति निरूपयत्योर्थः समवेत्वह्नामर्थः सिद्धस्तुप्रसंदर तिनत्थेवेति॥ नन्वाख्यातेभ्रुनाव नावा विशेषकरोतिसामोना धिक
रण्यव्यासंकरस्तु करोति सामानाधिकरण्यमाह त्र्यावर्तनेत्याशंक्याह त्राव्यतेवेति॥ नन्नु सर्वोपरानेक्षयैक्षणव्यासक्तवरूपस्वं
परीन्नवतस्य व्यापारलक्षणस्य धर्मतादिश्वप्रती तेःकथं तावनाख्यव्यापारवाचिनेत्याशंक्य विनापीत्युक्तं॥ यथा श्रुतरूढमित्यत्र
भावप्रत्ययाद्गुणस्य निष्कर्षप्रतीतेर्द्व्यापसत्त्वेन द्वैरूप्यप्रतीतावपि गुणस्वरूपवाचित्वं न विहन्यतेनघावा॥ मिघव्यादिप्रत्ययासि
द्धरूपप्रतीतेः सर्वोपरी न्तत्वं रूपनिष्यापादप्रतीतावपि तावना स्वरूपवाचित्वं न विहन्यत इति भावः॥ कर्थशाब्दमित्यपेक्षायामाह त
घयेति॥ ननु तेषु मनो करोति सामानाधिकरण्यं प्रदर्शयितुं प्रश्नार्थं किमिषयोक्तव्ये न्यथैव कथमिक्तं हित [illegible] गिनी॥ किमुपपदे करोते र्णि
मुन्नि भ्रमनाक्षवेकार मित्युक्तं॥ किं क्षणान्तदर्शस्य विश्रुत्यक्कत्वेनिवक्तव्ये सोमः त्रिश्चयोः पौर्वापर्यसंदेहनिवृत्त्यर्थमुदाहृतमित्युक्तं॥ किं कर्त्तः पुरा

धौतदौ२

प्रवर्तितो निरतिक्रुपवर्तिस्यामेकसूत्रेणनोक्तविभिन्नत्वज्ञानमावेदयति॥ किंकर्तव्यतुच्यमानेकर्मविशेषयज्ञस्थावंकापत्तेः क्रियाविशेषविषयत्वज्ञापना

र्थंकाक्रियास्येतिविवक्षितत्वात् किंक्रियइत्युक्तं॥ नन्वाख्यातेषुत्तावनायाः शाब्दस्य प्रतीतेः प्रत्ययार्थत्वावधारणात्तद्वाचकत्वाच्यतेत्यर्थं व्याहन्तव्येति॥ प्र

त्ययार्थस्यापिकर्तृसंख्यादेर्गुणत्वदर्शनात्तस्याप्यया र्थस्यशाब्दस्यस्यमतिरेप्रमाणमित्याशंकायः॥ अतोयथार्थस्वत्वयेनव्यतिचरं ततशा

भावनामपीत्युपसंहरतितस्मादिति॥ लिङ्क्रमो पिशाब्दः॥ सर्वधनत्वंनीकरोत्यर्थवाचित्वेलिङ्गुक्तानांसंमतिमाहतत्राचार्य इति

॥ विनञ्यसेनांपरमार्थकर्मसेनापतिश्चापिचुरंदरो श्री॥ नियोजयामाससत्यानुसेनैकवीरतेरथ्येविवसर्वंभक्त्नितिति॥ नन्वाख्यातेषु

अत्रवाच्यत्वेभावनायाः शाब्दस्य प्रतीतिः कथमित्या दर्शंव्याहृत्यद्विमि॥ गुणप्रधानभावस्यार्थोऽन्वयमानत्वेनप्रत्ययार्थत्वपदेपिशा

ब्दस्यस्यवाच्यत्वाभावान्नोहिमात्रेणवाच्यत्वात्तिधानमितिसूचयितुंकामस्मिन्नुक्तं॥ अस्मिंश्चपक्षेयथाद्यर्थश्चावातस्त्यतः शब्देनधात्वर्थमात्रपरामर्शोऽत्रा

त्वर्थश्चधातोरवगमनेनभावयेदितिचेतिभाष्यंव्याख्येयं॥ नत्वेवंभावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वाभावात्प्रत्ययस्यकरोतिनाभावयतिस्याधानेनरूप्यानावेपिया

गा२

गेनेति घञ्त्वेन धातुना बाध्यत्वेन कथ्यमानेन भावनाया अपि तेनैव धातुनोपात्तत्वाद्भावयेदिति पुनः कृत्वं स्यादित्यर्थं कतेनन्विति।। ननु घञ्च्या भावनातो धात्वर्थ
स्य निष्कृष्टत्वात्कथं भावनापादानमित्याशङ्क्य शाब्दोपात्तयोः शुद्धाभिधानलक्षणेन निष्कर्षो व्यो सिद्धरूपाभिधानलक्षणो निष्कृष्टो वाच्यः भावनाया
अपि त्वसिद्धरूपेणाभिधानोपपत्तेरपरिहार्यत्वा
णात्मना धात्वर्थस्य निष्कृष्टत्वात् भावनायाश्च क्रिया
ख्यायुक्तोऽपि परिहरतीति नियमादाय इति।। सामान्यवि
याः इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यते।। एवं प्रोक्ता धातुमात्र॥
न रूढ्यमिति स्फुटयितुं व्याख्यायमानः इति वक्तव्ये निष्कृष्ट इत्युक्तं।। तृतीयांतेन कर
णेन करणत्वायोगाद्भावयेदर्थमात्रे धातुना विवक्षिताशब्दानंतरेण भावनारूपार्थव्या
शेषशब्दयोरवच्छेद्यावच्छेदकपरत्वं विशेषणत्वाच्च योगाद्यो भावना विशे
षा विशेषणमुपपाद्य केवलयोः धातुप्रत्यययोः व्यतिचारात् शब्दत्वे शब्दान्तरेण प्रत्ययेन प्र
त्ययान्ते शब्दान्तरेण वा धातुनोऽसाध्यत्वापरस्परानुबद्धत्वाभावनोऽयत इत्यपि वक्तुं शक्यमिति यदुपक्रमेऽभिहितं तदुपपादयति।। कर
णीशस्य धात्वर्थस्य कर्तृसंख्यादीनां चैकैकवाच्यत्वेऽपि भावनायाः समुदायवाच्यत्वाविरोधः इत्याशयः।। अस्मिन्नर्थे प्रयत्नसाध्यार्थस्थानं इत्यत्र शब्देन

पृ

ध्यात्र प्रत्ययसमुदायं परामृश्यात: समुदायाद्यद्यादिरूपम्बेशस्य चार्थो वगम्यते समुदायार्थश्च साधनेनेति नाथ्यं व्याख्येयं॥ प्रकृत सूत्र पर्यालोचनया प्येतत्य

सेद्धव्यं यतिसात्तीत्याह तथाचेति॥ क्रियत उत्यस्मिन्नर्थे करोतेर्मनिन्प्रत्यय स्मृतेः कर्मशब्दस्यात्तुछेयवाचित्वाद्धेर्थनवच्छिन्नाया स्त्रसाधनायाअनुछेय

वाद्धोधकस्य वानुछेयत्वेन कर्मशब्दवाच्यत्वात्कर्मत्वा द्रशब्देन कर्तृत्वविवक्षितवात् सामानाधिकरण्याद्धेर्थतात्तेयामेवाभिनेत्यर्थः॥ समु ज्ञागार्य ३

दायवाच्यत्वेपरेत्ताबार्थानां कर्तृप्रत्यय समुदायेनया नोधाद्वेरोन कर्मशब्दद्वारा सामानाधिकरण्यं प्रत्ययमात्रस्य तु त्ताधार्थत्वेन कर्तृविरूपा

मानाधिकरण्यमित्यासयः॥ न चैवं सति सिद्धकर्तृवि थावा स्त्रिन्याख्यातप्रत्ययेसतीत्यादिनाकस्मात् प्रत्ययवाचितोक्तेः॥ यात्रोव्याहृशाद्द

त्रिति॥ इहैव तावद्यद्याद्यर्थस्यानोयजेनेत्यादि पद दवगम्यते साधये दितिचेतिप्रकृत्यर्थादुत्तेन साधनावगमात्तिधनाद्भुमा

त्रस्य वानिर्दिष्टुस्यातः शब्देन परामर्शोनुपपन्नः तन्मात्रपरामर्शे च यागादिस्यानावगम्यन इति वक्तव्यम्प्रत्यया र्थद्धात्ति प्राया वगते शब्देन राधिकर

णवयजेतेत्यस्य प्रवीत्ता गोयजत्यर्थे व्रवीत्युत्तरोत्तावाये दितीत्यादिनाप्यपरोत्तागोत्ताधनावचनइत्यत्रस्यकं प्रत्ययमात्रवा च्यत्वनिर्धनात्सामान॥

स्वउ

धिकरण्यस्य चाख्यातपदरूपाः शब्दाः प्रत्ययांशानन्ताबार्थांशाद्वैशानकर्मत्वाद्वा इत्येवं धातवएव नावना विशेषणत्वेनस्वार्थं वा विह्नेनत्वावनाप्रयोजनत्वाद्भावा
र्थाः इत्येवं चोपपद्यते। प्रत्ययमात्रार्थत्वे तावात्प्रकारणत्वमत्तिमनेन्याशयः॥ प्रत्ययार्थं चमुपपादयितुमुपक्रमते नन्नेति॥ नायप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तिकस्मृत
त्तौउक्तात्कृत्सरत्प्रत्ययेकतेनात्र शब्दश्रुतेर्नविनाश्रा वैस्यविषयत्वावसायात्। श्राकन्यानावेवच्छाईनत निरपेक्षकारकान्वयायोगापत्तेश
ख्यातेन्यथ्रसावनाष्ट्राश्चन्यायगतेः सर्वत्र स्वसंवेद्यत्वा त्तनावन्त्राश्चन्ये विप्रतिपद्यन्ते यार्थ्यप्रवान्यधीत्वेचसति विशेष्यत्वाद्वापत्ते। प्राश्चन्यानां
वप्रसेगात्प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थं सहब्रूतस्तयोः प्रत्य यार्थप्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेश्चकर्तृसंख्यादेः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्ता वा
प्रत्ययार्थः प्रधानमेवेति नियमायोगे पि प्रत्ययार्थस्य प्रधानमिति नियमायपत्तेर्नामख्यपि वक्तव्यत्वदितानेषुकारकविनत्वेनपुंबप्राधा-
न्यस्यप्रत्ययार्थत्वाव्युत्पत्तिवारासवत्रप्रधानानिनामानीतिस्मृतेश्च लिंगसंख्यासंबंधार्हत्वविषयतया व्याख्यानोपपत्तेः प्रातिपदिकार्थे प्राधान्यपरत्वे
पिवाप्रतीत्यतेस्तारान्स्वथमीतनाम विषयतया व्याख्यानोपपत्तेः प्रथमात्कृतत्वेन प्रातिपदिकार्थं प्राधान्यस्य प्रत्ययार्थत्वव्युत्पत्तिवारणनापादकत्वाच्चक

ख्या

न्येन सा भावनायाः प्रत्ययार्थतानुमीयत इत्याशयः॥ प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वोपपादनार्थत्वादित्यादि॥ प्रत्ययार्थे विशेषणीभूतस्याश्रितिधानेन प्रकृतेः प्रत्यया
र्थपरत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे यद्यपीति॥ तदागमन्यायेनापि भावनायाः प्रत्ययार्थतावसीयत इत्याह तथेति॥ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां नि
ष्ठ छन्दस्यर्थे नियम्यत इत्यन्वयव्यतिरेकैककारणत्वान्नि ष्ठ प्रत्यार्थविषयत्वात् किं नियमस्य अन्वयव्यतिरेकेण व्याख्यातातावादिहतन्मात्रान्वयव्य
तिरेकानुपपत्तेः कथं तन्मात्रवाच्यत्वनिर्णय इत्याशङ्क्य व्याहतं केवलमिति॥ धात्वर्थपरित्यागेपि प्रत्ययश्रवणकाले धात्वश्रवणात्तावेपि भाव
नाप्रतीतेः धात्वश्रवणकाले च प्रत्ययश्रवणात्तावत दप्रतीतेः साध्यत्वरूपस्यैतेतदाभावे हि तद्व्यतिरेकस्य ज्ञाने यथान्ययामिति
दर्थन्यायेन निर्णयोस्तु प्रतीत्याशयः॥ यत्तु कं न्यक्तत्त्वदस्यादिपरस्य प्रत्ययस्यापि भावनाव्यतिचारात्तद्वाचित्वं न सेत्स्यतीत्युक्तं
तदनुसारेण सर्वं कल्पयितव्यमिति॥ अयमाशयः॥ पचतीत्यादिषु प्रतीयमानायास्तावनायाः धात्वर्थनिरूपणनिष्पादकतया लभ्यमानत्वेन गुण
भूताया [illegible] व्यापत्तेः प्राधान्यप्रतीतिविरोधस्य ह्यत्वं तावदवश्यं गीकार्यं तदव्यभिचारात्प्रत्ययस्य वाचकत्वं कल्पनं समुदाययोरन्यवाच

प्र॰

कर्त्त्रंशे विरुध्यते समुदायार्थत्वे पदे ऽपि लिङ्त्वमात्रस्य वाच्यतासंकेतित्यात्मकः समुदायोक्तभावनायां ते । स्यात्स्वत्वादिधर्म्मेऽपि विशेष्यस्य वा तत्र धर्म्मत्व विशेष
स्य शक्तत्वापत्त्या व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः तद्योग्यवाचकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात्तु कृत्यंशत्वेन वाच्यत्वे स्य प्राथम्यविरोधः तदनभ्युपगमे प्राथम्यस्य शक्यप्रत्ययार्थत्वेन का
रूपविशिष्टक्रियावाच्यत्वप्रकारकेष्वव्याप्तेः शक्यप्रत्ययार्थत्व स्यैव न्याय्यत्वापत्तेः धर्म्मेऽपि मात्रत्वात्तत्समुदायार्थतास्वीकारे न व्यासाद्व्युत्पत्तिविरोधवि
शेषानुयुक्ते निपदत्रये पि यत्र पचतीत्यादौ भावना प्रतीयते तत्रैव वाच्यतांगीकार्या तत्र चोक्तनीत्या प्रत्ययार्थत्वेन चनिश्चीयत इति ॥ नच
वेऽस्तु निभावनायाः सार्वत्रिकं प्रत्ययार्थत्वेन सिध्यतीति आरोप्याद अन्यत्र त्विति ॥ प्रयोजकव्यापारस्य भावनात्वात्तस्याद्यर्थकर्तृत्वाभिद्ध
त्वेनत्र योजकव्यापारो भावनानुपपत्तेरसत्यात्मक स्य वाच्येति विचारः विषयत्वान्यस्य स्य च भावनावाचित्वात्तत्वे पि पक्वत्वग्रहार्थ
त्वेन कर्त्रसंज्ञाद्यभिधानार्थत्वमवादादेरिव स्वीकृतः वाचिनः स्वत्वादौ स्वीकृतात्वेन तत्र विवक्षातात्पर्यत्वेनोपपत्तेरानर्थक्यपरिहाराय पिवाच्यता
नाकांक्षणात्तत्र प्रतीयते तत्रैव प्रत्ययार्थत्वे विचार्य तत्तत्रैव सार्वत्रिकता स्यादेव्यायायः ॥ नचैवं सति क्रियायाः प्रत्ययस्य भावनावाचित्वानुयुक्तेत्यादी

३२

ष्यास्त्वे चेदिति ॥ नन्वत्र यद्यपि सिकतास्वपि घटपूर्वोर्धविगम्यसंकीर्णवगनेतुर्वे नास्त्यांश किंचि । यम्पत नेनानेकात्मकाद्व्याद नेकार्था श्वेतोधने सिद्ध यद्य
गमयोर्थः समतस्यैत्यवधार्यते इत्यनेनानेकशद्वोच्चारणादनेकार्थप्रतीतावस्य शब्दस्य कोर्थ इति विवेकमात्रस्य तदागमन्यायात्मकाद्वृत्त्यव्यतिरका
धीनत्वादस्यादोषत्वात्तावना प्रतीत्य तावेनकस्यासा | सावर्थ इति विवेकानाकांक्षणा कूपयूपसूपादिवद्य निश्चावेपि यत्रानेकार्थप्रती
तिस्तत्र सदागमन्याया विघातं न कश्चिद्दोष इत्युत्तर | ष्टत्त्वमित्यर्थः ॥ घोघास्त्यादिपरस्यापि त्वयस्य तावनावाचित्वैव कुमुपक्रमने
जल्पवेति ॥ एतदेव श्रवश्च पूर्वकमुपपादयति ऊतः | ति ॥ तत्वं विनातावनानुपपत्तिमाशंक्य सात्व्यांनरात्तावेपि कर्तृत्वतात्वयोत्तविय्य
तीत्युक्तेकथमेकस्यैवकर्तृकर्मत्वत्याशंकानिरासा | यांशशांह ॥ घटोत्पत्ती सुतपद्यमाने घटे प्रयोगात् स्यीवावस्थायां पूर्वापरीत्त्व
नस्य घटस्य केनचिदंशेन सिद्धत्वात्केन चिद्रसाध्यत्वासिद्धेः कर्तुर्घटस्यांशसमवेतानां व्यक्तत्वं शविशयात्तावनास्त्येवेत्यंशशाद्दा न्यरां सम्यमीम वि
करणकर्मरूपविषयपरतयावसेय्यार्व्ययं ॥ ननु चैवं सति तत्र कर्तृत्वे निसामानाधिकरण्यं कस्मान्न तद्वती त्याशंकानिरासायांशशाह ॥ सिद्धासि

गौ॰ मि

द्रा॰ तावदवयवनामत्यंतभेदा तावादन्यत्र कर्त्तव्य तिरिक्तस्याव्येयद्वा तावाद्य तिरिक्तस्याव्यतिरिक्ता तावाकरोत्यर्थतावनारूपेणसा नवकात्र
तेनघतिनातीत्यर्थः॥ केन विरंगेन द्वा घटीं शांतरं करोतीत्यपि विवक्षितं तत्रास्यवशात्येसुलो॥ कथं विकरोत्यर्थः रूपफलतावपिघकर्येण तघनीयत
इत्यर्थः॥ अनुपपत्तिं विविनष्टशंकानिरासार्थं वेनो … पयतेरार्थं व्याख्यानहर्वैकस्रोकव्याचष्टेयद्यपीति॥ पशाद्व्याख्यानायाती
वेत्युक्तं॥ अवयविनोरत्यंतभेदात्तावादात्मनामि … त्युक्तं॥ अंशत्रयं विनातावनायानेशकोस्या तावाद्रूवोशस्य विताकर
ति तिकर्तव्यतांगोदत्रीयितेनिरंतरछत्वर्वस्तणाव … यवत्यवकरणत्वेव दितावयवात्यंतभेदे तिकर्तनावृथुक्तं॥ ननुघटोनवदी
ति वाक्येकघमेरात्रयघतानि तिरित्याशेवतत्वघ्रया … गेत्रयायेभा घ्नर्पान्नेन तवनेन पूर्वैत दूत्युक्तं॥ प्रत्ययापाततायातावनाया
भा व्यापकार्यो घटस्यतवतिपदाद्रू विहत्रावगतेर्चोद्यांशनिवेशार्थं वाहात्रपान्नस्यच तवनस्य धर्मावधीतरवक्रूरणेनि कर्तव्यतां शानेथाद्द्य
इत्यत्तवनेन करणेनतिकर्तव्यतारूपेणात्मनेत्तवंते तावयतीत्यर्थः तवनीयाशयः॥ ननुवाप्योनराजनेतवव्यकस्य तवनस्यानेकोशघर
पं ७

कर्त्वेन पुनः मिथ्यात्वोत्पत्तत्वेन कर्तृत्वस्तावयवप्रसक्तेन तत्तवनलेदस्त्वयितुं के[illegible] प्रयुक्ता केचित्प्रयोजका इति श्लोकगतांशस्य हार्थे व्याख्याने केचित्प्रयो

केचित्प्रयोजका इति व्यवस्थापकत्वायोःसत्वनं कोर्वता मुक्तरावयवानां प्रयोजकत्वे तल्लवनस्य प्रयोजक व्यापारेत्वेनाव्या शास्त्रकता ॥ सिद्धित्ववानः क्षणंचप्रवाय

यवानां प्रयोजकत्वोक्ता सिद्धत्वेन करणेन कर्तव्यता ॥ शास्त्रकता यथा दिना ॥ अवस्था विशेषयात्ति न्यायो वेमो वंश्यावयवशाद्यो ॥ घटादिवि

त्वेन वीडादेरुत्पद्यमानो घटादिशब्दवाच्यपृथुबु ध्नोदराद्याकारात्मकावस्था विशेषस्यागवस्थांतराणुत्पत्तयघटादिशब्दवाच्या

वस्था विशेषरूपेणोत्पत्ते: पूर्वावस्था तिरोभाव: पूर्वाव स्थायत्तस्यावनत्वाद्यथा हं करणेनि कर्तव्यता त्वेन विवक्षितुं शक्यते ॥ घटशब्दवाच्य

स्यावस्था विशेषस्य प्रयोजकत्वे वा तत: प्राचीनाना मणुत्वरो तरो त्तरावस्थानां पूर्वपूर्वावस्थाहेतुकत्वेद्दृष्टांतार्थम्सूचयितुमयवयवा

इति पदं उक्तवदने ॥ ननु सिद्धस्तवानानां प्रवीणयवानां प्रयोजकत्वेनाति मनानामसिद्धत्वनोत्तरावयवोत्पत्तौ हेतुत्वतः कोसौ व्यापारो त्यानावने तु व्यन

त्यांश सिद्धत्वमुक्तं ॥ सिद्धस्तवानानां नियतपूर्ववर्तित्व[illegible]तित्वानां सिद्धत्ववानात्वादकत्वाद्वागमा व्यापारेण विनोत्पादकत्वायोगा द्भावना स्वास्यानन्यानि

ष्ठेनाभ्योत्पत्त्यनन्तरं सत्त्वादवश्यं सिद्धत्वेन प्रयोजकावयवव्यापारत्वात्तदसौ सिद्धत्वेन प्रयोज्यावयवनिष्ठव्यापारान्तरं निःसत्त्वं सत्त्वाद्बहिरंजनसहभू-
व्यापारसामान्यमभ्युपगतमर्थं तत्त्वताऽप्यनिष्ठत्वावकव्यापारत्वेन नाप्यभावकोऽनयसंपर्कोद्भावनेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ एवं निपरस्याख्यातस्य तावत्तावद्विकारोप-
पादनेन तत्पार्थीयजन्यादिपरस्य सिद्धमपि तावत्ता वा विद्वेत्तस्सत्तायामिति स्मृतः सत्ताख्यो द्वितीयस्तावद्विकारो वा विद्वेनत्तवनेरापद्युत्ता-
वविकारत्वा विद्वेऽन्यादिपर्यायद्वैतारत्वीति तत्त्वमपर्से गान्तद्ध्याहृत्यर्थं लोकप्रयोगानुसारादेव तेरायस्तावद्विकारत्वा विद्वेत्तजन्यादिपर्या-
यद्वैस्तूयपित्तमनिदिष्ठातिएत्तेनेति॥ आदिशब्देनो त्पद्यतिपराख्यातोपादने॥ एवमुक्तवतेरुत्पद्याख्यः प्रथमस्तावद्विकारो वा विद्वेनानि-
ष्पन्नेयस्तु निष्प्रयोगाद्भव्यंतरायोगो यात्मनोत्ताप्य वोपपन्नेऽर्थावनास्सैत्तवे पिअस्तेः सत्ताख्यो द्वितीयस्तावद्विकारो वा विद्वेन निष्पन्नेयस्तु
निष्प्रयोगादात्मनोत्ताप्यत्वानुपपन्नेः स्वनिष्ठत्वेनैवत्ताव्यंतरायोगाद्व्यर्थं तत्र तावन्नास्त्यादित्याशंक्याह अस्तिः पुनरिति ॥ एत्स्यमानेसत्ताकत्वावस्थेभ्यास-
वीर्यामनन्तद्धूसत्ताकत्वावस्थानस्याविपरिणामादितावद्विकारोत्तरेऽत्रापत्यंतुर्दनेऽर्द्धितीयस्तावद्विकारत्वा विद्वाभावापत्तेस्तस्यां वावस्थायामनुत्रस

२

ताक व्वा ह्युक्तेवात्मनो नाव्यते त्याशयाः लवनायाय रितना मित्युक्तं ॥ लवनांतरं नविवृत्त्वा योगाद्धयं लाव्यते त्यादौ ध्यसत्रयेत्युक्तो ॥ सिद्ध लवनस्य रूपेण
पिकथं न विद्यते त्यादौ व्यकरणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् लवनेर्नेवनाश्रयवा लिना लवन ग्राह्येन चुत्तवन विशिष्टत्वाति ध्यनादात्मना स्वरूपेण
सिद्ध लवनस्यापि सत्तारूपेण लवनकर्तृनाड्युक्तोत्युक्तं ॥ आत्मना लवनं यस्य तिवकृद्गीहिणा लवन विशिष्टत्वातिध्यने ॥ करणे तिकर्तव्यस्त
वांद्वाथीश्च रूपात्तायाः सत्तायाः एवकरणे तिकर्तव्य नांशस्य रकवेवकुंसत्रये त्येवावर्तनीयं ॥ सत्तया लवदित्यनुपात्त लवन विशेषणत्वे स
त्तायान युक्त मित्याशंक्यान्त्र वनानां नयीथै सत्तायाः वलवनलक्षणार्थं वृस्तूच ८ नायार्थं लक्षणार्थो लवनिः प्रयुक्तं ॥ कथं लवतिवाच्याव
स्थानां लर्थमस्ति वाच्यायाअवस्थायाः इत्याशंक्याति देशास्त्रवितं जन्यादिपर्याय वैविद्यते ॥ ननु घटाकाराख्यावस्था विशेषोत्पद्दे रनदाका
राख्यावस्थोतरोत्पत्तिसापेक्षत्वाल्लयोद्य प्रयोजक व्यापार भेद कल्पना युक्ता सत्ताया स्त्ववस्थांतरानपेक्षत्वेन तद्विध भेद कल्पना युक्ते त्याशंक्याह तत्रापि
जिति ॥ तस्याः स्याद्वा भाव विकारानंतर भांविन्वा द्वितीयस्या वविकाररूपायाः सत्तायाः स्तस्या श्चावस्थाकारस्त्वेदेन भेदात्तदनुनिष्पादि सत्ता भेदस्याव

ग ४

यं नावश्यं सिद्धसत्ताकाः पूर्वेऽवयवाः पूर्वोक्ताः सत्ताया अनव्याहतत्वाद्यपि सिद्धसत्ताकात्वं तत्रैवावयवाः पूर्वोत्पन्नाः सिद्धसत्ताकाः सिद्धसत्ताकवर्त्तित्वसामा
न्यं नावगाह्य व्यापार इति कल्पनान्तु सर्वत्रैवेत्यर्थः ॥ ननु वस्तुत्वासामान्यरूपायाः सत्तायाः स्वरूपेणैकत्वे त्रिकालकृतानां भेदो नेत्याशङ्क्य इति शङ्कनीयं तस्या
यौ स्तु वा सत्ता वा त्रिष्वप्येव वस्तुनीदानीमस्तीति प्र योगस्य कालसंसर्गविषयत्वेन वस्तुस्वरूपविषयत्वाभावात् पूर्वकालसत्तासंबंधस्यैवा
नेरकालसत्तासंबंधप्रतिहेतुत्वाभावेन प्रयोगप्र योजकत्वे व्यवस्थानुपपत्तेरेषु कालसंसर्गस्याव्यवच्छेदकाल्पनिकतया भेदाद्योपूर्वा
न्तराणामेव यथानीतेषां सत्तायास्वोत्तरवर्त्तिनीसा मान्यसत्तारूपेण त्रिविधत्वः ॥ मन्त्रे वसत्याग्नेयोऽष्टाकपालो न वर्तते यदि न वर्तीत्या
र्वीयत्वि न्नायाः पुरोडाशनावनायां विधेयत्वोपपा ःरूपव्यापारकस्यनानर्थकास्यादित्याशंक्याह स्वत्यागमपि त्विति ॥ निषधन्नकर्त्रि
विषयत्वोपपादनार्थं चेतन गृहस्त ॥ ननु तनवत्याद्यर्थे विधिविधिदर्शनात्कथं तत्र विधिप्रतिषेधयोरसत्त्वं इत्याशंक्य तेस्यादेतदिति ॥ स्वप्रयोजक
सिद्धकर्तृव्यापारलक्षणार्थत्वेनात्र तनवत्याद्यर्थस्य विधिविषयत्वं युक्तमिति परिहरति समर्थ्यमिति ॥ नवतिनास्ति रपपुपहसत्तिनः ॥ न त्रै विक्रस्या

३५

तथेति। नवमीति कृत्या न कृतस्य विधिसम्बन्धे प्रतीयमानेष्ट देवनद्या पाते यिष्टसक्रुषादिधेयन्याय नालक्षणे पाशे यः॥ न तु चेन न गतस्यतर्हि जवन विधिप्रस्य विधि दिवय वेत्त दिश्यतीत्या शङ्क्या

सिद्धत्वेन नञ्चनस्य सिद्धरूपव्यापारलक्षणार्थतास्तु रथेतरादेस्तु सिद्धत्वान ञ्चनस्य विधिविषयत्वोपपत्तेः पुरुषव्यापारलक्षणार्थत्वेन सेनवत्ती यागेव्याह

यत्रविति॥ तिष्ठत्यर्थवाचित्वास्मृतावपीह नवेदि ति देशविशेषा छिन्नस्नातिष्ठानेन गति निवृत्त्याख्य तिष्ठत्यर्थवाचित्वे सपदेरेव तु उक्तं॥ इत्यमुक ...या

दिनिप्रयोगे स्नेरपि तिष्ठत्यर्थवाचितेव त्रूहितव्या॥ ॥नन्वेवं विजानत्विति यस्य मित्यादाह विष्णुदित्त विदृव्य निरिक्त नाव यिदृत्पुरुषव्यापा

रुरूपभावनासद्भावेन विदृव्यापारस्यभावनात्वा भ्युपगमो व्ययस्यादित्याशंक्याहनेनेति॥ विभ्रमवादि शङ्क्यापातेन वभ्रयादो नियव

चनविद्व्यापारस्य निषिद्धाख्यातवाच्यत्वानासङ्क वेपित्तु तावद्युपदेशोऽभ्रान्तावान्नञ्चविद्व्यापारभावनावाभ्युपगमः स्यादित्याशव्याप

रमार्थिकं स्तु उक्तं॥ वेयर्थ्यापत्तिरित्याशयः॥ नन्वेवं ना द्युपदेशो भ्रान्तानमतावयन्त्रवय नित्तावथिय्यती निवाख्यवहारादर्शनात्थीन

विदृव्यापारस्यभावनात्वाभ्युपगमः स्यादित्याशंक्य व्यापार मार्थिक मित्युक्तं॥ व्यवहारानानुपात्य पित्त विदृव्यापारस्यभावनात्वमाख्यातार्थत्वेनाभ्यु

पगतमित्यर्थः॥ एवञ्चासिद्धस्तवनाभामवयवानोत्तवनाख्यो व्यापारोऽस्य च निपदेन स्तवनेकरोत्यत्तिधानादुच्यते सिद्धस्तवनावयवव्यापारस्तु भवतुमा

त्रोणोच्यते इत्यंगीकृत्य प्रयोज्यनिष्ठप्रयोजकव्यापाररूपत्वाभावनावाचित्वमाख्यातस्योक्तं ॥ यदप्युक्तं प्रतीत्यनुसारात्समस्तस्यैवमवच्छेदकोपरिष्ठानप्रत्ययेनेद्धटाका
रनिष्पत्तिपत्तिपर्यंतस्यव्यापारस्य वाचकोऽप्यनुरिष्यतेनेनदाप्रयोज्यप्रयोजकव्यापारत्वेदा तावा क्तत्रेमात्रेकव्यापारस्यैवकर्त्तृत्वकत्वेनप्रयोज्यप्रयोज
कत्वेनेदायोगाद्सिद्धत्वेनेवष्टत्वस्य प्रयोजकत्वा योगादवयवलक्षणायां च कारणत्वात्तौ वा प्रयोजकव्यापाररूपत्वाभावनानुपपन्नेत्व
नाद्युपदेशोपिकर्तृसंख्यादिमात्रख्यातेनाप्यतेन । भावनेत्यादन्तत्वादीनि ॥ अस्त्वेतस्य मानसत्वं किंत्वावस्थावा विज्ञानस्यात्रात्यत्त्रिवद
तदाकारावस्थांतरानपेक्षत्वेनावयवत्वाद्व्याप्तिरेषा वस्थानेदायोगेप्युत्पत्त्यनंतरकालत्वेनोत्पत्त्यवस्थाकालत्वेनेदानेदावश्यंतावापत्ति
रवनार्थकाल ग्रहणं ॥ यथा प्रतीत्यनारूढत्वादव यवकालव्यतिरिक्तार्थांतरकृतस्य तेदस्यानाश्रयणेन घावयवकालत्वनिस्या
पीत्यादिनाहेतेनस्वचितं ॥ तेन तावदेकस्यैव प्रयोज्यव्यापारताप्रयोजकव्यापारताच विरुद्धत्यर्थः ॥ एवंतर्हि व्युत्पत्तिवारे दुर्वारः स्यादित्याशंक्यानवे
त्ति ॥ यत्तु धर्मरहितानां भावनावाचित्वमुक्तं तदनुत्तायणांहरूवेहव्यपतियत्त्विति ॥ धात्वर्थावयोः प्यादनेप्यमानेप्युपकृतव्यापाररूपत्वाभावनाप्रतीतेः स्तुअवेण

पिधमानसाकुप्रचाराद्वाक्यार्थप्रतीतावप्रतीतेर्थाद्वर्थाव्यभिचाराद्धाराेअन्वयानामव्यभिचारोनस्वत इत्यर्थः॥ अन्वयार्थाव्यभिचारेचसतितत्र एव प्रतीत्युपपत्तेः
सत्यपि शाब्दव्यभिचारेतद्वाच्यत्वकल्पनानयुक्तेत्याहतेरेवचेति॥ चशब्दार्थंतुशाब्दः॥ यदिचाख्यातवत्त्वप्राधान्येनशाब्दंनेभुज्ञावनावगम्यततत्तोअन्वयार्थ
प्रतीतिनिरपेक्षभावनाप्रतीत्युपपत्तेर्वाच्यत्वंक ल्पेतअन्वयार्थमित्यादकर्तृत्वेनतुतद्गुणप्रतीतेर्न्नैवधप्रतीतिसापेक्षत्वान्नसाक्षाद्वाच्यत्व
कल्पनायुक्तेत्याहतथाहीति॥ देवदत्तेनेत्यादि कारकविभक्तिश्रवणेयथाकारकसिद्ध्यर्थत्वेनतद्गुणतयावगम्यमानायाभावनाया
नकारकविभक्तौवाच्यत्वंकल्पितेनतथाधात्वर्थसि द्ध्यर्थत्वेनाप्यवगम्यमानायानअन्वयेतुवाच्यत्वंकल्पनीयमितिदृष्टान्तार्थंकारकग्रहणं॥ ए
तदेवकर्त्रधिकरणसिद्ध्योदृष्टान्तद्वयंविवृणोति॥ तियत्वेवेति॥ नत्वर्थोपगम्यमानायाभावनायाअशाब्दत्वाकरोतिसामानाधिकरण्येप
देवतरोपात्तकारकोत्वेपमश्रुतस्यादित्याहशंकाहगम्यमानेति॥ पक्तव्यमित्यादेर्भावनानपेक्षत्वेर्किंकर्तव्यमित्यादिप्रश्नानुरूप्यायोगादुक्तायामादनस्य
कार्येर्देवदत्तेनपाकःकृत्यादौचक्रियतइत्याद्याख्यातानपेक्षत्वेपाकभावनेत्यप्युक्तेर्कथाप्रतीतेर्नित्याद्यनुरूपभावनावगतिसापेक्षत्वाद्वयस्यभावना

यां तात्पर्यावगतेरवाच्यत्वेपि भावनायास्तात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वाद्युक्तं सामानाधिकरण्यादीत्याशयः॥ गम्यमानायाअपि भावनायास्तद्भाविनश्चाख्या
तस्यापेक्षयातात्पर्यावगतेः। इति तात्पर्यविषयभावनायापेक्षोक्ता॥ गम्यमानस्यापि तात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तेः कर्त्रधिकरणसिद्धत्वं
नाभिधाने॥ न चाभूततद्भावेप्युपेक्षमाणत्वेन तात्पर्य ह्याशाब्दीत्वनयेत्यर्थः॥ भावनया कारकाणामन्वयायोगेपि ध्वन्वर्थेन भावनयैव भावना मानन
त्वयापादितसाध्यभावेनान्वयो न विघ्यते इति भावः। ह्यापरिहारांतरमाह अथवेति॥ ध्वन्वर्थस्य साध्यत्वसिद्ध्यर्थं भावनायास्तन्निष्पादकत्वे
नोपसर्जनतोक्ता॥ ननु ध्वन्वर्थस्य क्रियारूपत्वा कथं कारकान्वयोत आह स एव हीति॥ क्रियाया अपि निष्पन्नायाः कारकानपेक्षत्वात्सा
ध्यत्वप्रयुक्तकारकापेक्षावगतेर क्रियारूपस्या। पि ध्वन्वर्थस्य क्रियात्वेन साध्यत्वापन्नैर्युक्तः कारकान्वय इत्याशयः॥ न चाख्यातत्र
वणे न हि कथं भावनांशस्यपगमो न आह भावनाक्षिपि चेति॥ गुणस्यैव द्रव्यपरिच्छेदं विना कारकाणां ध्वन्वर्थनिष्पादने विना भावनान्वयायोगात् त्वर्थसिद्ध्य
र्थं तेनैव भावनया ग्रहणादाख्याता अवणे भावनान्वयाभावेपि धात्वर्थान्वयो गोरूपेणेत्यत्र गुणस्य द्रव्यगुणावद विरुद्ध इत्याशयः॥ कारकान्वयान्य

न्वया

स्माह

धात्वनुपपत्त्या कर्तृतानां भावनानामन्विष्य यद्यपि सर्वेषां भावनापरत्वोक्तात द्विरोधाणां तु कृत्यानां विधेयत्वाद्विधीनां च धात्वनुपपत्त्या पि भावनापरत्वावसीयते कृत्यानां
द्विविति। एतदेव च सूत्रेषु सर्वकमनुपपत्याय तिङन्त इति॥ अर्थवर्णानां तु व्यापारविषयत्वेऽपि स्वव्यापारं स्वरूपं व्यापारयोपपत्तेः किं भावनेयत्या शंक्यत इत्यवेतुत्तं॥ इंसः को

व्यापार इत्यपेक्षायां भावनेति वाच्यमित्यर्थः॥ एव
परिपूर्णा न स्यादित्याशंक्यांशत्रयान्वितेत्युक्तं॥ अंशत्र
विरूपत्वान्नाश्रयः॥ अर्थानां तु व्यापारत्वोपपादनं
तात्पर्योपयोगितामाह नेयदीति॥ ननु वैदिकानां

मपि प्राप्तव्याप्रतीतेः साध्यसाधने तिकर्तव्यतांशत्रयवशीकारासामर्थ्यात्कथमंश
यावच्छेदं विनानुष्ठेयत्वाभावादित्यादृश्या एवा हेपानुद्धन्ले नेव प्राधान्यमपि कथं विद
र्थकं स्रोकं व्यावष्टे न हीति॥ अर्थानां भावनाविषयत्वोपपादनस्य प्रकृतभावना
कृत्यानां गुरुत्वाशय विशेषप्रेयवाविद्यायोगाद्धि श्वेतास्मृतेर उपापकत्वात्भावा

कर्थं भावनापक्षे त्याशंक्याहतयाचांच्छति॥ आम्न विषयत्वं प्रवर्तकत्वं समुदायात्मकविधिनवाघिनौ दैकृत्यानां ब्राह्मणे प्रापविषयत्वाभावात्समुदायासं
भवेऽपि प्रवर्तनात्मकत्वेनदेकदेशोपि कश्चिदपाश्रयो गापप शेरप्राप्तविषयप्रवर्तनस्य च विधित्वादस्मृतमपि विधायकत्वं संस्पृत्यीत्याशयः॥ मे

त्रगतेषु कल्पेषु प्राप्तविषयत्वोपपत्तेश्चाह्लणाग्रहणं॥ ननु प्रणतं नीचं प्रत्येषणं स्वात्निमित्तसाधनत्वा। वर्तनार्थे गमनं प्रेषणमधिकं चोक्तं प्रत्येषणमप्येषणं
गत्यर्थेष्वपि निश्चयानुसारात्प्रसिद्धं तथा श्वमदत्तिमित्तसाधनमनेनात्तु छेयमित्येवं विशेषणानीच गुरुत्वाश्रय विशेषात्मकत्वेनापौरुषेये वेदे कश्चिदप्यप्रयो
गात्क्षीणविशेषणं व्यर्थमित्याशंक्याह अयमेवचे ति॥ अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिमंत्रेषु प्रयुक्तेषूणो प्रेषसमाख्यानाङ्गत्वादिवत्राग्नीधो
प्यग्नीकर्तृकपदार्थानुष्ठानार्थं वक्तव्येन पदार्थोऽनु ष्ठानेप्रणतत्वाश्चेप्रनिप्रयथनेनार्थं गमनोपलक्षितस्य प्रवर्तनस्याभिधेयवाच्यत्वोपपत्ते
र्नाव्यापकं कृत्याशयत्वे प्रेषत्वलक्षणातिव्याप्तिरिति वः॥ प्रेषणं प्रवर्तनं॥ भावनायाः कृत्यार्थत्वमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति॥ ननु
भावनायाः प्रवृत्तींद्रिदेसत्युक्तेन न्यायेनानुष्ठेयत्वा यवाच्यत्वं न तत्साधारणधर्मोऽभिहितस्त्याज्यो कतनेन चेति॥ अयमाशयः॥ प्रयोजकव्या २७
पारत्वविशेषेण न प्रयोज्यव्यापाररूपा कृतिः केदमादिप्रत्ययवाच्या इदेसत्यपि प्रवृत्तेः प्रयोजकव्यापाररूपा इदानोपलभ्यते स्थाल्यधिश्रयणादिका।
सेवनात्तं दुलावघातादि प्रयोजकव्यापारसमूहो हि विक्लेदनफलावच्छिन्नः पविनोच्यते कः पव्यर्थोऽयेयं तंडुलानां विक्लित्तिरिति भूमहत्वाभ्य

कारीयं विक्लित्तिरित्यर्थः ॥ तस्मिन्ननं फलं तन्निष्ठायं विक्लेदनाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचित्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेः ॥ यजिनापि द्रव्यदेवतोद्देश्य
सर्वकद्रव्यत्यागाख्यसंकल्पः प्रयोजकव्यापार एवोच्यते ॥ अतो धात्वर्थादतिरिक्तं वाच्यं प्रत्ययार्थो भावनेति ॥ पचौ प्रतीयमानान्यधिश्रयणादीनि यजौ ऽप्रतीयमानः
संकल्पः प्रयोजकव्यापार इति कृत्वेवमादीनां तावत् ॥ नात्वमित्यर्थः ॥ नच स्थाल्यादीनां तु स्थाल्यादिसंयोगस्याधिश्रयणादिशब्दवाच्यस्य व्याप
रत्वं तत्र भातं नत्वापत्तिरित्याशंक्यतत एवेत्युक्तं ॥ अधि श्रयणादीनां च विक्लित्तौ वाच्यत्वस्य पचावधिश्रयणादीनीत्यनेनैव सिद्धत्वात् प्रयोजकव्या
पारत्वावधारणायैवकारः ॥ प्रयोजके व्यापाररूपा एवाधिश्रयणादयः पचादिधात्वर्था न संयोगरूपा इत्यर्थः ॥ अयमाशयः ॥ संयोगमा
त्रैवाधिश्रयणशब्दवाच्यं स्थाल्यां स्थाली तु स्थाली संयोगो वा तत्राद्यकल्पे सर्वकर्तृणां पर्यायत्वे द्वितीये स्थाली तु स्थालीत्यस्य निष्पन्नापत्तेर्गौरवं दो
षः ॥ संयोगवाचित्वे चाधिश्रयणतरुदासीनेऽपि पक्तरि संयोगात् सद्भावेऽधिश्रयणं वर्तत इति प्रत्ययापत्तिः ॥ क्रियमाणसंयोगवाचित्वे वाच्यत्वस्य यद्वा व्याख्या ॥ कि
याया अप्रागवतीनेति विशेषणाद्योगाद्यत्तु नैव क्रियाविशिष्टसंयोगादि स्वनापत्तेर्गौरवं प्रयोजकक्रियाया एव तत्र वाच्यत्वे ॥ अनेनैव न्यायेन गम्या

के २

देः संयोगविभागवाचित्वं निरसनीयं ॥ संयोगविभागविशेषज्ञानाय च संयोगिनोर्विभागिनोश्चाभिधानापत्तेरिति गौरवं ॥ यद्यपि देशसंयोगविभागवाचि

त्वायोगा संयोगविभागात्मकमर्थद्वयमेवचभ्रमव्यापारः स्यात् ॥ स्वत्व वियोगात्मकस्वस्वामिविभागयद्यभ्युपगमे प्रिजानात्यदोकघे विसंयोगविभागानि

रूपणादव्याप्त्यपरिहारः ॥ तवतिकरोत्योः ब्राह्मि सेदाद्विक्तिदिषवित्यो शिव नियतत्प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवचनत्वमितिवार्तिकादपि

व्यापारस्यैव अन्वर्थेनावसीयते ॥ अतु मात्र नि दं शाब्दप्रत्ययविषयतया तद्वार्तिकं व्याख्यातं शाब्दे ॥ प्रत्ययस्य च ण्येनान्वानावान्व

योज्यकर्तृके किं तन व्यापार प्रतिपादकाः त्यंताए वेति न युज्येत ॥ संयोगविभागात्मकत्वे च धात्वर्थस्य व्यापाररूपत्वाक्षेपेऽन्नादिस्

रात्र्यत्वेन ग्रहणं न युध्येत ॥ अन्वर्थायच्छिन्नाया भावनाया एवाश्रयत्वाभ्युपगमे गुणत्वे फलसंबंधविशेषवाच्यत्वे येन प्रकृताश्रया

वेदणाईदातुपपद्येत गुणकामे धात्र्ये सहसामानासामान विषयविचारः संस्थाधिकरणे करिष्यमाणे न युज्येत ॥ व्यापाररूपत्वेपिकरोत्यर्थक्रि

यारूपत्वाभावात् क्रियारूपायां भावनायां कारकत्वाविरोधः ॥ व्यापाररूपधात्वर्थीदतासेदमपत्रयती ॥ संयोगरूपधात्वर्थवर्णनेऽसेद्दक्षया ॥ व्यापार

व ना ने २

त्ता

रूपत्वेन तद्ध्वंसान्यात्मत्वं च हि मिकादिकि॥ पर्यन्तमादिरूपा वा सर्वथापि न युज्यते॥ अयत्नोत्तावनाचेत्स्यान्न रथो गच्छतीति हि॥ प्रयोगस्याप्रयत्नो हि चेतनेनैव वस्ये
सवेत्र॥ स्पंदस्य प्रत्नवना हेतु यत्नेतेति निचेतने॥ द्विसाक्षरणरूपत्वेनाक्षेवल्कीत्यसंभवः॥ नयाहं स्पंदयत्नाविस्तु वाचेननवृत्तः॥ एवं च सति ध्वत्वं सामान्ये
भावनापतेत्॥ अथानयोर्हेतुत्वतनमन्यत्रोपल भ्यते॥ अत्रुत्नोत्पादनेचान्यत्वाद्वर्णा विवहृश्यते॥ अन्योत्पादानुकूलत्वं भावनेकंवन
यदा॥ तदा न तत्त्वावनाभेदो तद्धेतुत्वाद्धर्थभेदतः॥ प्र तिध्वत्वं धर्मन्यत्वेन च तस्याप्यक्षमर्थता॥ ध्वन्यर्थेनेदमात्रेण फलस्येदप्रसिद्धितः॥ अथ
धर्मेण्यैतस्याख्यातार्थः फलसाधनं॥ स धर्मोभाव नान्यत्र प्रतिध्वन्यर्थे मिष्यते॥ तस्य ध्वन्यर्थधर्मत्वे तं धर्मत्वं विरुध्यते॥ तं धर्मेषु प्रय
तस्यान्न च शब्दत्वं निराकृतः॥ किंचिध्वन्यर्थो निर्दिष्टेति पर्यंतत्वात्सभावना॥ कथं ध्वन्यर्थसाध्या हि सेव्यते फलसाधने॥ अथ ध्वन्यर्थं अन्यापि
राव्यात्मानुरूपाश्रितः॥ प्रतिध्वन्यर्थमन्यो सोनार्थवादिनिरिव्यन॥ तस्य व्यापाररूपत्वात् भावनात्वेन चेष्यते॥ व्यापारत्वधिकरणव्यापारत्वान्नभावना॥ तत्र
ईव्याप्तिः साहित्यमन्यथार्थश्चन वृद्धः॥ अतो ध्वन्यर्थातिरिक्ता भावनानुपपत्तेः प्रत्ययार्थो नानयुक्तोनितान्पर्यार्थः॥ परिहरतिनैयदाघट्टन॥ व्यापारत्वावि

घोयाद्धात्वर्थे तेदानवत्तास्य पिपाके करोतीति यागं करोतीति तिन्ने सुध्मन्त्वर्थे सुकरोत्यर्थानुष्ठाने धर्ध्वव्याङ्क्ते देवसीयंत इत्यर्थः॥ लोके च्यावहारे सर्वत्र हीति॥ सार्वत्र
४ र्थे साधारणस्य व्यापाररूपस्य करोत्यर्थात्व्यथास्याख्यातपदार्थ प्रत्ययवेलायां प्रतीतिरसूचनार्थामाशाङ्काः॥ विक्लेदनोदेशेन क्रियमाणस्याधिश्रयणादेः प्रविचा
यर्थे वस्तुं विक्लित्तिरियइत्यं॥ समासस्थायाः प्रथ्याः संबंधमात्रोपन्नायाअपितादर्थ्यलक्षणसंबंधविशेषनिष्ठत्वाद्विक्लित्यर्थोऽधिश्रय
णादयइति समासार्थः॥ आदिपदोपात्तस्य विक्लि वृद्धि विक्लित्तिर्व्याख्यातधातूनां नियतकर्तृक्त्वाभावनैवैलक्षण्येन वक्तुं केयो विक्लर्मत्वप्रदर्शना
योत्का॥ कोसावधिश्रयणादिकर्तृस्थव्यापाराति रिक्तः सामान्यरूपो व्यापार इत्यपेक्षायामाह तत्रेति॥ औदासीन्यमकर्तृरूपत्वावस्था
तः प्रच्युतिः अर्थे इत्येपदे करोति प्रत्ययवेद्यमन्योन्या न्न्वङ्गुलत्वैतेन रूपेणाथनिरूप्यते सा तावनेत्यर्थः॥ संयोगविभागादिहेतोः स्पंद त८
इत्यर्थत्वधीहेतुलक्षणस्य प्रदर्शनार्थी मात्रमलक्ष्म॥ अकर्मकस्य तु वाच्यधनादिधनधीनंतरं नियमेनोत्पत्त्यादर्शनात्सकर्मकस्य तु वाच्यान्यस्य गमना
दिस्योनंतरमेव संयोगविभागाद्युत्पत्तेरुत्पाद्यानाकोद्दणाक्षा व्याकोलक्षणस्थलक्षणतां व्यनिष्ठत्वापरपर्यायान्यात्यादानुकूलवेगसहिताद्वयोरकर्तृ

पचलक्षणोदासिन्यप्रत्युत्पात्मकत्वेनान्योर्त्पादनरूपत्वादनंतरं च फलानुकूलत्वेनैवौद्यनिष्ठत्वापरपर्यायान्योत्पादाकांक्षालक्षणान्योत्पादादर्शनोनुकूलत्वा
द्भावनाया एव लक्षण्यमित्याशयः॥ ततश्च यथा प्रयोज्यापरपर्यायकर्मस्थस्य विशेषेदनादेर्व्यापारत्वं सत्यपि प्रयोजकापरपर्यायकर्तृव्यापारत्वात् भावनात्व
त्वावनैवं तथापि श्रयणादेः प्रयोजकव्यापारत्वेन स त्यपि तादृशनिष्ठत्वाभावात् न तद्भावनात्वमित्याशंकापरिहाराः सूचितो भवति॥ ननु धि
श्रयणादेः परिस्पंदात्मकात्प्रयोजकव्यापाराद न्यानाव्यनिष्ठः प्रयोजकव्यापारश्चेदस्तीति तद्व्यतिरेकेणानोपलभ्यत इत्याशंक्य
परिस्पंदरूपमित्युक्तं॥ भावनायाः कर्तृत्वेन विषय त्वेन ज्ञानस्यैव ज्ञायेन निरूपितायाः अकिंचित्कराः कार्यभूतेन ध्वंसत्वेन कारणतया
रूपितायाः कल्पितायाः निरूपकत्वबाधात् एव विनाशु पलब्धिर्नोक्तिरिति भावः॥ भावनावच्छेदकधर्मत्वमात्रोपलक्षणार्थः परिस्पंदशब्दः॥
रूपशब्दस्य करणव्युत्पत्त्यापि परिस्पंदो रूपमस्येति विग्रहः कर्मव्युत्पत्त्या वा परिस्पंदेन रूप्यमाणमिति विग्रहः॥ स्वशरीरस्पंदस्य ह्यात्मप्रत्यक्षत्वेन हेतु
कत्वव्याप्तेः परशरीरस्पंददर्शनात्प्रयत्नोनुमीयते॥ स्वप्रयत्नस्य मानसप्रत्यक्षत्वेपि गमनेच्छुं प्रयत्नेपाकेच्छं प्रयत्नेच्छुतिगमनादिना स्पंदेनयागेष्ठ प्र

प्रयते ध्यानेहं प्रयते इति [illegible] चलना[illegible]संयोगादिभेदरूपेणावच्छिन्न एव निरूप्यते॥ यत्न एव चत्ताव्यनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वात्मकभावना[illegible]योगादिवि
तुरूपव्यापारत्वाद्वा[illegible]तिकर्तृत्व[illegible]तिहाराय॥ यत्नतुरूपव्यापारवाच्यार्थे भावनाशब्दवाच्यः सर्वैर्लडाद्याख्यातेषु गम्यते॥ यावत्स्विन्यपहेरयागद्धेतौत्व
वतमेनाख्याते प्रभु[illegible]नेत्युक्तं तत्रैवं वाच्यं किमाख्या तप्रयोगमान्यथानुपपत्त्या रथादौ भावनाकल्प्यते उत निबलाद्यनुपगम्यते न भाव स्पंद
तिरिक्ता भावनात्वप्रदेणप्रतीयतेनाधिकद्राविक्ता। स्पंदाख्यकार्यदर्शनात्कल्प्यते रथ्याद्वाश्वादिप्रयत्नस्पंदमानाश्वादिशरीरसंयोगात्
दस्याविपिवापतनप्रनिर्बंधका भरसंयोगाभावसह कृतागुरुत्वाद्धस्पंदोपपत्तेर्वायुसंयोगादितेजावताविनयाचहूहस्यपर्णादिस्पंदस्यं
नकारणत्वकल्पनायुक्ता वायोस्तु स्वाभाविकः स्पंदो नकारुतोन्यवत्वकारणत्वेनव्यापारांतरं कल्पयितुं॥ स्पंदस्य च वायुरथादेः स्पंदनं चलनं
गमनं चेति ह्याख्याता श्रवणापि धर्मत्तु मात्राप्रतीते राख्यानार्थत्वे साध्यनिष्ठत्वात्साधत्वभावनात्वे नास्युपगंतुं युक्तं॥ स्पंदस्ति च नत्यागत्वाकर्मकत्वात्तवाच्य
स्य स्पंदस्य साध्यनिष्ठत्वमनायोध्यमेव॥ ततश्च वायुरथादौ स्पंदस्य च साधनाद्वायोगाद्यतिरिक्तव्यापारानुपलब्धेश्च प्रयत्नात्मकभावनानभ्युप

नमेयाख्यातस्यसावर्नाव्यक्तिचारेदुष्टरिहरः॥स्पंदस्यत्वावनाद्वास्युपमन्नेपिस्पंदस्या दि धातुनैवतदलिश्मन सिद्धेस्तत्परस्याख्यातस्यव्यक्तिचारस्त
दयस्तु एव॥स्पंदस्यादिपराख्यातवद्वपचत्यादिपराख्यातस्यापिस्पंदत्वाविद्धेनयुक्तं॥नहिपचतीत्यस्यपाकेस्पंदनंइत्यर्थकेचिद्व्यवहरंते॥यथाय
छाद्यर्थश्चात्तावगम्यतेतावयेदितिवेस्युक्तौ दर्शीपुनराख्याताक्वावनागम्यतइत्यपेक्षागम्यर्यानखायतेनयथाकिंचिद्भवतीति
२४ प्रयत्नेवाचिताख्यास्यतात्पर्यहेताविहृता॥दध्नो॥ द्रियकामाधिकरणेयत्नकृत्यादिनिशाद्यस्येनसामर्थ्येयत्नमविधिदुर्प्रयत्नमाहेत्यनि
र्थसंनानुकृत्यादित्यस्यहोमेयत्नेत्यर्थः स्तुविस्ता भवति॥प्रयत्नस्यचेष्टायानिष्ठाद्विष्फलेष्ठायोगाद्व्यनिष्ठत्वावगतेर्थैवेर्यनिष्प
त्तिमात्रेणयफलस्यद्वासिद्धेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण पर्यवसानात्यागेनच्यर्थकरणकस्यप्रयत्नस्यफलसाधनत्वाविधानात्प्रयत्नस्यता
वतायाचिन्तेनकश्चिद्दोषः॥प्रयत्नाना[illegible]स्यवालरोगि[illegible]मादेवदत्तेस्पंदमानेनायंस्पंदंकरोतिकिंतुवातादिवशादस्यस्पंदोभवतीतिव्यवहारदर्शनात्प्रय
त्नएवकरोत्यर्थोगम्यते॥रथादौ[illegible]स्वयंगमनेकरोतिकिंतुवाद्यादिनास्यगमनंक्रियतइतिव्यवहारदर्शना[illegible]रोत्यर्थता

वनाघतीत्यत्राकः सिद्धः॥ आख्यातत्वेयोगान्वयानुपपत्त्यातुरवादौ तावनाकल्पनेरथोनवतीत्यत्रापि सर्वत्र भावनाकल्पनापत्तेर्नृत्यादिकयनेप्यव
यवादिकृतनेदाना अथवा धात्वर्थमात्रे कर्तृसंख्यादयश्चाख्यातपदार्थे वेना वक्ष्यर्थेन नेनाथनानचत्तावनाव्युत्पत्तिवारेणदोषइतिवार्त्तिकं विरुद्धमेतत्॥ अत्र
यवादिहितेनेदविवक्षायामस्यादौ भावनास्वरूप गमः पूर्वोत्तरवार्त्तिकपर्यालोचनया प्रौढिमात्रेणेत्युक्तं॥ अथवा सोपि प्रयत्नाति
शयेन व्याख्यातुं शक्यते नित्यस्याप्यात्मनः शरीरी॥ रिणा नेदविवक्षया शरीरिणा निष्पन्नाव निष्पन्नि व्यपदेशोपपत्तेः॥ एवं कर्तृत्वं यत्नव
आरम्भे युगपत्प्रत्तुरित्यादिस्मृतिपर्यालोचनया वात्मनः स्वशरीरोत्पादनप्रयत्नावगमात् सिद्धत्वेन शरीरावयवाधिष्ठानेनात्मना
सिद्धत्वेन शरीरावयवानां निप्रयोजकस्य प्र यत्नाभिकांता भावनानविरुद्धेति॥ एवं च सिद्धकर्तृक्रियावाचिनी त्यपि च नभावनाभिधा
यत्वात्वांश्तुं शक्यं॥ यद्वाथं भावनायाश्चेतनमात्राश्रयत्वेपि शास्त्रभावनायाश्चेतनाश्रयत्वायोगात् तदाश्रयत्वाप्य धर्मसिद्धमात्रयत्नं॥ नित्यस्यापि शरीरस्यानि
त्यनि॥ सिद्धिरसिद्धेति॥ भाव्यनिष्ठप्रयोजके व्यापारस्यैव लक्षणयोगात् शाह्यव्यापारस्यापि विरुद्धं भावनात्वे॥ यद्वैव ह्यात्मायो निद्रावस्था यत्नस्य व्यमा ४१

मत्वसंबंधेन। तथा च अननिरूपिततायाएव कार्यतापयोगितया लिङ्गादिवृत्तिवाच्यत्वे तावन्ने प्र॰ यैतैः शक्यादौ तावत्ताद्वयोपस्थापनाविरोधः। स्पंदत्वघटत्वयोरेव तावन्नात्

तानाव्यवच्छेदकताप्रयोजकाव्यनिष्ठत्वेन धात्वर्थक्रियादिव्यापारस्याविच्छेदरूपस्याख्यातार्थत्वात् साध्यकल्पत्वेन तन्निष्ठतावसीयते॥ न च यत्नस्पंदनांत

रभवसंयोगविभागात्यन्ताभावादौ ज्ञानतः प्रागेव ताकीर्तनविलोत्तलत्वव्याख्यानन्निमित्ताकांक्षानुपपत्तेः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतापर्यालोचनसापेक्षत्वेन

रन्यथाभावकराचिन्नेराकांक्षानुपपत्तिप्रसंगात्स्पंद स्यत्नाख्याकांक्षालक्षणं तावन्निष्ठत्वेनास्तित्वाप्रेरणायास्तत्वनिष्ठत्वावगमः॥ पुरु

प्रवृत्तेः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतापर्यालोचनसा पेक्षत्वेन प्रेरणानंतरमनुत्पत्तेः॥ अनेनैव न्यायेन सर्वशब्दगतस्यागतस्याधिवसनल

क्षणस्याविव्यापारस्यार्थप्रतिपत्त्याख्यसाध्यकल्पि तस्य तावन्नार्थमिति तिन्नमं॥ अपनात्वं प्रसक्तानुप्रसक्त्यै तदुदीरितं॥ अयं तथ्यनिरिक्ता

र्थतावन्नात्तु न प्रयुज्यते॥ वक्ष्यमाणख्यातवादोपयोगित्वात् प्रस्तुते लुपरम्यते॥ स्त्रीत्वादिनावचिप्रदूरोदाहाद्वादिप्रत्यययोयथा॥ प्रवृत्त्यर्थेनेन धात्वाख्यातेनयत्नात्त्व

वेष्यवेतनने॥ स्त्रीत्वादेः प्रत्ययार्थत्वे चतुर्थेव स्पष्टत्वे स्फुटं॥ न चाथ लिंगमित्यत्र प्रयत्नस्य तद्धात्वर्थत्वे॥ अमतोरन्यत्र लाघवाद्वाख्यांतर विधेयथ वा॥ प्रत्ययार्थश्यव

केष्वस्तावतानवद्वाच्यता॥ बोद्धव्या दिशिनैयत्वे रथादावनुपत्रर्थत्वा॥ अथवा द्यः प्रयोगोऽनुव्याप्त्यानुपपत्तितः॥ निष्ठाश्रयो दिक्करोत्यर्थे सामानाधिकरण्यतः॥

प्रयत्नस्य करोत्यर्थत्वदर्शनात्तु उपलेभ्यत्र ।। नवीनैस्तु प्रयत्नस्य गुणत्वपरिस्तावणात् ।। अकरोत्यर्थता वा क्वचित्सिद्धरूपा घटनीत्यत्र ।। बुद्धिश्च द्वेषयत्नानां
छेदेः कर्मतेष्यते ।। इत्याचार्यैश्च प्रयत्नस्य व्यापारत्वाप्तिश्चानतः ।। चेतनप्रेरकत्वेनैव विधेरत्त द्विषयत्वतः ।। काष्ठादेः प्रयत्नश्चाकस्मात्प्रत्ययनिवाप्युवरः ।। विध्य
र्थत्वानन्तनाप्रर्थरेकाष्ठादितनः कर्म ।। तोथत्व नमियाचारेखर्थर्यस्याधिकारिता ।। विधिस्त्वां प्रेरयस्वेत्यप्रयोगोऽपि तत्कर्म ।। विह
प८ ङ्किर्णां नाटेवप्रर्थैत्वेन्यान्यसंश्रयं ।। धात्वर्थ श्चिति रिकारैस्तः प्रमनार्थव्यार्थं तावता ।। यजत्यादिपराख्यात वाच्येत्यपि समंजसं ।। नन्वत्र
त्वर्थतावयोर्द्वयोर्व्यापाररूपत्वेसमत्वेनान्या न्यमत्वेयोनस्यादित्याशंक्याह्नायविति ।। व्यापारत्वसामान्येपितावता याए
वत्ताविशिष्टत्वेन करोत्यर्थरूपक्रियात्वाद्दाल र्थस्यवत्तायनिष्टत्वात्तावता क्रियारूपत्वाद्यथा यागेऽग्निकर्षविप्रकर्षापि
याकारणत्वेनानुमितिकर्तृत्वप्राप्तावनवात्तावनाश्रयस्यापत्तेः स्यात्तथा यः ।। यथा कर्मणि तस्य विक्लेदनादेः प्रयोज्यव्यापारस्यापि विक्लित्त्यनुकूलानपवती
स्यादित्यप्रयोगदर्शनात् व्यापारत्वसामान्यपि तावता न्वयापिन विरुध्येतत्तथा कर्तृगमनस्य पाकादेः प्रयोजकत्वव्यापारत्वसामान्यपि तावता नान्वयान

८२

घृतमात्रत्रिगतस्य पाकादेः प्रयोजकव्यापारत्वसाम्याद्योपीत्यर्थः॥ एवं तर्हि यस्य कस्यचिद्धात्वर्थस्य यथा कथंचिद्भावनायां त्वयः कस्मान्नस्यादित्यांशंकां निरस्य
यो तु रंजकत्वं विशेषणं॥ ननु धात्वर्थविशेषणे स्वत्वनानुरंजकत्वात्सुपमनेगोपावलेद्धेति वयामान्यविनयात्मकेकवस्तुत्वापत्तेः क्रियाकरणविनाशानस्या
द्विसावाँकतेएवेत्तसीति॥ भावनायाः प्रयत्नात्मकत्वा द्धात्वर्थस्य च स्वदद्यात्मकत्वादेकवस्तुत्वमत्वात्तावेन भावनाया भाव्यनिष्ठत्वात्वर्थं च विना
भोष्यासिद्धेः स्वरूपेणात्वर्थसाधनत्वेपि भाव्याव च्छिन्नरूपेणात्वर्थविशेषस्याव्यापासामान्यरूपेणोपपन्नेतिपरिहरतिसत्यमिति॥ ए
तदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति कथमिति॥ अयमा शयः॥ बोधीत्ताबाधुदेशप्रहेत्तोद्यमनादिकर्तृत्योपारव्याप्यस्यपरश्वादेःकरणत्वदर्शी
नाङ्गीव्योद्देशप्रहत्तेर्भावनाव्याप्यत्वेनाख्याते धात्वर्थः करणतयाऽन्वसीयते॥ णिजेतादृशितवतेराबोयदितिकर्मणिक्त्याप्रत्ययकतेन व्यप
दृष्टयुत्पत्तेरीप्सिततमस्य चकर्मत्वाज्ञापयितुमिष्टतमस्य छुद्दिश्यभावनाप्रवर्तनात्तद्भाव्ये॥ ततश्च यथायागमनेनायंदेवदत्तप्रत्युक्तेतृतीयाविनादेवदत्तस्यान्यभा
व्यया योगा करणत्वेप्रतीयते न प्राकेछिति इत्सितेनाव्यंभावयतीत्युक्तेतावानर्थ राद्देशेनप्रहत्तस्योद्यानावनयाध्नत्वर्थे भाव्यत्वेनान्वयो यागाकरणत्वप्रतीयते

विशेष

तस्माद्यागादेः साध्यात्मकत्वाभावेन सामान्यविरुद्धकरणात्मकत्वाद्यागादेस्य सामान्यसद्भावे भावनासामान्येन समवेतमिति करणत्वस्य भावनासामान्यप्रदर्शनाया
त्तरार्धं ॥ ननु निर्विशेषस्य भावनासामान्यस्याभावात्कथं तद्द्वारेण स्याख्यानु विशेषेषु समवायाय प्रवृत्तिरित्याशंक्याह भावनायामिति ॥ ज्ञेयत्वेपि ज्ञानस्य वस्त्वादर्शविषय
विषयत्वेनहमतिशयेन प्रयतेहमिति सातिशयान तिशयादित्तेदेन प्रयत्नरूपभावनात्तेद्भावगतेरनौपाधिकत्वेन द्योतनायैवकारः ॥ भाव
नावेन्न ध्वस्य सामान्यं तैः किं तर्हि त्वयैतायामाह नयेति ॥ यद्यपि भावनासामान्येन धात्वर्थेन समवेतेति प्राय धात्वर्थसमवेतेन भावनासामा
न्येन नवतीति भवनार्थस्य व्यापारः ॥ कथं यागादेर्भा वनाकरणत्वमित्याशंक्य भावनायाः केनेति करणांशेनापेक्षा हेतुत्वेनोक्ता ॥ धात्वर्थे भावनया
वेदस्य सूत्रकृतः सूचितत्वाद्यागादेस्तु यरूपावाप्तः कर्म शङ्कास्यनेन कर्मशब्देनाभिधीयत इत्युक्तं ॥ नन्वेवं संतिष्ठतु सूत्रस्य सामान्यवचनाः
क्रियाविशेषवचनाः पचत्यादयः इत्यादि यागादिधात्वर्थानां क्रियाख्यभावनाविशेषत्वस्मरणेन युक्तेत्याशंक्याह विशेषणेति ॥ एवं विज्ञेनस्य क्रियासा
मान्यवचनोसिद्धेति ॥ अकरोत्यादि ननु के ते विक्लितेऽस्ते त्वरि ॥ तेषु वा भूतेनैव भावनाख्यक्रियासामान्यत्वाविशेषापत्तिः ॥ ननु क्रियाशब्दो यथा तद्भूता

ना द

क्रियार

४२

नो क्रियार्थो नाम्नायस्य क्रियार्थत्वात्तेभ्यः क्रियते तेभ्यः प्रतीयेत क्रियायां प्रत्ययश्रुतिः प्रतिषेधे तु कर्मत्वात् क्रियास्यात् क्रियास्यात् त्रिद्धमे मात्राणामित्यत्र तावनायोप्र
युज्येत तथा क्रमनिरुक्त क्रियार्थत्वात् क्रियाणामाश्रितत्वात् क्रियायां हि प्रसिद्धेः क्रियातो व्यपदिश्येरंस्तस्य क्रियायगुणार्थत्वं क्रियानिष्पन्नमित्यत्र भवत्येव पितथा
तुल्यत्वात् क्रिययोर्न क्रियार्थानां संस्कारस्तु क्रियोत्तर मित्यत्रोक्तयोः कर्मशब्दश्च यथा फलस्य कर्मनिष्पत्तेर्भावार्थाः कर्मशब्दास्तद्भेदात् कर्मणो
स्यात्सः संख्यया कर्मभेदः स्यात् फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् समेषु कर्मयुक्तं स्यात् कर्मसंस्कारश्चाप्रकरणे कर्मशब्द
त्वात् कर्मणः श्रुतिमूलत्वादेतेयोः कर्मसंबंधः नत्रैव ले कर्मशेषत्वस्यात् कर्माण्यपि जैमिनिः कर्त्रा गुणे तु कर्मासमवायाद्विशेषोदितं कर्मभेदात् कर्म
णो वा दितं कर्मणोऽव्यवस्था स्याद् द्रव्याणां कर्मसंबंधो गैर्मन्नो हि निसंबंधः तस्मात् कर्मोपदेशः स्यादपि तु कर्मशब्दः स्यात् कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्
द्वित्वेदात् कर्मणो स्यात्सः इत्यत्र यत्नवर्थं प्रत्युच्यते तथा कर्मैकतत्त्वदर्शनादित्यत्र तु प्रपराभृष्टाः कर्मविषयः कर्मशब्दः कर्मणः संबंधस्तु द्योतते कर्मसंदेहः तदुत्सर्गे क
र्माणीत्यत्र नाचनायामपि एकस्यां मित्यत्र चैवं शब्दो नानुपृष्ठः कर्मशब्दाः फलेत्वात् कर्मसंनिधावविभागात्तु कर्मणः कर्मधर्मः प्रकरणादित्यत्र चोक्तयोः ते

फ२

सि०ह

नैवंच निकरसंसर्गोनाख्यातार्थस्तावन्तो रस्ते दोष्यवसायतद्व्यारोपव्यावहारं गाछन्ति॥ तावन्नावाविनः क्रियाशब्दस्य धर्मत्वंर्थवाविनेत्यकर्मशब्दस्यतन्त्वणयेतत्स्वप्र

योगोपपन्नेरित्याशयः॥ तावन्नर्थभेदर्थस्वरूपवाविनामपदानां वाचकत्वानोणिकोपि प्रयोगो न दोषायेतिस्वरूपाणि यनेनेत्यनेनसूचितं॥ एतदेवप्रत्यर्थमुपपा

दयन्नेकत्वद्वति॥ श्लोकेव्याचष्टे तावन्नाशब्दाहाहेति ॥एकस्मिन्नक्षणे तावनायाः समस्तोपसंहृतरूपा प्रतीतिः कथंनिष्पन्नरूपतेत्याशंक्यवस्तु

नोरूपत्वेपिनामपदसामर्थ्यात्सत्वस्य द्रव्यस्यपदेक त्वोपसंहृततत्त्वरूपेनरापन्नामारोपितसिद्धत्वरूपामित्युक्तं॥ कथंनामपदसामर्थ्याद्द्रव्य

रूपावाचापद्यत्याशंक्य नामपदोक्तोलिङ्गादियोगः कारणत्वेनोक्तः॥ द्रव्यधर्मलिंगादियोगाद्यारवरत्वादिनैव भृक्तोरजनत्वापरोपोयुक्तइत्या

शयः॥ नकेवलंनामपदेनाख्यातप्रत्ययसंह्रत्वी॥ भावेनोच्यते॥ किंतु करोत्यादिभिस्तु नापीत्याहतद्वेति॥ अनन्यशब्दवाच्यत्वोपपादनस्यासा

धारणेनाख्यातस्य तावार्थत्वेसिद्धिप्रयोजनत्वेस्यवयितुमुपसंहरतेइतीति॥ नत्वाख्यातप्रत्ययस्य तावार्थत्वेपिस्वर्गस्य द्वितात्तावेनतावद्वाप्रतीतेस्त्व

र्गस्वामपदसंबंधस्वर्गो भावयेतितृप्तिरितिनाप्यमयुक्तमित्याशंक्यस्वर्गस्य योग्य निवेशमुपपादयितुमुपक्रमते साध्यत्वेति॥ साध्यात्वयात्वागे शंतराव

हि०

नी
येनावनास्वरूपस्यसंकल्पाख्येच्छाविशेषसाध्यत्वेनयागादेस्तत्साधनत्वायोगात्सिद्धार्थेसाध्यनिष्ठत्वानावेसादनात्तस्यैवबाध्यपत्ते।साध्यांशस्यप्राधान्यात्स्या
धनेविकर्तव्यतोगवच्छापेक्षोनरार्थीनत्वात्तावान्त्राथम्यमुक्तं।।नत्वेकप्रत्ययोपादानात्तावनामात्रस्यविधेयत्वावगते।साध्यात्वेयःप्रतीतोपिविध्यसंस्पर्शा
दविवक्षितःस्यादित्याशंक्याहनत्वेति।।उपसर्गद्योद्धि रितिविहर्वस्यहस्तेनेः।किंप्रत्ययेहतेविधिराहअयुक्तंतेः।अदेतत्त्वाद्भावप्रत्ययेनविधिसंबं-
धनिश्चने।।नत्वेवमप्येकपदोपादानेनप्रत्यासत्तेर्थ बद्धस्यैवसाध्यत्वंकस्मान्नेनवेत्याशंक्याहविविद्धेति।।कर्मियोगादपरित्यागस्यसाध्यत्वावग
तिर्नत्वगुरूप्यार्थद्रव्यनेनोक्तं।।यस्ययेनार्थसंबंधेःदूरस्थ यो स्यापितेनसः।।अर्थतोह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणमितिस्थो।कौंवाग्रानसामर्थ्यादोदनार्थ षि ८
नगम्येनार्थेनोद्धर्थवत्वेनवचनानिप्रतीयंतेर्थतोह्य समार्थानामानंतर्येप्यसंबंधस्तस्मात्तुल्येकदेशःसइतिविश्वजिदधिकरणसिद्धांतस्त्वग
तस्यार्थानोद्दर्थवत्वेनवचनानिप्रतीयन्तेतिसाध्यवयवस्ययोग्यतानुरोधेनव्यवहितान्वयप्रतिपादनार्थंनयाव्याख्यानाश।।तत्रैवपूर्वाचार्यैर्वर्णतइत्योपित्या
जीवनयापृतिनानिपदस्तुल्यासर्थस्यसाध्यर्थोत्वावगमप्येकानिश्चनतुल्यानुरूपार्थसाध्यत्वावगमात्वायुइतिसकृत्तस्यतात्पर्ये।।यत्रविरोधएवनास्ती।

स्याह किंचेति॥ श्लोकं व्याचष्टे संक्षेपेति। एवं तावद्भावनायाः साध्यापेक्षायां क्रत्वर्थस्य साध्यत्वसंभवेपि विध्यन्वयबलाद्धातुरूपार्थं तावन्नोक्ता धुनेत्यायोनिवृत्तस्तावद्भावनाया।
समीहितसाध्यनिष्ठत्वावधारणाद्भावनास्वरूपालोचनयैव धात्वर्थस्य साध्यतामाह किं चेति॥ श्लोकं व्याचष्टे यत्रेहीति॥ ननु भावनास्वरूपालोचनयैव समीहितसा
ध्यत्वावगमे स्वर्गकामादिपदं व्यर्थं स्यादित्याशंक्याह तत्रेति॥ न चैवमपि स्वर्गादिपुरुषार्थे विशेषणतासंस्पर्शाश्राधीनत्वात् सर्वथा साध्यांशस्यावि
धिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशंक्याह नदपि चेति॥ साध्यराहित्यस्य हि तत्र मत्वलक्षणकर्मवाचि कृत्यप्रत्ययोनत्वेन साधयितुमिष्टमित्येवमर्थत्वात् स्व
र्गादेश्चेष्टतमत्वस्य स्वसंवेद्यत्वेन शास्त्रानधीनत्वान्न साध्यत्वेन विशेषः। शास्त्रादपेक्ष्यते किंतु स्वर्गादीनां साध्यादीनां मध्ये स्यात् भावनायाः को वि
षयः स्यादित्येवं विधेयभावनाविषयत्वेनेत्यर्थः॥ साध्यांश स्य विधेयत्वनिरासप्रयोजनमुपसंहरति तत्रश्चेति॥ एवकारो व्यवच्छेदनिष्ट इत्यर्थः॥ अन्य
त्र पश्वादिनिष्ठत्यर्थः कृतास्पदशाह॥ कृतं कमपि पदेनास्पदे साध्यांशनिवेशार्हं च रूपं यस्येत्यर्थः॥ ननु स्वर्गादेः साध्यस्याशास्त्रीयत्वेन संनिकर्षविप्रकर्षानाय
त्तेपि भावनाविशेषान्वयस्याशास्त्रीयत्वं न तदपेक्षत्वात् संनिकृष्टेन धात्वर्थस्य तादनान्वयेन बाधः स्यादित्याशंक्याह धात्वर्थेति॥ धात्वर्थस्यायोग्यत्वेन साध्यांश नि

९२

वशितयानपेक्षितत्वान्नान्वयः संस्तवतीत्याशयः॥ नकेवलमनपेक्षितत्वात्तावर्थस्य साध्यांशानन्वयः किंतु विधिश्रुतिबाधप्रसक्तेरपीत्याह विधीति॥ ननु श्रुतप्रत्यायो
सक्तिमात्रबाधस्तदामित्युक्तं॥ नकेवलं स्वर्गादेरिष्टतमत्वाद्गात्यर्थं किंतु न विहितयोपादानादपीत्याह किंचेति॥ नन्वर्थवादस्यापि निष्पाद्यत्वाद्विहितत्वास्तीत्याशंक्या
हनस्येति॥ अथवादे न विहितत्वं शास्त्रव्यवहारेनुपयोगीति तावः॥ स्वर्गादेः कथं न विहितयोपादानमित्याशंक्याह स्वर्गादीनोत्विति॥ एतदेवप्रपञ्चयत्यु
पपादयन्निक्तनइति॥ नवेदेनमित्यवरूपस्येवाशयस्ये च्छाद्यस्येव विषयत्वोपादानादेवान्यथानुपपत्त्या न विहितत्वावगतिरिति भावः॥ स्वर्गाख्य
टि०
दत्त विशेषस्य सिद्धत्वाद्विहितत्वासावमार्गेव्यस्वसंबं- धित्वेनन विहितत्वमेवमसाहनोक्तं॥ न विहितयोपादानस्य साध्यांशान्वयोपयोगित्वाभाव
नापेक्षाकारणमाहतत्तेनेति॥ नन्वेवमप्येकपादोपात्तस्य थार्वादस्य यागादिनेति साध्येणपश्चादन्वयासिद्धेर्नेन युक्तमित्याशंक्याह तत्र इति॥ अन्वर्थस्य
करणांशानिवेशिनिश्चनाज्ञानावस्वरूपस्यैव निर्देशमसंकल्पारब्धत्वाविशेषकरणकत्वेनयीकरणानां स्वतः फलानुगतरूपस्य करणाकांक्षायाः॥ कृत्वान्वयोत्तर
कालेप्रदत्तत्वोक्तं पश्चात्तावत्थौन्वयासिद्धत्वनतीत्याशयः॥ नन्वेवमर्थस्य सिद्धत्वेनयोग्यत्वाकरणांशान्वयवाच्ये अर्थवादस्यासिद्धत्वनायोग्यत्वाकरणांशान्वयासि

ध्रीर मपिना

नानमत्युक्तमित्याशंक्याह सत्त्वे चेति॥ आदित्रान्ननामार्थस्य सिद्धत्वेन योग्यत्वांकरणांशा त्वयैवाप्ये अन्वयस्यासिद्धत्वेनायोग्यत्वाकरणाम्नान्त्वयात्सिद्धिनिवेशादेतुवि
प्रकर्षान्निष्प्रेतः॥ न तु से निविवद्योग्यत्वस्यापूर्त्वयहेतुत्वात्रामार्थस्यैव सिद्धत्वेन योग्यत्वाकरणांशे निवेशो युक्तो न अन्वयस्यासिद्धत्वेनायोग्यत्वादित्याशंक्याप्रमाणा
न्तराद्येत्युक्तं॥ सिद्धस्यापि मृदादेः पटादावयोग्यत्वेन सिद्धत्वमात्रायोग्यत्वान्वयगतेरदृष्टार्थश्च कार्यगम्यस्य विशेषयोग्यत्वस्य प्रमाणान्तर
णज्ञातुमशक्यत्वात् सामान्यतश्च अन्वयस्यापि सो जनादेस्तु स्याद्दि फलसाधनत्वदर्शनेन ज्ञातुं शक्यत्वात्रायोग्यत्वेन अन्वयस्य करणांशा
न्वयस्तु निर्युक्तेत्याशयः॥ न च साध्यांशवत्करणांशनिवे शो विधिविरोधस्तीति विध्यविरोध त्वयैवेत्यनेनोक्तं॥ न तस्यायोग्यत्वविरोधनिरूपणस्यस
ध्यांशानन्वयानिक्रमकारणद्वयस्यात्रात्तावाच्योक्तेने त्यवमत्वयो विज्ञायत इत्यर्थः॥ अस्तु तन्नामार्थस्यैवान्वयं निरपेक्षस्य कविकरणत्वात्तु
पलब्धेरयोग्यतानिक्रमकारणमस्तीति सर्वेत्यनेनोक्तं॥ यत्तु नित्यत्वेनायोग्यत्वं पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निरस्यति यद्यपीति॥ नन्वेवं सति स्वनिष्यत्यपेक्षणाद्विलं
वस्यादित्याशंक्यनामार्थस्यापि नित्यसिद्धत्वेनावास्माम्यमाह सर्वमेवचेति॥ नन्वप्राप्तिसिद्धस्यैव नान्येन करणत्वेवाच्यमिति नियमहेतुरस्तीत्याह न चेति॥ किंच

तीतस्यापि यस्योपसर्गादेः श्रुत्वाश्रुतोत्पन्नो वर्तमानस्य च ज्ञानस्यार्थप्रकाशोत्त विद्यन्त्या स्वरूपे धर्मस्य विकारहेतुत्वदर्शनान्नाप्रागसिद्धिमात्रेण भावेन साधनी
रानिवेशायोग्यतेत्याह प्रमाणेति ॥ उपसंहरति तस्मादिति ॥ यस्य चेति तात्पर्यं संक्षेपेण व्याचष्टे नन्वेति ॥ यद्यपि यागादि धात्वर्थरूपकर्म वा विद्यो धातुशब्देभ्यो हर्वि
तीति सत्तादूप्योऽनन्तवाच्यार्थस्याभ्युपगमे न प्रकृ॰ निवृत्यर्थो प्रत्ययार्थसद्भूत इति स्मृत्यनुसाराद्भावनेति वा पित्रा वार्थन्नोपपन्ने साभ्यमानाधिकर
त्ययन्याख्यासंसत्वाद्भाववत्वं प्रत्ययार्थो न त्वा वा थीथा वंशोनव च कर्मशब्दाः पदरूपाः शब्दा इत्येवं व्याख्येयमित्याह अत एवेति ॥ ननु यदि भावनाया
भाव्य निष्ठत्वादीप्सिततमस्य च कर्मणो नाव्यत्वादनिप्सि ततमस्य च कर्मणो नाव्यत्वादनीप्सितधात्वर्थानि क्रमेणेप्सिततमे प्सिततमस्य स्वर्गादेस्तो
तना कर्मत्वे धात्वर्थस्य नान्याप्सितता वनारूपेणीकरण त्वं ततो कर्मकेषु धात्वर्थकर्मत्वावर्तनो भावनानस्या भावेनानेऽस्या भावनास्युपगमे वा तेषाम
पि सकर्मकत्वापत्तिरित्याशंक्य तेन नन्वेवेति ॥ भावनावगतिहेतुत्वाद्वासकर्मक धात्वर्थयुक्तमेव सर्वमाख्यातं भावनेत्यर्थाद्युक्तं ॥ अकान्ति प्रायेव्याचष्टे तथाही
ति ॥ येन कारणेनेप्सितत्वमे स्वर्गादिरिति पदार्थस्तावनायाः किमित्यं यो वरु धातेः प्सितधर्मप्सितत्वमनाव्यविरुद्ध किमित्यान्नाभावनायेनि तेन कारणेन न।
व

कश्चिद्धातुरकर्मकः स्यात्सकर्मको वा यः कश्चिद्धातुः स सर्वो भावनायोगी स्यादिति द्विधमयोद्धं॥ द्वैधमस्मिन्श्लोके व्याचष्टे यदि चेति॥ भावनाकर्मणैव ध्वनतोः सकर्मक
त्वे स्याद्यंदोषः न चैतदस्ति धात्वर्थसाध्यं कर्म निर्बन्धनो ह्यतो सकर्मकत्वस्येति परिहरति निर्बन्धेति॥ धात्वर्थसाध्यस्य कर्मणो कर्मके धात्वावात्तु सर्वेषां सकर्म
कत्वापत्तिरिति वा धर्मनाद्यशंकानिराय परिहारः ॥ भावनानिर्बन्धनस्य कर्मणः सर्वत्र भावात्त्वकर्मकेभ्यो भावनानुपपत्तिरुत्सूत्रेणार्थेन हि
नीयाशंकानिरायपरिहारः॥ धात्वर्थं भावनाक र्मणो रन्ते देवा। भावव्यवस्थानुपपत्तेरल्ल सिद्धये न्यस्ता नियमने॥ धात्वर्थसाध्यमिति वाच्ये
भावनाकर्मणो व्यवहितसिद्ध धात्वर्थकर्मणोर्मत रसिद्धिद्वेनान्यतोपपादनार्थं साध्यमित्युक्तं॥ कर्मद्वयस्याप्यविशेषानान्यत्र नियमात्तावे
पियदेवधात्वर्थप्रतिकर्मत्वं न देवभावनाप्रतिनिन्त वतीति कर्मकत्वरूपान्यतोक्ता॥ यद्वियथा कथं विदपि धात्वर्थसिद्धौ स भ्यामनंतरं नियमो
नाव्ययनेत धात्वर्थस्वरूपप्रयुक्तं ध्यादात्वर्थकर्म॥ यत्वन्यत्रेरितेन प्रयोसानुष्ठितकर्मणि कदाचिदुत्पद्यते तत्स्विद्धाकारणान्नकदाचिदुत्पद्यते तन्नियोगप्रयु
क्तया नियोगस्य च भावनाविषयत्वाद्भावनाकर्म॥ उदाहरणनिबन्धश्लोके व्याचष्टे ओदनमिति॥ पाकसमाप्त्यनंतरमेवौदनाख्यं कर्मोत्पद्यते गमनसमाप्त्या।

नेतरं च याम प्राप्त्यांश्च नान्य ह्रि विदधे हित मिति द्योतनायापवर्गेन्त्राह ॥ अधिष्ठानान्यत्व नियमोनेनोक्त इति शंका निवृत्त्यर्थं तत्रेत्याद्युक्तं ॥ अन्वर्थं समाप्य
नेतरं नियमेनानुष्ठमानज्योतिष्टोमस्य अन्वर्थं कर्मत्वेप्युद्देश्यत्वलक्षणं ज्ञितनमत्वस्य प्रयत्नाख्यस्तावनेक भावनेकगोचरत्वादोदनमात्रोद्देशेन यदा प्रवर्तते
नदैकस्यैवोत्ते प्रतिकर्मता ॥ यदा त्वोदनादिकर्म | विशिष्टेन अन्वर्थेनावच्छिन्ना भावनान्यदैतन्न त्वासत्तादीप्सित मुद्दिश्य प्रवर्तते तन्न दाक
र्माधिष्ठानमपि तिद्धत इत्याशयः ॥ नन्वन्यनिष्य | स्तुतरकाल भावि नो वेतनत्वात्तादेः कथं निष्ठ्य भावनाकर्मत्वावधारणेत्याशंक्या
द्वनत्रेति ॥ विधकर्षीर्थः परत्वाह ॥ अन्वर्थादि त्वक | ष्टकालत्वेन अन्वर्थान्तरेष्व व्यवधानेनैकादिधर्चर्यक कर्मत्वावधारणात्रा तेन भावनाक
र्मत्वावधारणमुक्तं ॥ ननु भावनाकर्मत्वावधारणा | पस्मादेव हेतुद्वयादशाद्वै त्याशंक्य नद्वाप्यमात्रत्वेनोक्तं ॥ अन्वर्थफलस्य स्वरूप
प्रयुक्तत्वास्वरूपव्यवधानेन न शक्योऽन्यत्र नक भावो वक्तुं ॥ भावनाफलस्य तु नियोगप्रयुक्तत्वात् तस्य च लोके नियोक्तू राजादेः संतोषादिपूर्वक फल
दानप्रवृत्त्या व्यवधानदर्शनात् इहापि यो ॥ सिद्धाधिकरणन्यायेनानंतर्य नियमस्याभावाद नंतरं अन्यथानपेक्ष भावनाव्याप्यमात्रत्वेन नियोगवत्या क्रम्य

मानत्वाद्भावनाकर्मत्वाव्याप्तेरित्याशयः॥ तस्यचाकर्मकत्वमनुपपन्नमित्याह व्याप्तेषु सार्वनाम्नः भावनांगतिः संस्तवत्तीनिसर्वैत्र्यनेनस्तुतिवंधनत्वकर्मकेष्वथाद्वर्थेक
र्मोत्तावेपित्सावनाकर्मोऽस्तुपरागमेस्थास्त्रंश्रायानितिद्वितीयाकस्मान्नप्रयुज्यतइत्याशंक्याहत्तत्त्रेति॥ भावनायास्तावन्निष्ठत्वाद्वित्तरेवयस्ताव्यत्वाद्वितीयायाश्चप्र
योन्यदपर्यायत्वमिति नमत्वामात्रवादिनेनत्व विर्द्र वानस्तिथ्यधियित्वादेवंकामशब्दाद्विदं नवे दितिन्व विवद्वप्रतीनेस्तेनिवसावनाकर्मत्वप्र
नीतिः॥ अग्निमादधीतेत्यादौतुत्तावनाकर्मत्वान्य प्रागुपपत्त्यान्नविहन्वकल्पनयाक्लेशेनसावनाकर्मत्व निर्वाह इत्याशयः॥ यस्वद्यन्ना
वनाकर्मणोरन्यन्तानिष्यन्नस्यनीकानिरासद्वयो ज्ञानत्वंसर्वस्तुतिनैप्रकटयितुमाहसच्चपीति॥ प्रकटयतितेनेति॥ नन्वग्निमादधीतेत्या
दौद्वितीयानिर्दिष्टस्यैव प्रायेणभावनाकर्मत्व द र्शनादेवंकामशब्दहेतुकत्वस्यप्रायिकत्वाभिधानमयुक्तंस्यादित्याशंक्याहयजेरपीति
ति॥ विश्लेयजतीत्यादौद्वितीयानिर्दिष्टामपिदेवतांकामशब्दोपबंधस्सावाद्भावनाकर्मत्वेनत्यक्त्वाकामशब्दोपबन्धस्यापूर्वस्वर्गादेरेवभावनाकर्मत्वाश्रयणा
द्युक्ताकामशब्दोपबंधहेतुकत्वस्यप्रायिकतेत्याशयः॥ द्वितीयेति॥ तस्यकर्मत्वस्यनिर्विषयत्वात्रीकानिरासार्थं यजिधर्थवर्थकर्मतोक्ता॥ यागेपिदेवतायाः

स्वरूपेणासमवायात्कर्मत्वायोगमाशंक्यानन्तिमतमपि कर्मत्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वलक्षणत्वाद्देवतात्वस्य इज्यमानद्रव्योद्देश्यस्य चतुर्थ्यादेर्लोके प्रत्ययदर्शनादुप
चारेणोक्तं॥ शंकानिरासमुपसंहरति तस्मादिति॥ नन्वेवमपि तावता कर्मत्वेऽपि तद्धितोपगतस्तस्या सन्नेवायनादेरपि धात्वर्थस्य सकर्मकत्वे सकर्मकाकर्मकवि
भागो न स्यादित्याशंक्य नेतकरस्वहीति॥ भावनाविशे षणत्वसाम्येऽपि विभागहेतुमाह उच्यत इति॥ व्यवहितस्याप्यंकुरादिरूपतया बीजस्या
दिपरिणामस्य बीजोद्यापादिधात्वर्थकर्मत्वदर्शनात् साक्षादुद्देशेन कचिन्नैरन्तर्येण च विद्यमानियतरूपत्वमस्ति चेत्॥ यद्यपि बीजं तदेवांकुररूपेण
परिणमतीति नियतरूपतानातिः पारंपर्यसाध्येनसा सौक्ष्म्यात्क्तेनैरन्तर्येण तावता विना तद्वत्स्यैव नियतरूपत्वस्याव्यभिचारात्तदोक्तस्य च नि
यमस्यातावदुपलक्षितः॥ भावनाकर्माभिधानस्य धात्वर्थकर्मकत्वोपपादनेन तात्पर्यं तत्र यत्तेद्युत्क्रमेण श्लोकं व्याचष्टे आसनेति॥ अश्रान्तस्या
स्य सीनत्वाद्युःखाभावादयानस्य स्वास्थ्यतावाद्यभिचारोपलक्षिः॥ कदाचित्प्रबुद्धस्यापि तृणान्नपचनादिना धातुसाम्यलक्षणस्वास्थ्यसद्भावेऽप्यानन्तर्याभावाद्ययान
स्यासीनस्यैव तत्फलमिति नियतरूपत्वात् साक्षादनुत्पत्तेर्धात्वर्थकर्मत्वायोगाद्वसिंह्यादेरकर्मकत्वं॥ पच्यादीनां तु धात्वर्थानां विक्लित्यतानंदुलादिनान्तरैण

रूपेति १ द्वी १

पदामृष्टमिथ्यात्वर्थलक्षितमेव संवृ [illegible] र्थमामासिनाच साक्षाद्दानेनार्थेणेदं तदितिवा नियतरूपतया प्रत्यर्थसंबंधिमोदनरूपापत्त्याप्राप्यमाणत्वेन वाक्यमे
णाव्यभिचारात्तावात्पच्यादीनां प्रत्येनो सकर्मकत्वमिति पचिगम्यादीनामिति प्रत्यर्थपरतया स्वरूपपरतया चावर्त्योज्ञेयं ॥ साध्यसाधनान्वयालिंगनमात्र
णस्तत्र व्याख्यानसिद्धः किं केन कथमित्याकांक्षात्र यालिंगनमनर्थकमित्याशंक्याह स्थेयमिति ॥ कथं यथासन्निकर्षं शास्त्रानुसारेण कल्प्यते
कथं वा नदस्तो वाद्यघाकथं विदुपरुद्धाप्यमानेव्यप सोयं श्रुत्यादीत्याद्युक्तं ॥ अतिदेशस्योपकारद्वारत्वादस्येनेत्युक्तं ॥ भावनायाश्चांशापेक्षावे
यि स्ववाक्योपात्तसाध्यसाधनमात्रान्वये विधिपर्य वसानत्वांनिं निवर्तयितुमाहनन्विति ॥ ननु विशेषणविधिं विना विशिष्टविधिर्न संभवती
त्याशंक्याह न छिन्ना इति ॥ तस्मादित्युपसंहार मधिकरणार्थोपसंहारार्थमिति शंकां निवर्तयितुं सूत्रार्थमात्रोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे
इतीति ॥ कर्मशब्दस्य भावार्थत्वयोरैकैकनाम्व्यानोपलक्षणसिद्धेस्तयोपादानानर्थक्यमथेति भाष्येणाशंक्याचनद्व्यनेन भावार्थत्व विशेषणप्रयोजन
मुक्तं न तत्र्यथे नादिशाद्यानां कर्मनामधेयत्वस्य यजिसामानाधिकरण्याधीनवाद्याग्रादिरिखनं त्रकर्मत्याभेनोदाहरणमस्त्वत्कमित्याशंक्याह लवंतीति ॥ नन्नु

५०

स्पंदनादिशब्दवत्त्यागादिशब्दानामर्थप्रत्ययार्थस्य कर्मत्वाच्छिन्नाद्वावार्थत्वानाम्लीन्यार्थं स्याद्यागादयोपीति॥ अन्तरोराख्यातप्रत्ययोपात्तभावनोपस्थितस्यार्थी वा विशेषो
प्रत्ययादिरूपविनाभावनोपस्थितस्यार्थत्वाविशेषा कथं नात्मीयतः स्यात्रायः॥ कर्मशब्दस्य विशेषणप्रयोजनाभिन्नार्थके विदितित्वाच्चैतत्त्रोदाहरणमान्विपनिके विदि
नपुणिजेनाङ्गत्वेन बहुत्ययोत्पादनेन भावनावा त्रि तया तावशब्दस्य ख्युत्यादितत्त्वाके घमन्तुदाहरणेन त्याशंख्याहनवेति॥ तवनास्वाप्रयोजक
योजकव्यापारविशिष्टप्रयोजकव्यापारवाचित्वावश ह्यर्थैकदेशप्रयोजकव्यापारवाचित्वाल्लक्षणयेनतयोरपि नावर्धनोपपद्यन्तः इति पवि
त्तिनावपित्रिति॥ यद्यन्तुतावनाप्रयोजनन्वात्रिषा योत्तावार्थशब्दो व्याख्याय तेतदानावनेकदेशाहूतत्वनवावित्विनियोभावनाप्रयोज
नत्वात्सुक्तोवतावार्थत्ननिपरिहारोनरमाहुः। कत्वेति॥ ननु तावदिशब्दानां लक्षणयानावनाप्रयोजनत्वाद्भावनावार्थत्वेन कर्माख्यानुष्ठे
यव्यापारवाचित्वेन कर्मशब्दस्यावाचानेन विशेषणेनव्यावर्त्तिरित्याशंकनेकथेतुनशिति॥ कियन्तंस्मिन्नर्थकत्वे तेषेणादिकमनिष्पन्नत्य यत्स्मृतेः कर्मशब्द
स्यानुष्ठेयव्यापारवाचित्वं भावनाविशेषविषयकर्त्तृव्यापारत्वेनानुष्ठेयत्वात्त्वाविनात्वया दर्शनतो कर्मशब्दस्यायोगादृष्ट्वानि कार्यानुसारात्रानुष्ठेयव्यापा

रवा विसर्वञ्चान्नतिष्ठायोश्च भावशब्दः।। अस्त्वर्थविशेष्यानवच्छिन्नायास्तावनाया अनुष्ठातुमशक्यत्वात्तद्वा विनोपस्थितो ऽपि कर्मशब्दो ऽपि नान्वीयते परिहरन्निति
विशेष्यस्येति।। ननु तावता रवम अस्त्वर्थविशेष्यानवच्छिन्नायास्तर्हि तुरीयाद्याक्यादिशब्दानां कर्मशब्दानोपपद्यतइत्याशंक्याह अनन्तरमिति।। नवनस्याः सिद्धकर्तव्या
पारत्वात्तद्भावना विशेष्यणत्वेनास्त्रीत्याशयः।। किंपुन रित्यादि त्वाख्येणोदाहरणत्वर्थकं देवास्वरूपं स्पष्टयितुं स्थितइत्युक्तं नचैकोत्तरखेनावना
स्यतियदीति।। नच्चैव सेतिनामधेयविनोपोद्घातत्व वनतःप्रागेवेदं कार्यमिति शंकते कस्मादिति।। सत्यमुपोद्घातत्वेन तेदवितयेव नामधेयवि
तथापि संबंधे ध्यर्थविता श्वकत्वात्प्रमाणलक्षणासंगते स्तत्र नकृतमिति परिहरति प्रमाणेति।। एवं तर्हि व्याख्यानपदस्य फलपादान्वयान्नामपदस्य
तदन्वये स्मिन्नधिकरणे निरस्ते तदेतरन्नदर्थमित्या ख्यातान्वयप्राधान्ये गुणविधित्वेनाख्यातान्वयो नामधेयत्वेनवेतीह प्रसंगात्संगत्युपपत्तेः
कस्मान्नामधेयविनापीहैव नकृतेति शंकतेअथेति।। प्रासंगिकत्वेनानेनैरसंगतो संगतत्वं त्यामपि लक्षणासंगतेर्न कृतेति परिहरति तेदेति।। शंकाद्व्य
निरासमुपसंहरति तस्मादिति।। नत्वेत्यादिग्रन्थस्य स्पष्टार्थत्वाद्व्याख्यायनत्वेति ताख्यं स्वर्गस्तावत्यदिति फलान्वयस्य प्राप्तकर्त्वात्किंकेन कार्यमिति ता

व्याकांक्षयोपाययोक्तत्वान्न च्छिन्द्रहस्तुरूप्यानुपपत्तिश्चानादेयसुरूंमा शब्दव्यावृत्तेनवेति॥ अर्थिवाचिनः कमिपदस्य लक्षणया र्थिशब्देनाभिधानात्तस्यैवैकादशाद्यत्ता
ख्येफलपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद विरोध इति तावत्। अस्येनेनातिव्यवस्थितिव्याधिकरण विवक्षितत्वलक्षणस्य विविक्षितत्वस्य साध्यसाधनान्वयापादकत्वेन विपरीत
साधनत्वादहेतुत्वात्तथा च चीत्युपसर्गो विगमार्थो विशायार्थो वा तिद्धेयाव्याचष्टे विविक्तक्रित्वादिति॥ तस्मादित्युपसंहारस्तावत्फलस्य
क्रियेति फलत्वावनायोपक्रमात्र इत्यमुगणत्वाद्वा: फलान्वयद्वारा सर्वस्याक्षेपका इत्येवमर्थमिति सूत्रयच्चाचष्टे तस्मादिति॥ एतमेव सिद्धं
नार्थं हृदवचनेन हृदयति आहचेति॥ सर्वेषां ता वोर्थ इति चेत्॥ नत्वाख्यातपदादेव तावनाः प्रतीतिसर्वेषां तावनार्थत्वात्तिक्षम युक्तमि
त्यार्थं व्याहननाव दिति॥ अथ माशायः॥ अस्वार्थ॥ स्य करणत्वे वक्तुं ध्वसतोः फलपदान्वयद्वारेण सर्वाक्षेपकत्वं यदुक्तं तदाक्षेपायेद सूत्रेन च
भावनाया विनाशत्वप्रत्ययस्य फलपदान्वयद्वारा सर्वाक्षेपकत्वं सिद्धमिति नोपाह ध्वसतोरपि स्वतः प्रत्ययनिरपेक्षस्य भावनाया विशिष्टत्वेन फलपदान्वयायोगात्सर्वा
क्षेपकत्वमिष्टं किंतु परतः प्रत्ययान्वयद्वारेण भावनान्तरं जनकत्वलक्षणं तावदर्थचेव अस्तु॥ तत्र नामाख्यातविषयेनेन कुर्यादिति प्रत्ययान्वयेन तावदर्थत्वोपपत्तेः समभि

नि॥ श्लोकं व्याचष्टे यदीति॥ तावता कृदन्तस्य त्वेवकारेण करणवाचित्वाद्यानपेक्षोक्ता॥ तावनावाविच्छेत्तु फलपदान्वयद्वारा प्रत्ययस्यार्थस्वार्थोपकतोऽन्वयवान्नियम
नद्वारान्नविचार्यत्वेनेष्टे त्याशयः॥ नामपदस्यार्थीत्यनेन श्लोकस्य वाक्यत्वेनार्थं व्याख्यातः॥ येषां तु न्यत्तो स्वेप्रयोगे रूपापत्तिः स्यात्तिनामामिति तस्मान्नेत्यपराकांक्षा
स्तनद्वारा स्वेप्रयोगे॥ ननु तावतार्थद्वाविशेषाह्वात्तुवन्ना श्नोपि फलपदान्वयस्येत्तवान्नियमानुपपत्तेरित्यंकितिनार्थो नामाख्यातयोः स्वरूपकथनमस्त्वेवं
कमित्याशंक्याह यदुक्तमिति॥ अयमाशयः॥ धर्मवत्त्व नपेक्षस्य नामार्थस्य तावतान्तरंगनान्तु शक्तेर्मनावदत्तु तुल्यं तावदर्थद्वेनाम्नो स्तितदक्ताव
पितृदग्धं दियकामस्येत्यादौ नाम्नः फलपदान्वयदर्शा नाद्यघाकथं विरूपवार्थत्वमात्रस्य फलपदान्वयोपपत्तेर्गित्वमाशंकावाद्यत्तिमनभ्युपगम्य
धर्मतु नाम्नो विशेषं वक्तुमेन सूत्रद्वयं तत्र यद्येकस्मादि तिन्याय्येण सर्वेषां फलपदान्वये बद्धे दृष्टकल्पनापत्तिरेकस्य तु तदन्वयेऽन्यकल्पनेति य
दुक्तं तत्रैकान्वयविनाभावान्वयेव द्रुकल्पनाधर्मतोऽन्वयेऽन्यकल्पनेति विशेषः साहेन सूत्रेणोक्तः॥ आश्रितत्वात्प्रयोगस्येति सूत्रावयवेन श्रुतिवाक्यकृतनइति॥
अयेव सिद्धसाध्यत्वकृतो विशेषो न श्रुतिवाक्यकृतेन विशेषवदृष्टमात्रनिमित्तः किंतु वास्तवोपीति वस्तुधर्मिणत्यनेनोक्तं॥ कीदृशोसौ विशेष इति बुभुत्सायां विव

वरीतुमाहकथमिति॥ वृत्तिपदपञ्चानिहत्त्वोपन्यासस्यानिहायप्रत्तिपादनार्थत्वेन प्रस्तुतोपयोगेवक्तुमाह एकस्मादिति॥ कथं नाम्नः फलपदान्वयेवहुदृष्टत्व
संगापरिहारइत्याशंक्याहनाम्नश्चेति॥ ननु सिद्धरूपस्याभिनामार्थस्याश्रयत्वेन निष्पाद्योधर्मत्वयोर्हिष्टेनोपकरिष्यतीत्याशंक्याहनचेति॥ विधीयमानस्यधर्म
त्वर्थस्य किंचित्समीहितं प्रतिसाधनत्वं विना विधेरप र्यवसानान्नामार्थं प्रतिसाधनत्वायोगान्नादर्थेन विध्यनुपपत्तेरन्यार्थत्वेनैव विहितस्याश्र
यत्वेन ग्रहणात्स्वत्याश्रयत्वे कश्चिद्दृष्टो नामार्थ स्यापकारो धर्मत्वर्थसाध्योस्मिन्पक्षेकल्प्यः स्यादित्याशयः॥ आश्रयत्वेन धात्वर्थे शक्तत्वापि
नामार्थः साधनत्वेन नापेक्षितेयेन सनामार्थस्यफला त्वेयेप्सत्वेर्थस्तस्यदृष्टेनोपकुर्यादित्यर्थः॥ उच्चारणोत्पन्नाविति॥ तद्यावयवेनोत्पत्तिरिहमु
च्चारणार्थत्वेन व्याख्यायस्वोत्पत्त्यर्थइत्यनेन प्रयोगशब्दो वाच्यार्थत्वेनव्याख्यातः तत्र प्रयुज्यमानशब्दात्कर्मत्वमुत्पत्तिरुक्ता त्यागात्तिनच्चार्थस्याच्चार्य
वाच्यप्रयोगवत्तानावादमुक्तमात्मक्यादिधिकरणव्युत्पत्तिमाह प्रयुज्यतइति॥ प्रयुज्यमानत्वं विषयत्वाल्लक्षणयार्थस्य प्रयुज्यमानतोक्तेत्याशयः॥ रूपशब्दस्यप्रयोगश्चाद
वदयमप्युच्चारणार्थस्तथापिसिद्धः प्रयोगशब्दो वाच्यार्थतयाकस्मान्न व्याख्यात इत्याशंक्य प्रयोगस्यसप्रत्यायकत्वोपपत्तिश्चाप्यत्र बोधकत्वाच्चित्तत्रात्वत्स्यादित्याह

थं

तदाक्षारेवदीति।। उच्चारणे पि निर्घ्याकृपोपलक्षितं निष्पन्नतेरु विवक्षितेनेति निष्पन्नराहेनोक्तं।। यन्मरुदेविति साध्येणाकृतोपलक्षितपदं स्थापितरूपात्मिवायेणान्वयमुत्वे
न व्याख्याय क्रियावैधर्म्यो त्रिधानेनव्यतिरेकमुख्येन व्याख्यातं तं तदुत्तयमपि नामार्थस्य साधनानपेक्षत्वाय निष्पन्नत्वस्य वक्तव्यत्वाज्ञातार्थस्य च साधनापेक्षत्वाया
निष्पन्नत्वस्य वक्तव्यत्वादयुक्तमाशंक्याह अनुत्पन्न त्वे इति।। निष्पन्नत्वे नामार्थस्य वक्तव्येऽस्तु। यथा प्रदर्शनमित्यप्यथीऽउक्तो।। कर्मनामधेयत्वे
नाम्नः फलपदान्वयस्यानाशंक्यत्वात् तन्निरासार्थं सि द्धरूपार्थत्वो निश्चानानर्थक्यापत्तेर्द्रव्यगुणशब्दत्वाभ्युपगमे नाम्नां केनिस्त्र च यितुं तद्द्रव्यगुण
शब्दत्वादिति व्याख्याने किमर्थं तर्हि नामानीत्युक्तमि त्याशंक्य सत्त्वप्रधानानि नामानीति स्मृत्या सिद्धार्थत्वोपपादनार्थत्वं पर्यायत्वात् निश्चनेन
सूचितेन स्पष्टत्वाद व्याख्यायन तस्मान्नेस्यः पराको सौ निस्रूत्रावयवव्याख्यानार्थं एषामीति साध्यं सूत्रेनच्येत्नावादयुक्तमाशंक्योपसंहा
गार्थत्वेन व्याचष्टे तेस्य इति।। स्वयमन्यवाचित्वेन परशाई व्याख्यायप्रश्नवाचित्वेन साध्योक्तं व्याख्यातुं निष्पाद्यत्वेनचेत्युक्तं।। निष्पाद्यत्वेन प्रश्नस्य सनोयासा
धनाकोक्षासान विद्यात निष्पाद्यत्वान्नावादित्यर्थः।। दूरवाचिनावापराशाहे नेव नच्येर्या लभ्यत इत्यन्यथा व्याचष्टे अथवेति।। न्यूनत्वादित्यादिसूत्रावयवं निरा

त

कोऽस्योपपादनार्थत्वेनव्याचष्टेऽकृतं इति।। पौनरुक्त्यंपरिहरति स्वरूपेति।। येयमुक्तावर्थस्वे प्रयोगो नविनेतान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेतात्रितत्वाप्रयोगस्या
आख्यातस्वरूपकथनस्य प्रयोजनमाह आख्यातेति।। श्लोकं व्याचष्टे क्षत्वर्थत्वाद् इति।। व्यापारात्मकत्वाद्धात्वर्थस्य व्यापारस्य चानुपसंहृतरूपत्वाद् आख्यातनिष्प
न्नरूपत्वात्स्वतन्त्रावेतिवसाध्यात्मकतेत्याशयः।।न तु नामधेयत्वेनाप्युपसाध्यार्थत्वान्निष्पन्नस्य चानुष्ठेयत्वाख्यसाध्यत्वायोगात्फलपदात्
यः प्रसज्यतेत्याशंकते नन्विति।। नामधेयत्वस्य धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वात्फलपदान्वये च सामानाधिकरण्याभावान्नामधेयत्वं
नस्यादितिपरिहरति नेति।। अन्योन्याहतं तु कृत्वा र्थानिष्पत्तिं नस्साध्यसाधनेतिकर्तव्यतोऽवगानस्य चनार्थं तत्रावश्याहृतं निवक्ताव्य
तान्याख्यातानीत्य निष्पन्नानामपि तत्परिहारान्तर माह अपिवेति।। श्लोकं व्याचष्टे यद्यपीति।। ननु सिद्धरूपतया निष्पन्नेपि वस्तुनः साध्यत्वा
साधनाकांक्षानुष्ठेयत्व निर्वहार्थं च फलाकांक्षा तविद्यमानीत्याशंक्याह अनिष्पन्नेति।। यागादिशब्दोच्चारणेपि साध्यत्वानुक्तावाकांक्षानुपलब्धेरनिष्पन्नत्वेनया
कांक्षेत्याशयः।। तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेतेति तस्मात्त्वेन साध्यत्वोपपादितस्य साधनार्थकांक्षावकाशात्रामार्थस्य प्रधानार्थत्वेदृष्टार्थत्वं हेतुत्वेन परामृष्टमिति तस्य च

चिंतुमुपसेहरतित स्मादि ति ॥ अत्रेन चालव्याख्यातं स्तुइतित्ताव्यस पितन्त्वर्यंतोव्याख्याने ॥ उक्तार्थेणस्य प्रयोगकालेष्वर्थप्रयोगेन विद्यत इत्युक्ते प्रयोगकाले प्रयो
ग नियम्यायागादिशेषणत्वेनेष्टं नियम्यभावनात्मप्रयोगकालेऽर्थेन विद्यत इत्यर्थप्रतीतेः स्पष्टत्वात्तद्व्याख्यानार्थं तात्पर्येन व्याख्याने ॥ अदृष्टफल्यभावनात्पद्यवक्तवेक
तेन विशेषेण भावार्थफलत्वस्य सिद्धेरत्रिनत्वादिति ॥ देवानन्दस्यमात्रोक्षकिंचेति नाभ्यदेवेत्तर समस्तत्वयार्थत्वेन व्याख्याने तत्र पूर्वोक्ताद्विशेषा
देतदुक्तस्य विशेषयद्वैयोगस्य विवेकमाह किंवेति ॥ ए कपदोपादानाद्भावार्थस्य प्रत्यासत्तिलक्षणया श्रुत्या भावनान्वयः नामार्थस्य वाक्येनत्यर्थः ॥
भावार्थानपेक्षस्य नामार्थस्य भावनानुरंजकत्वात्ततु तोपि भावार्थस्यैव प्रत्यासत्तेर्नामार्थग्रहणात् भावत्वानिवृत्तिः ॥ अत्र नाम्यद्वैतेनेष्वामा पा
ख्यातानां प्रयुष्यते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोगत्वात्तदा यः प्रतिपाद्यो योऽभावार्थात्तरक्तभावनाख्यः प्रकृत्येण त्रिनइतिसूत्रावयवरूपं व्या
ख्यायत उपपादनार्थं प्रकृत्यान्वितभावनाख्याते प्रत्ययत इत्युक्तं न व्याख्याने प्रकृत्यादुपादानात्कथं तदद्वयावगतिरित्यारोक्य प्रकृतस्याख्याते भावनायोनि
योगादर्थावेपलस्य प्रमुक्तानन्यथापि भावार्थस्य फलपदान्वयः कथमित्यारोक्याथां त्रिनस्य प्रकृतस्य फलपदादिशेषप्रतीतेराख्यातोपात्तस्य भावार्थस्य तात

४८

नाधारः पुरुषो वान्वयः प्रतीयते न तु दध्यादेर्नामार्थस्येत्युक्तं तस्यापि भावनाद्वारेणान्वयो भविष्यतीति सर्वे ... भावोर्थः इति स्वोक्तं चोद्यमनुभाष्य श्रुतिवाक्यविशेषा
श्चनेन परिहृतं तत्स्वेद्दीपतो व्याचष्टे पुरुषस्येति ॥ भावनायां पुरुषस्य नियोज्यत्वोपपादनार्थं तद्व्यापारता का ॥ कर्तुः स्वर्गानवच्छिन्नभावनानुष्ठानाशक्तेरुप
रुपेयो भावनायाः पुरुषेणापेक्षितेत्युक्तं ॥ दर्शपू र्णमासाभ्यामिति नियः फलरूपदाव्ययेदर्शः कालः पूर्णमासश्चेति नाम्य कालवाचित्वाति
श्वनान्नामधेयविचारे चानुदाहृतं वाह्यान्वयस्या पिफलान्वये गुणविधित्वाशंकाप्रसक्तेन निरासार्थं दर्शपूर्णमासकालावृत्तिस्येधाग्न्या
दि भागस्य विहितत्वान्नत्प्रख्यन्यायेन लक्षणया या गनामधेयत्वान्निश्चयकं यदाग्नेयो गतेत्यादि नाग्नेयस्पष्टत्वान्नव्याख्यातं ॥ छ ॥ कु ॥ छ ॥ २ ॥ चोद
नापुनरारंभः ॥ कथं पुनरिति नाग्नेयेण शंका निरा सार्थत्वेनेन सूत्रमवतारितमित्युदर्शयितुमात्र सिद्धमिति ॥ अपूर्वा भावे कोस्यो पूर्वं प्रती
यत इति प्रतिपत्त्युपायविशेषदिगारायोगान्नस्मानुपादनायेद्धा योस्त्र कदाहेति नाग्नस्य तात्पर्यमित्यर्थः ॥ चोदने त्यपूर्वं ब्रूम इत्यादि नाग्नेयोक्त सूत्रार्थं तात्पर्य
तो व्याचष्टे फलायेति ॥ वक्तुं शक्ये फलार्थं तु तदस्त्येव परामृष्टं ॥ ह्मोके व्याचष्टे त्वाख्येति ॥ इत्थं तरकारि दर्शनान्नाय विक्रमफलसंबंधोपपत्तेरपूर्वस्य निष्पु

माणकत्वात्तत्वार्थाधिकरणस्यैव केवलस्य फलोत्पादनावगतिरिष्येतावति पर्यवसानोपपत्तेः सूत्रस्य वारंभकं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेति चोदनास्वरूपकथना
र्थतयापि व्याख्यातं शब्दत्वान्नेदं सूत्रमपूर्वसद्भावाभिधानार्थमित्युक्तं न हृदयमिदमुपन्यस्यति अत्रेति॥ केनचित्प्रमाणेनानवगमनपूर्वत्वाद्वयवार्थमनुगत
मस्यनामेति वक्तव्ये द्विरूपतासार्थः॥ श्लोकं व्याच ष्टे चक्षुरिति॥ प्रत्यक्षाप्रवृत्तिं तावदुपपादयति नत्रेति॥ आदिशब्देन लोकसिद्धेन्द्रियवि
षयमात्रग्रहणं॥ अनुमानाप्रवृत्तिमुपपादयति नापीति॥ प्रत्यक्षस्य त्रैसत्यावनानुमानेन कस्य विशेषप्रतीयत इत्यत्रोक्तं॥ शब्दाप्रवृत्तिमु
पपादयति पदेति॥ श्लोकं व्याचष्टे आगमिकत्वमपी ति॥ उपमानाप्रवृत्तिमुपपादयति नचेति॥ वस्तुतासत्व एवोपमानं प्रवर्त्तनं दृष्टमुपदासार्थ
मादृक्कामेयेति॥ अर्थापत्त्यप्रवृत्तिमुपपादयति अ र्थापत्त्यापीति॥ सिद्धोऽयत्तिमत श्रुतार्थापत्तिनिरासार्थं फलेत्युक्तं॥ श्लोकं व्याचष्टे दृष्टा
र्थापत्तिस्तावदीति॥ शब्दप्रामाण्यानादरे दृष्टार्थापत्त्यवतारान्नदायेश्वरेच्छादेरपि विचित्रहेतोः परात्रिमतस्योपपूर्वादिपिशाचेनोपादनं॥ नत्तु श्रुतायाः
फलयागादिसंगते रपूर्वं विनानुपपत्तेः श्रुतार्थापत्तिर्निराकर्तुमशक्येत्याशंक्याह श्रुतार्थापत्तिरपीति॥ अपूर्वं तेन का विफलसाधनत्वेन संज्ञाव्यन इति

व्यतिरेकाद्यभिधानासंगतं विशिष्टानिष्टानायान्यथानुपपत्तेः कथं चिन्नविशिष्टासंगतः प्रत्यक्षशब्देनसार्द्धं वा विनोक्त इति न कथं चिदपीत्यनेन व्याख्यातं ॥ न केवलमय

थानुपपत्तेः कथं चिन्नविशिष्टासंगतत्वादेव विषयत्वस्यासंगतं विचार्यं किंतु सामान्यतः शाब्दादपीत्यपि चेत्यनेनोक्तं ॥ इत्येवैषाप्यवदोषप्रसक्ते रित्यर्थः ॥ इत्याख्याविशेष्य

वदेयसामान्यतश्चेत्कृतत्वान्यलाभः ॥ सामान्येन वि शेषाक्षेपादकृतापक्षलाभः ॥ संताव्यमानस्याविरोधेन स्वार्थापत्तिविषयत्वादभूतार्थापत्ति

रप्यदृष्टेन प्रवर्त्तत इति भावः ॥ नत्वापूर्वार्थावेषु न साध्यसाधनसंबंधानुपपत्तिद्वारं कथं विनष्टसाधयतीत्यादिनाशंकामर्थमुपपादयि

ष्यमाणमभिप्रेत्यापूर्वस्यासंगतविचिंत्यनावधारितव्य सर्वे द्विति ॥ अनेनैव यथयेनापेक्षिकपक्षसत्त्वेऽपि निरस्तत्वात्स्वविरोधसिद्धिमपानावरया

पतिरनाशंक्यैव नियतो न्येष्यनेनोक्तं ॥ ननु प्रसंगस्य लावेप्यनिवृत्तिमात्रेणपरिशेषः कस्मान्न सिध्येदित्याशंक्याह यदि चेति ॥ साकेव्य

वष्टेनहीति ॥ श्रुतसाध्यसाधनसंबंधविरोधित्वापूर्वमित्याह अपि चेति ॥ न च साध्यसाधनत्वाकांक्षितत्वं नक्कल्प्यपितुं शब्दप्रमाणान्तरावादित्याह न चेति ॥

कथं न हि श्रुतसाध्यसाधनसंबंधसिद्धिरित्याशंक्याह तनेनेति ॥ एतदेव स्वोकापूर्वकमुपपादयति कथमिति ॥ न च स्थायित्वं फलसाधनत्वप्रयोजकमत्र

यादिष्वनिषसंगादित्याह अथिवेति। एतदेव विवृणोति यदि वेति। ननु याग्रेणायागादेः फलसाधनत्वावसायो ज्ञानद्वयेन यतस्य मात्रा साधनत्वायोगात्स्थायि
सेर्व्वधिकारा साधनत्व सिद्धये पूर्वं कल्पनेति स्वयमेवाशंक्य निरस्यति अथ वेति। एतदेव व्याचष्टे यदीति। अतिक्रान्तानीति विनष्टा यागो यस्येति विग्रहः। न
चात्मनः स्वरूपेणावेचित्र्याद्यागादेर्व्यातिक्रान्तस्या सत्त्वेन व्यवच्छेदकत्वायोगात्फलं वैचित्र्यहेतुत्वं नस्यादित्याशंक्य यागादि विनाशस्यन हि
प्रतियोगि यागादि निरूपणाधीननिरूपणत्वात् सत एव घटादेर्विनाशात्प्रतियोगिचेद्दर्शनान्नद्वेदापादितवैचित्र्य स्वरूपवैच्या दृष्टु।
उत्त्वोपपत्ते स्थायिनः सेर्व्वधिनस्व साधनत्वं च वि ष्यतीति पक्षान्तरमाह यद्वेति। श्लोकं व्याचष्टे विनाष्टिति विदीति। ननु विनाशोत्तरकाली
॥ नस्यापि फलस्य कथं तत्कृत्यत्वावधारणेत्याशंक्य यच्चयत्प्रतीत्य प्रतिगम्य प्राप्य यस्मिन्सतीत्युक्तं। ननु कर्मविनाशात्तेन स्यात्मनः साध
नत्वं स्यन्यात्रातिक्रान्तयागे त्य। पुरुषे स्यः फलोत्पत्तिरित्यादिना निषेत्स्यमानत्वात्स्वतंत्रस्यपश्चात्ताव्यस्य ह्यविसाधनत्वादर्शनान्नेदं साधनत्वकल्पना विनिरिव
यमेवाशंक्य निरस्यति स्यादितीति। लोके यस्तत्स्यादित्फलो[illegible]न्नित्यादिना निमित्तनाजनाद। क्रियात्वं धर्मो हृरूद तिक्रमस्यो त्ययपस सामान्या र कृष्णव विशे

८ यणानावश्यं च निमित्तत्वं कल्प्यत इति नेत्यर्थः ॥ विनष्टस्य कर्मणः साधनत्वासंभवे कालांतरभाविफलसाधनत्वस्यापूर्वकल्प्यस्य शास्त्रार्थत्वानवधारणात्क्व
मपूर्वकल्पनेत्याह किंचेति ॥ श्लोकं व्याचष्टे क्रियेति ॥ नश्वरानंतरं फलानुपपत्तेः शास्त्रप्रामाण्याद्वावश्यं फलोत्पत्त्यवसायात्कालांतरभाविफलसाधनत्वाव
धारणे तु विप्यतीत्याशंकते नन्विति ॥ अनुष्ठाना न्प्रागनंतरानुत्पत्तेर्ह्यौ तु मशक्यत्वाद्दूरकालं च शास्त्राद्व्यापाराच्चास्यार्थान्तरात् निर्णायत्व
स्य संभवतीति परिहरति तद्रीति ॥ श्लोकं व्याच ष्टे नद्रीति ॥ ननु योग्यतावधारणाधीनत्वाच्छब्दार्थप्रतीतेरनुष्ठितस्य च योग्यतया
ज्ञातुमशक्यत्वादप्रमाणानुष्ठानोत्तरकालं शास्त्रा र्थावधारणेत्याशंक्य शब्दार्थत्वेनं नच विरोधो विहितानां प्रतीतिरितार्थी प्रस्तुतावयवेनानु
ष्ठानोत्तरकालं शास्त्रार्थावधारणेऽसत्यप्यन्योन्याश्रय पत्तिः स्यादिति ॥ कर्मफलकालयोर्वियोगो विप्रकर्षः प्राक्तनापूर्वाख्यस्य कर्मणः साध
यनत्वे निश्चिते पश्चात्तदनंतरं वेदनाच्छास्त्रविरुद्धत्वमित्यनुपपत्तेर्यद्वेष्टत्वम् ॥ वैगुण्यकल्पनाया विधानेनरानुत्पत्तिसिद्धेर्वा च शास्त्रविरुद्धापूर्वकल्पनायुक्ते
त्याह अपि चेति ॥ स्वर्गादौ बहुसाध्यत्वात्फलस्य कस्मिंश्चिद्विगुणे सतीतरस्याङ्गुण्येऽप्यनुत्पत्तिसिद्धेर्वा च सर्वत्र वैगुण्यस्य संभवः ॥ बहुपुरुषसाध्यत्वेनैका

शक्राचपिवेगुण्यापत्तिः कर्हिश्चित्तिबहुवचनेनोपपादिता॥ सर्वैरुपरागैरुपेदरूपस्य। कर्त्तास्यप्युमध्यक्षविषयदार्थश्च विकल्पयशास्त्रेरथपरिहार्थेन श्रितार्थः॥
सोऽनेनव्याघहेतुश्यतएवेति॥ प्रायेणतावद्वैगुण्यंदृश्यते यत्रापिनदृश्यते तत्रापिशास्त्रविरोधात् देवकल्पनीयमित्यर्थः॥ ननुस्वर्गनरकयोरात्मिकत्वे
नानन्तर्यात्यागात्स्वर्गप्यनुष्ठानात्स्वर्गवद्भारेवत दुःखस्यापरणेन विद्यतेत्यागोत्स्वाहनेत्येति॥ एतदेवप्रश्नद्वयेकमुपपादयति तिज
त इति॥ निरतिशयसुखदुःखात्मकयोस्ताह शसुखदुःखापन्नोगयोग्ययोर्देशविशेषयोर्वा स्वर्गनरकशब्दवाच्यत्वात्तयोश्चान
न्तरीरणप्राप्यसत्त्वाज्ञानन्तर्योपपत्तिरित्या शंव्यालेविकेयोः स्वंवेधग्रहणासंत्तेवेनवाच्यत्वादयोगात्सूक्ष्मालिवासोसिस्वर्गश्च ५८
दनेस्वर्गेऽनिशुखरुत्तोद्व्यस्वर्गशब्दप्रयोगे णाकृतिन्यायादिशेषणत्वेनस्यचोविकस्यस्वर्गशब्दवाच्यत्वावगतेर्दुःखहेतोश्च
दारिद्र्येनरकापरपर्यायदुर्गतिशब्दप्रयोगादिष्टायोश्चदुःखहेतौनरकशब्दप्रयोगदर्शनात् दाक्रतिन्यायेनेवचलोकिकदुःखवाचित्वावगतेरानन्त
र्योपपत्तिरिति निःसुखदुःखात्मकत्वेत्वनेनसूचितं॥ श्लोकव्याख्येन्द्रीति॥ ननुस्वर्गनरकयोरप्यानन्तर्योपपत्तेनेत्यागात् दिव्योर्विरोधोऽस्ति त्वसं
फ्ना॥

हरतिरित्तीति ॥ शास्त्रीयक्रियाजन्यत्वेन वापूर्वस्य दृष्टत्वान्निषेधस्याधिकारेऽव निषेध्यस्य हननादेर्लोकसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयायाश्च न निषेधः फला
७ भावेनापूर्वानपेक्षत्वान्न तत्र तस्य नाशकत्वेत्याकिंचिदिति ॥ श्रोतव्यो वेदो ब्राह्मणइति ॥ एवमपूर्वस्य श्रुतसाध्यसाधनसंबन्धविरोधित्वादिनादृष्टस्यापि च कर्मणः
स्तःस्थैर्येऽपिनः क्षुरूपस्य विनाशस्यैव वा साधनत्वो पपत्तेः कालान्तरस्थायिफलसाधनव्यापारस्यापूर्वस्यासत्त्वे तद्विधाकल्पनानुपपत्तिश्च तत्र
नौ श्रुतसाध्यसाधनसंबन्धस्योपपादकत्वादपि कल्पनानुपपत्तिमात्रेऽकल्पितमपि चेति ॥ यागादेर्हिंस्याव्यापारात्मकत्वाद्दूत्मनेव कार्या
रेतकत्वेप्युत्पन्नमपूर्वस्य व्यापारात्मकत्वान्निर्व्या पारस्य कार्यारंभकत्वानुपपत्तेः श्रुतसाध्यसाधनसंबन्धानुपपादकत्वात्क्षणिकस्य न
त्याशयः स्वर्गनरकोपभोगायदेहान्तरधारी च स्यधाम्निस्थितस्यान्यस्य परस्पर्ययोपस्थितायां वा दितिस्त्वास्तुत्वादः धाम्निरपेक्षितानन्त्या
बनेनापूर्वसमर्थमित्यर्थः ॥ स्थाय्याश्रयाभावेन चापूर्वस्य स्थायित्वायोगात्तु श्रुतसाध्यसाधनसंबन्धोपपादकत्वं नास्तीत्याहतन्तेति ॥ प्रकृते ध्वंसस्य याग
स्यापूर्वारंभकत्वेनेष्टत्वात्प्रत्येकमपि ध्वंसत्वाविशेषाच्छिन्नत्वाद्दृष्टस्य नतिप्रसङ्गः यजमानेऽपूर्वारंभकत्वानुपपत्तेर्ध्वंसवदाश्रयत्वस्य च विनष्टयागप्रागपूर्वाश्रयः

ष्ठायिसत्त्ववतीत्याशयः॥ वार्त्तिककृ...स्यापूर्वरोडाशसाध्यत्वेपि सर्वकल्पात्मकत्वेनाश्रितत्वाद्ववदानप्रदेशपदार्थानां हि सर्वेषामिति निषिद्धान
वार्त्तिकदर्शनाच्च पुरोडाशादावदीयमानेष्वपि पुरोडाशादिशेषेष्वप्यवदानमेवोक्तं॥ अंगानां सर्वेषामप्येवं स्वाभ्याश्रयः सत्त्ववतीत्यनिर्दिष्टानि स्वमिति॥
अंगापूर्वं च प्रधानापूर्वेण संबध्यं नवाऽसंनद्धत्वे   नावश्योपकारित्वं सत्त्ववतीत्याह किं चेति॥ आराद्धेतुत्वेन क्रियासाधनासमवायानित्येतः॥
प्रधानाश्रयात्माश्रितत्वात्प्रधानसंबंधित्वेद्वारा   दुपकारित्वं विरुद्धमित्याशयः॥ सोऽकार्थमुपपादयति नहीति॥ संबंधस्तु संयोगाद्ययोगा
दाश्रयाश्रयिभावो वाऽंगानां च प्रधानापूर्व   संबंधसत्त्वेन तत्समवेतापूर्वोत्पादकत्वात् योगान्यथियोग्यान्यतत्प्रतिबंधलक्षणा एवा
श्रयाश्रयिभावः परिशिष्यते न चामूर्त्तस्यापतन   प्रतिबंधकतास्तीत्याह न चेति॥ नन्वारादुपकार्यंगानां प्रधानापूर्वसंबंधसत्त्वेन तत्समवे
तापूर्वोत्पादकत्वायोगेपि सन्निपत्योपकार्यंगानां प्रधानापूर्वसाधनाश्रयत्वेन तत्संबंधसम्भवात्तत्समवेतापूर्वोत्पादकत्वेन विरुध्यतीत्याशंक्याह यदपि
चेति॥ लक्षणार्थत्वेनोपन्यस्तस्य व्रीह्यादिद्रव्यमात्रहृदयेन...समवायिनो सर्वस्य तयादित्यर्थलाभः॥ व्रीह्याश्रितस्यापूर्वस्यावघातेन व्रीहिनाशेन्य

न्यत्तंडुलादावसंचारान्नतद्वाराप्रधानापूर्वोपकारित्वं स्यादित्यर्थः ॥ संनिपात्यंगानां प्रात्यात्मिकापूर्वमात्रपर्यवसायित्वं स्य वक्ष्यमाणत्वात्फलसाधनस्यप्र
प्रधानस्य साध्यं यदपूर्वं तस्येति व्यधिकरणषष्ठ्यौ व्याख्येये ॥ न चांगापूर्वाणां प्रधानापूर्वसमवायेपि प्रधानापूर्वाश्रयात्माश्रितत्वेनैकार्थसमवायात्प्रधाना
पूर्वोपकारित्वं न विरुध्यति फलसाधनत्वयोग्यता ॥ धानार्थत्वेनत्वक्रियासाधनांशनिवेशात्तावान्छेनियस्योपकारित्वानापत्तेरारादुपकारि
त्वाविरोधइत्याशयेनाशंकते अथ त्विति ॥ प्रधा नापूर्वाणामप्यात्माश्रितत्वस्वनायापि विशाङ्कः ॥ आत्माश्रितत्वेप्यपूर्वस्य योग्यताल
क्षणत्वात्फलभोगयोग्यत्वस्यैवत्वात्मनापेक्षणे पुरुषार्थं नापद्येतेति दूषणमाह एवं सतीति ॥ विधिस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्रत्वान्योन्य
पे साक्षेणांगापूर्वाणामुपकारकत्वस्य वक्ष्यमा णत्वादसंबद्धानामन्योन्यसापेक्षैककार्यारंभकत्वलक्षणयोगपद्यायोगान्नोपकर
त्वं स्यान्नभवतीत्यत आह अपि चेति ॥ एकोद्देशसंनिवेशादिलक्षणान्योन्यसंबंधसंबद्धानामेव यथावादीनामेकाकारवाधनकरणाद्वैकैककार्यारंभकत्वदर्शनात्सं
४ बंधं विनान्योन्यसापेक्षैककार्यारंभकत्वलक्षणयोगपद्यं न संभवतीत्याशयः ॥ प्रधानापूर्वाणामप्यन्योन्यापेक्षणामेकफलसाधनत्वलक्षणं फलत्वया

श्री २ नी २

गपेद्यमेकादश्याद्यवस्थमाणमन्योन्यसंबन्धमन्यादेवायुक्तमित्यतिदिष्टा तिष्ठतेनेति॥ अनोदकीस्या समस्तमेवादिरौ विशात्स्वपयादकत्वाद्यकल्पनानुपपत्ते
स्तन्निरपेक्षमाणामेव प्रधानानां पुरुषार्थसाधनत्वमंगानां च प्रधानोपकारसाधनत्वमिति तु परस्परं निरस्तमादिति॥ कृतत्वमात्रशाब्देन विनष्टस्य कर्मणो नि
कोनयागस्यवायुपुरुषस्यकर्मविनाशस्यैव वाफलसाधनत्वे निष्ठत्वमपि सेत्स्यतीति॥ किंचापूर्वं यागादिभिर्व्याप्यते निव्यज्यते वा॥
नासत्यपापिसंतत्वनीत्याहनवेति॥ उत्पत्त्यसं भवेत्ताधन्यश्रद्धर्वं विकल्प्य दूषयति माद्भवत इति॥ अंगकर्मजन्यस्योपकारापूर्वस्य प्रधान
कर्मजन्यस्य च फलापूर्वस्यानवयवात्त्राक्रमेषो पिनक्रमसंसक्तविधीनप्रतीयत इत्यर्थः॥ एतदेवोपसंहरति एवं तावदिति॥ ननु यथा स्फो
टवादिभिर्निरवयवस्यापि स्फोटस्य क्रमवर्त्ति भिर्नादैरस्फुटस्फुटतरस्फुटतमत्वेनाभिव्यक्तिरिष्यते तथापूर्वस्य निरवयवस्याप्या
यादिभिः क्रमवर्त्तिभिरस्फुटस्फुटतरस्फुटतमत्वेनाभिव्यक्तिर्भविष्यतीति द्वितीयं कल्पमाशंक्य दूषयति नेति॥ एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति कथमिति॥ प्र
त्यक्षग्राह्यस्यैवार्थस्य लोके भिव्यक्त्यपेक्षादर्शनात्संस्कारद्वारेणेन्द्रियविषयत्वान्न चमसंस्कारद्वारस्तु दर्शनादपूर्वस्य चावाच्यत्वान्न तदुपपद्यते नाभिव्यक्तिः संस

वती व्याख्याय॥ ननु कुलालादिव्यापारेणैव ह्रिदृष्टानाम्पत्तिव्यक्तिर्द्वादेः सांख्यैरिहत्यात्रांव्यन्नेलौकिकानां दर्शनमनुक्तं॥ श्लोकं व्याचष्टे सर्वेति॥ अपूर्वा
पेक्षा यो नस्वाद्दः॥ घटादेर्ह्यालोकानंतरमुपलेत्स्तात्मुत्पत्तिः॥ यावच्चप्रतिबन्धवसायाशब्दस्ति व्यंग्यते व्यतेदृर्वस्यतु यागाद्यानंतरमप्युपलेत्स्ताप्यस्वेवचप्रमा
णात्तावाजद्यमप्यभिव्यंग्यव्यकारणमस्तीत्याह यदिचेति॥ अपरेषां निपुणमन्यानामनुपपन्यस्तमुपसंहरति इतीति॥ असंताव्यमा
नत्वाद्विरोधिवादनुपपादकत्वात्कस्यचिदभिव्यक्तौ स्थायोगादिति सर्वथाप्यपूर्वेनोक्तं॥ नकेवलमपूर्वासंतवादस्य सूत्रस्यापूर्वसद्भाव
प्रतिपादनार्थत्वेनैनेष्टं निर्किंचिद्वाच्यमत्वादपीत्या हनेचेति॥ भाष्यकृद्व्याख्यातव्यमुपसंहरति इतीति॥ प्राकाकरवकार्यनियोगा
परपर्यायस्वतंत्रापूर्वाभ्युपगमेपरोक्तादोषाःस्य नोस्मदतिमतशक्तिरूपाभ्युपगमइति भाष्यकृद्व्याख्यामभिप्रेत्युपक्रमते अत्रे
ति॥ विग्रहवत्शरीरगतंस्थानंत्येणकार्यारंत्त कथ्नुपमाननापन्नस्थितं॥ अगकर्मत्वःप्रावफलोत्याद्नायोग्यस्यध्वसनकर्मणः फलोत्पादनयोग्यताप्र
ध्वसनः कर्मत्वःप्रावफलसोहृद्वायोग्यस्य [illegible] सोहृत्वयोग्यतेत्यर्थः॥ कर्मननयोग्यत्वं कर्मत्वा परेणोक्तं॥ लौकिककर्मजन्यायायोग्यतया॥

अपूर्वं निरूप्यार्थं शास्त्रमुक्तं॥ लौकिकव्याख्याने प्रथमेनेति॥ सत्यपि तेन न प्रमाणान्तरेणापूर्वस्यावगतं प्रयुक्तं तेन तु तावत्प्रमाणापूर्वं निरस्य निश्चितमिति॥ सर्वे प्रमाणा
भावे सत्यतावत्स्यादन्यकृतिविषयप्रमाणान्तराव मात्रेणेत्याशयः॥ ननु प्रत्यक्षाद्युपपन्नो शब्दश्चेद्गवदत्ताव निश्चयोऽद्विबोधेन न्नपूर्वार्थपरतेरप्यप्रत्यक्षस्यापत्तेः कथ
मन्यापूर्वनिरदोषइति निश्चयमेवात्र व्याहतं किमि ति॥ प्रमाणान्तरायोग्यत्वान्नेदप्रत्यक्षस्यानात्ताव निश्चयः स्यादित्याशयः॥ नन्वेवं सत्यपूर्वस्याना
गमिकत्वात्तद्वारस्य प्रश्नेयः साधनस्यागमिकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह शब्देति॥ श्रुतशब्दैकदेशात्तत्र शब्दकल्पकत्वेन शब्दैकदेशात्तावाद्गुना
र्थोपनिरस्यागमत्वमेवेत्यर्थः॥ विवक्षितविशिष्टवा च्यार्थप्रतिपादनाशक्तौ श्रुतशब्दमात्रस्यापरिपूर्णत्वस्यवचनार्थः स्वार्थशक्तः॥ शब्दैकाद
शब्दमेवोपपादयितुमुपक्रमते येनेति॥ ननु विन ष्टाग्निहोत्रकारणसाधारणीश्रुतिः कार्यकारणनियमसिद्ध्यर्थं कल्प्यमाना पि क्रिया
जन्यत्वात्तावान्नापूर्वशब्दप्राप्तिरित्यत्राह व्याह नियोगतस्त्वात्रेति॥ शक्तिकल्पनावश्यकत्वं चक्रमेतदुक्तं॥ वस्तुतस्त्वत्र कर्मफलसंबंधयोर्न्नायामितीत्ता
नामेव कर्मणां तत्र त्याशक्तिरपूर्वमेवेत्यर्थः॥ अनेनतर फलात्मनात्मावश्यकत्वं नियोगतस्त्वत्रेत्यनेनोक्तं॥ एतदेव प्रकारमपूर्वमुपपादयति तेन इति॥ लौकिकव्या

त्रेत्यचेद्वहीति ।। केवलस्यापि स्वर्गस्यानेककर्मात्मकत्वात्कर्त्रि विनाशाद्धिन्यासंपन्नेरसतस्तेनैव स्मृक्तो ।। यदा च शक्तिं विनान्तरयसंयोगपद्यं न सेतव नितदातदानं
तरफलोत्पत्त्यावपि सर्वकर्मानेकफलोत्पत्तेरसुपगंतव्यत्वाच्छक्तिर्नंगीकारणेनानेतर्यं विरोधेनैकस्यैव साधनापत्तेः शक्तिद्वारा योगपद्ये सर्वकर्मणां साधनत्वव्य
वहारायांगीकार्यमित्याह नियोगतस्त्वेति ।। सर्वथाम नदृष्टुवाक्येन दृष्टयतिनधावाहेति ।। सर्वपदार्थानां कार्यारंभात्प्रव्यवहारांगत्वस्य शक्ति
द्वारत्वात्प्रमाणादिपदार्थस्वरूपे दृष्यात्रितत्वाद न्यदेशेविनिष्टत्वाद्यान्यकालेपि संघाभिष्ठायिशक्तिद्वाराव्यवहारः सिध्यतीत्यर्थः ।। नव
विनष्टस्य कर्मणः शक्तिरलौकिकीत्याह लौकि केचापीति ।। कालांतरेयस्याऽऽ निरिति विग्रहः ।। श्लोकं व्याचष्टे यान्यपियेति ।। क्रियाज्ञन्या
कार्योत्पत्तेरुत्कृष्टत्वात्तस्मिन्नियात्मकत्वात्संस्काररूप तापूर्वस्य संस्कारशब्देन संज्ञितं ।। ननु लोके प्रमाणोत्तरानुसारासंस्कारात्मकशक्तिकल्पनं
युक्तं वेदे तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तस्य वस्तुष्वानाप्राग्गवत्वद्वैतन्सदावफलस्य कालांतरीयत्वानिश्चयात्तत्र दर्शनस्य संस्कारात्मकशक्तिकल्पना युक्तेत्याशं
कां निरस्यन्नुत्तरार्धं प्रतिक्षिपमाणकत्वमनस्य स्यात्स्येयपसंहरतिनेनेति ।। फलस्यानेकांतप्रक्ष्मनस्मस्याद्वाश्वेषांवस्तु [illegible] यायेगाशुक्त स्याने

तदात्मज्ञानवपि साहित्यसिद्धार्थं शक्तिकल्पनानुपपत्त्या व्यापारस्तु उपपन्न इत्याशयः ॥ एवं स्वपक्षे साधनमुक्त्वेदानीं परोक्तानि दूषणानि परिहरिष्यन्नुपक्रमयदि नावदि
त्यनेनोक्तं श्रुतसाध्यसाधनसंबंधविरोधं तावद्दृष्टान्तायणपूर्वकं परिहरति यच्चेति ॥ श्लोकं व्याचष्टे यदिहेति ॥ ननु दृष्टकाहरणसाधनघटसाधनस्यापि कला
लस्यादृष्टकाहरणसाधनत्वाप्रसिद्धेः कथं यागोत्पादि नयात्रस्यासाधितस्य फलस्य यागः साधनमित्याशंकानिरासार्थं चेन द्वारत्वाद्व्यास्यातु-
सर्वैस्तूक्तं ॥ यथा काष्ठादेर्ज्वलनादुर्वी नरव्यापार रूपद्वारापेक्षत्वेपि पाकादेः साधनत्वाविघातस्तथा संस्कारात्मकद्वारापेक्षत्वेपि साधन
त्वाविघातः इति सूचयितुं व्यापारशब्दः ॥ न च पूर्व स्य व्यापारात्मकतानेनोक्ता व्यापारत्वेस्य स्वाथित्वानुपपत्तेः शक्तिसंस्कारत्वोक्तिविरोधा
पत्तेरवश्यकार्यत्वस्यातुरूलोपादृष्टेरोनित्याशयः सिद्धरूप ः शक्तिशब्दवाच्यः सामान्यतः प्रसिद्धस्तद्विशेषस्यागंतुकः संस्कारशब्दवाच्यः प्रसिद्धान्व्या
पारात्मकः साध्योद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारव्याप्यद्वारा व्यवहितस्यापि यागस्य साधनत्वाविघातः इत्याशयः ॥ अथ वेत्यनेन सर्वस्य दध्यादेरवस्थांतरापेक्षत्वे
पि साध्यत्वाविघातदर्शनात्स्वर्गादेः शास्त्रख्यापूर्वात्मकावस्थांतरापेक्षत्वेपि साध्यत्वाविघात इति क्षनार्थत्वेनोत्तरार्धं व्याख्यातं ॥ उपपत्त्यानुपपत्तो

ग्यावस्थे स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामतिपत्ते॥ यदावस्थाय्य पूर्वैः शास्त्यात्मकर्तृत्वाकर्मफलाभ्यामनन्त्यं न निवृत्तेः फलं स्वरूपावयेदनेनेत्थमिति त्रियाणामपि साधनानां शानां
यौगपद्यान्निश्चनमपि कर्मफलकालयोर विच्छेदादुपपन्नं भवतीति सूचयितुमाह एतावानवचेति॥ परिहारद्वयेपि दृष्टसंमतिमाह आहवेति॥ तन्न क्रिया
द्वारापेक्ष्यमिति विद्वारनिर्देश्योक्तिः सर्वसाधनानां॥ रापेक्षापरत्वानार्थ॥ साध्यस्य स्वर्गस्याङ्गानतरापत्यपेक्षायामुत्तरार्धेन दृष्टान्तो निहितः॥ यत्तु स्व
र्वं विनापि कर्मफलयोः साध्यसाधनसंबन्धस्तु उपपत्ति परिहारोपपन्नेर्नाश्वर्वं कदाचित्फलसाधनत्वेन संसाध्यतः स्तुकं तदस्तु ताषणस्वं निरसि
तमुपक्रमनेयत्विति॥ तत्र यदिश्यावादेवमवगम्यते किं त्वनेन विरुद्धा तस्त्यनेन विनष्टस्यापि कर्मणः साधनत्वोपपादनेनानुपपत्तिपरिहा
रस्तु कं तावन्त्र अस्वं निरस्यैनि कृतइति॥ नसंज्ञावि तं सामर्थ्यरूपेण स्थायित्वेयस्य निविग्रहः॥ श्लोकं व्याचष्टे नूनमिति॥ एतदेवोपसंहर
तितस्मादिति॥ अवधारणात्सर्वस्यात्ताष्ठानात्प्रागेव च सिद्धाकि सुतसंतावनेत्यर्थः॥ यदपि यत्तु रेवा क्रमनो योगे संगतस्येत्यनेनातिक्रान्तयागस्य साधनत्वा
पपत्तेरर्वस्यासंत विच्छुपपत्तादिति तदपि निरस्य निनचेति॥ श्लोकं व्याचष्टे यदिहीति॥ अतिक्रान्तानतिक्रान्तयागयोरिति बहुव्रीहिणा तिक्रान्तानतिक्रां
ष

तयागगुरुत्वविशेषः तिमध्यमपदलोपी समासो व्याख्यातः॥ अविशेषमेवो, पपादयति आम्नत्वेनावदिति॥ नह्याम्नत्वाविशेषविनिहृ यागघ्रु
शीघ्रुधीययजमान इत्यादिप्रयोगदर्शनेन यजमानत्वस्य तावदकृतया गत्वात्तावाद्विशेषोऽस्तीत्याशंक्याह यागत्वमपीति॥ अयं भावः॥ यागाश्चिनवा
रूपं यजमानत्वेनाभिमतं यागविषयं कर्तृत्वमा त्वं वा तत्राद्यकल्पे यागरूपस्य विनष्टत्वात्तेनैवनात्तयत्रास्मद्रूपतया तुल्यत्वादविशेषः
तिस्वरूपाणि कार्यार्थं तावत्पत्ययां तेन यागत्वात्तु नोक्तो॥ यजमानशब्दप्रयोगस्तु गतगत्या न विरुध्यतीति द्वितीयकल्पे निरस्यति नचेति
यथा क्रियारहितस्यात्रत्यत्रक्रियस्य निर्व्यापार त्वाकर्तृत्वं नास्तीनथोदासीन्यात्स्वमवस्थानं नरं प्राप्तस्य विनष्टक्रियस्यापीत्यर्थः॥ कर्तृश
किंतु भूतगत्या स विरुध्यतीति द्वितीयकल्पे निर स्यति नचेति॥ सर्वदा स्वरूपावान्नविशेषापादिके निरवयमेवापादिके स्वाशंक्याह कर्तृ
ति॥ उक्तेन च प्रकारेणाभिक्रान्तानभिक्रान्तयागयोः गुरुत्वयोर्विशेषाभावेऽपि द्रव्यरूपस्य साधनत्वापत्तेस्तस्य चावैलक्षण्यात्फलवैलक्षण्यं न स्यादित्या
रूप्यपिचेति॥ तत्त्वविशेषानशास्त्राव्यनिक्रान्तयागत्वमेव विशेषो न विरुध्यतीत्याशंक्याह नयेति॥ अतिक्रमस्य विनाशस्य कार्यानुपयोगित्वेनोपलक्षणमात्रा

र्थं वा द्यागांतरातिके मे पि वोपलक्षोपकृ रूपे विशेषाप्रतीतः फलविशेषासिद्धिरित्याशयः॥ एकयागगतप्रयोगाल्पबहुत्वेप्येनदोषमिति दिशति एतेनेत्व

ति॥ फलविशेषात्तस्मिन्न निरस्तादित्यर्थः॥ कर्तृत्वाख्यानवाच्यत्वेसति प्रकृत्यर्थस्य यागस्यतद्विशेषणत्वप्रतीतेर्विनष्टस्य च कार्यानुपयोगित्वात्प्रमेयांतर्भ

तव्यापकत्वेनलक्षणविशेषणत्वानुपपत्तेरुपलक्ष … णत्वमात्रकल्पनथा तिक्रांतयागस्य गुरुत्वस्य साधनत्वं संप्ताप्येतत्तस्य तु कर्त्रधिकरणेनि

यस्य मानत्वाद्यागस्य गुरुत्वोपलक्षणत्वानुपपत्ते … ः शुद्धस्यैव गुरुत्वस्य साधनत्वानुपपत्तेः फलनानात्वावैचित्र्येनत्तुभ्येनएवेत्याह कत्रिति॥ न

ष्टविनष्टस्य यागस्य वेलक्षण्यानापादकत्वेन तुल्य … स्या पूर्वस्यापि वैलक्षण्यानुपपत्तेस्ते नावैलक्षण्यापत्ते स्तुल्यत्वेप्येनो दोषोनुत्या विद्यात्रां

व्यादयस्य विति॥ कार्याकल्प्यत्वाद्यथाकार्य वैल … क्षणमेव तत्कल्प्यत इत्याशयः॥ यथा कस्मिन्नक्ते निक्रांतयागस्य कर्तुः फलसाधनस्याप

लींतरोत्पादनकालेपि तावाद्धत्तु प्रयोगानुष्ठानानर्थक्यं तथातिक्रांतयागस्यापि कर्तुः कर्मोपकारित्वाभ्युपगमे सकृत्कृतेनैव गेहेतुनिक्रांतागस्य कर्तुः कर्मांत

रकालेपि तावाकर्मांतराणामप्युपकारसिद्धेः पुनरनुष्ठानानर्थक्यमित्याह किंचेति॥ कुरुत्वं मध्यानस्य धर्मस्य धर्मान्यांतराद्यवत्के द्यवदर्शना

१२८ चि२

गतद्वेनांगतत्त्वेनांगावच्छिन्नतोक्ता॥ यथा प्रधानावच्छिन्नः कर्त्ता फलसाधनं तथोपकारकोप्यंगावच्छिन्नः कर्त्तैवं चेदिष्यते ततः प्रकृतेनोक्तेनैरंग विकृतावपि प्रसंगे
नोपकारसिद्धे विकृतावंगानां प्राप्तिर्न स्यादित्यर्थः॥ शंकां व्याचष्टे प्रयाजादीनामपीति॥ उपकार्येणेदं पितावदन्यर्थं सिद्धोपकारसद्भावेन्यो नापेक्ष्यते इह
रूपकार्यमप्यभिन्नमिति सोपि वेद्यनेनस्तं॥ न ध्वंगानामपूर्वार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न कर्त्तुरुपकार्यत्वेन्यार्थं व्याप्रवोनावादित्युक्तं॥ प्रया
जानिगतिस्यानिक्तां न प्रयाजादिकर्त्तृजन्यस्योप कारस्य सद्भावेनान्यार्थांगकृतास्योपकारस्यतरत्रापि संनिधानाविशेषरूपप्रसंगलक्ष
णसद्भावात्तस्य कृतप्रयाजादेः प्रकृतस्य वस्तुनातु नरंगान्यनुष्ठातव्यानीति कर्त्तृसंप्रतीकरणाद्येन मानुष्ठातव्यानीत्यर्थः॥ नत्वेतंत्रमध्येवि
धानाद्यनुष्ठानेण सिद्धिःस्यात्तत्रार्थस्याविशिष्ट वादिति सिद्धादशाधिकरणसिद्धांतसूत्रे तंत्रमध्यविधानं निवेधनत्वेन प्रसंगस्य वक्ष्यमा
णत्वात्कथमिहतदसत्वेन प्रसंगस्यादित्याशंक्य विनापीत्युक्तं॥ अन्यार्थांगकृतस्योपकारस्यतरत्रापि संनिधानाविशेषस्तत्रार्थस्याविशिष्टस्यादित्यनेनोक्तंस्व
तंत्रमध्यविधानस्य फलं॥ नत्वेहतंत्रमध्यविधानं विनाप्युपकारस्यानंबितत्वाल्लभ्यत इत्यर्थः॥ कोनत्वनुष्ठानेदोषइत्याशंक्याह नतत्रेति॥ नत्वपश्चार्थमनु

च२

तैर्विप्रुडादिनिर्भ्राष्टप्रमाणतयोत्पत्तेः सर्वैरंगैः संपाद्यस्योपकारस्याद्यांगानुष्ठानेनोपक्रांतस्योत्यांगानुष्ठानात्प्रागसमाप्तेस्तन्मध्येनुष्ठीयमानेनपशुपुरोडाशेनोने
कदेशकालकर्तृकत्वात्प्रसंगेनतत्तादर्थ्यमपियुक्तं। विकृतेस्तुप्रकृतिप्रयोगबहिर्भावात्प्रकृतेरेवोपक्रांतस्योपकारस्यविकृत्यासहैकदेशकालकर्तृकत्वा
दुपपन्नेस्तादर्थ्यमयुक्तमित्याशंकनेनन्विति॥ प्रकृतौकृतानांप्रयाजादीनांविकृत्यासहकालभेदादेतत्प्रयाजाद्युपकृतमात्मरूपंवि
कृतौनप्रसंगेनोपकरोतीत्यर्थः॥ पश्वर्थस्या पिप्रयाजानुयाजादेःपुरोडाशप्रयोगेऽनुपक्रांतेसमाप्तेश्चानुष्ठानाच्छिन्नकालस्यापि
प्रासंगिकोपकारकत्वंदृष्टमित्याशंक्याख्येन त्वुक्तं॥ पश्वर्थप्रयाजादिप्रयोगस्यपुरोडाशप्रयोगाद्बहिर्भावेपिपुरोडाशप्रयोगम
ध्यगतत्वेनवाव्याप्त्येतंकालभेदोनास्तीत्याशयः॥ विकारत्वेनभेदस्यादर्थस्याविकृतत्वादितिचेद्दशाद्याधिकरणसूत्रेपाशुकालानां
प्रयाजानामेकादशत्वसंख्यत्वेनपौरोडाशिकानांपंचत्विसंख्यस्योत्प्रयाजानांचप्रत्तद्रव्यकत्वेनशुक्लाद्रव्यकेभ्यःपौरोडाशिकेभ्योगुणतो॥
विकृतत्वात्तेभ्यःपशुकालत्वेनचपशुकालानांप्रयाजानांपौरोडाशिकेभ्यःसत्वविशिष्टाभ्यःकालतोविकृतत्वादनुष्ठानभेदस्यादित्याशंकानिरा

६२ साध्यं गुणकालविकारेसत्यप्यर्थस्योपकारस्याविहितत्वात्तज्ज्ञानभेदइत्युक्तिश्चनेनास्यापिवोद्धस्यात्तरमुक्तं स्वतन्त्र्यादवस्थानानि।। नचैतदेकका ६२
लोपकारविषयत्वात्कथंकालभेदयोद्धस्यात्तरमित्याशंक्याहयदेवहीति।। कर्तव्यतिरिक्ता दृश्वनिस्तुपगमेनास्मिन्पक्षेकर्तुरेवोपकारकत्वात्तस्य
स्वक्षायिवेनाविकृतत्वात्कालभेदेप्यन्यथात्वासा | वात्प्रसंगसिद्धिरविरुद्धेत्याशयः।। अनिक्रान्तयागकर्तृपक्षेक्तादोषाः कर्मविनाश
स्यापिफलसाधनत्वापत्ते निर्देष्याइत्याहएव | वइति।। कथमित्यपेक्षायामत्तेनावरणपूर्वकमितिदिशतियस्यापिवेति।। द्विया
ष्टार्थवशाद्धः।। एवंदेवदृष्टांतेनोपपादयतिनथा | हीति।। महारोगापेक्षयारोगान्तराणां श्रुतत्वं विवक्षितं श्रुतान्तश्रुतकर्मविनाशा वि
रोधदृष्टांतत्वं वाशाद्धेनरोगान्तरस्योपलक्षणं | स्यात्स्वर्ध्वंसानावो विरोधदृष्टांतत्वं विनाशानंतुवेविश्य्या स्वपगमेवस्तुन्यचदेवि
ष्यदर्शनाद्वस्तुत्वापत्तेः कर्मानंतरं ता विनस्यैवं धिवस्तुंतरानावात्माभांतरेणापूर्वमेवस्यादित्याहयदिवेति।। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनप्रसंगश्चास्मि
न्पक्षेस्यादित्याहनवेति।। यथाश्रुतस्वर्गत्यागेनाश्रुतस्यस्वर्गस्तावस्यफलत्वकल्पनेनयुक्तं तथाश्रुतयागत्यागेनाश्रुतयागात्तावस्यसाधनत्वकल्प

नमपीति वक्तोश्चादर्शयन्नश्चवीर्धं व्याचष्टे यज्जेनेति॥ ननु यथाश्वमेधं साधनत्वकल्पनेपि न यागसाधनत्वहानिरस्य यागानां तस्यापि साधनत्वेन न हानिरित्या
शंकानिरासार्थत्वेनोत्तरार्धं व्याख्यातुं पूर्वोक्तमेवार्थं पक्षे श्रुतहानाश्रुतकल्पनप्रसंगात्तावन्मात्राशंका पूर्वं कस्मारयति अश्वमेधवैति॥ तावन्निरपेक्षस्य चा
भावस्य साधनत्वादर्शनान्न विनाशस्य साधनत्वं भवतीत्याहनचेति॥ ननु विहिताकरणस्यातावद्रूपस्यापि प्रत्यवायसाधनत्वं स्मृते
स्तकालान्यकरणापेक्षत्वेन तस्योदासीन्यमात्रेण प्रत्यवायपरिहारसिद्धेरनुष्ठानानर्थक्यप्रसंगादवर्जनीयस्य निमित्तत्वादः
प्रत्यवायसाधनत्वे विहितानुष्ठानेपि प्रत्यवाया पत्ते विहिताकरणापेक्षस्य निमित्तत्वादेः साधनत्वे चान्वयव्यतिरेकाभ्यामकरणस्य
वसाधनत्वापत्तेर्भावनिरपेक्षस्याभावस्य साधनत्वे दृष्टमित्याशंक्याह यदि त्विति॥ गुर्वतिक्रमानुष्ठानेनाहमवज्ञातोऽस्मीत्यवज्ञानिमित्ता
गुरुकोपदर्शनात् विहिताबज्ञानाख्यतावत्सहकृतस्यैव विहितानुष्ठानस्य साधनत्वकल्पनायुक्तेत्याशयः॥ अत एवाचार्यैः स्वकालएवकर्तव्यस्याकृतौ
त्यस्यचेतनः प्रत्यवायोऽस्यतानेवनतावेनसजन्यतइति विहितमकुर्वन्नन्यदन्यकरोतीति यदुक्तं विहिताकरणनिमित्तस्यान्यकरणस्य प्रत्यवायहे

उक्ताभिधानादवगतायामेवाकरणस्य निमित्तत्वोपपत्तेर्विहिताकरणमेव प्रत्यवायहेतुत्वेनोक्तं ॥ नान्यार्थेनैव सतान्यतः इत्येवमाहो कर्मणः केवलस्य हेतु
त्वं निरस्तं ॥ एवं च विहितस्यानुष्ठानान्नरः पतनमृच्छतीति स्मृतिरप्युपहीनार्था भवति ॥ निमित्तितादृष्टहेतुत्वे विहिताकरणस्य किं विचारितावास्मृति
वाक्यमपास्तं ॥ एतावावस्तदेवतामपकृण्ठियो लमग्निहोत्राय सत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्यविरोधत्वाहेनावगतासिद्धनास्यैव प्रत्यवा
यहेतुर्वेदादवसीयते निमित्तितादृष्टहेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव ॥ तस्मादवगताख्यानाद्विशेषरूपस्य तावन्नरस्य भवसंततावानु
हस्य कस्यचिद्धेतुतादृष्टे नियोगार्थः ॥ याप्यपूर्व प्यस्यदोषस्य तुल्यतो ज्ञातामनुतापेण पूर्वं परिहरतीयं स्थितिः ॥ याप्यपूर्वस्य ताक्षा
नेन मनोनिरूपितानामप्यनुतापेण पूर्वं च परिहर्तुं माहयस्थितिः ॥ अनन्तरफलत्वेप्यनेकांगप्रधानसाहित्यमपूर्वं विना न संभवतीत्याश
यः ॥ स्वर्गस्य चैकस्मात्सुखादिदुःखानन्तुविद्धकेवलसुखात्मकत्वेन परलोकानुभवनीयत्वेनावगच्छात्वेताप्यनुतावक्तमाणाद्यानुतानियोगित्वेन च नरका
स्य सुखानन्तुविद्धकेवलदुःखात्मकत्वेन परलोकानुभवनीयत्वेनावसृचयिष्यमाणत्वप्रतीतेस्तानन्तर्यासंततवाङ्काआर्थावधारणावेनायामेव क

वृ

चा ४

र्फलकालयोर्विप्रकर्षादवगतेरपूर्वस्याश्रयांतरगतेर्निरस्तीत्याह स्वर्गेति॥ चिरनिशासुखस्यालौकिकत्वेनाहेतेपि सुखदुःखात्मकत्वात्संबंधग्रहणसंत्त्व वार्थस्य दना वेत्रा

मिश्रानादौ कोपचारणस्वर्गनरकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्व्यभिचारो यस्य निरतिशयसुखावगते निरतिशयसुखदुःखयोर्वाच्यत्वात्संनवनीतिशास्त्र॥ एहि

कस्यपुत्रादेरानंतर्यं न संभवतीत्याह एहिकं वा पीति॥ ग्रामादि कस्यानंतर्यं संभवेपि चिरकालोपलम्यत्वेन ग्रामादेः पुरुषापेक्षा

वश्यात्फलस्यावगमात्तस्य चापूर्वं विनानुपपत्तेरत्र चाप्यपूर्वस्याश्रयांतरगतेर्निरस्तीत्याह नवेति॥ श्लोकं व्याचष्टे चिरेति॥ एवं चानुष्ठा

नात्पूर्वमेवापूर्वांतरगत्यवस्थारणाद्वैगुण्यकल्पना याद्धी पक्षेपि प्रतिबंधे योऽस्ति हितः सोप्यपूर्वमित्याह अन्तरस्थेति॥ यापिनिषेधेष्वपूर्वान

तरगेतिरुक्तानामप्यनुष्ठानांगणपूर्वेपरिहरनियच्छि ति॥ विधिवन्निषेधस्यापि शास्त्रत्वान्नहि विषयस्य हननादेरपि शास्त्रीयता इत्यादाय॥

हननादेर्लौकिकबाधे दिकापूर्वजनकत्वानुपपत्तिरित्याशंको निरस्यं श्लोकं व्याचष्टे यथाहीति॥ एवमपूर्वस्य विरोधिवासंतत्विचे निरस्य दानीमनुपपादकत्वं

निरसितुं कल्पितमपि चेत्यनेनोक्तं निष्क्रियत्वेनावस्थाध्यसाधनसंबंधानुपपादकत्वहेतुं निरस्यति सत्यपि चेति॥ निश्चलस्याप्ययस्कांतादेर्दर्शनात

रेकार्यारंभकत्वदर्शनाच्चलनाख्यक्रियाराहित्यनिमित्तो यः कार्यारंभासामर्थ्यरूपस्तपात्मेलोदोयत्रस्तसोयुक्त इत्याशयः॥ निष्क्रियस्याप्यात्मनः प्रय
त्नाख्यक्रियावत्त्वेन देशान्तरशरीरप्रापणसामर्थ्यदर्शनाच्चलनादीत्यादिग्रहणेन प्रयत्नोपादानं॥ प्रापणादीत्यादिग्रहणेन शरीरोत्पादनमुपभोग्यविष
योपनयनं चोपात्तं॥ यापि स्थित्याश्रयासत्त्वेन   उपपादकत्वोक्ता तामपि निरस्यति आत्मैववचेति॥ यत्तु सर्वजनिकायाः प्रद्वेषादि
क्रियाया द्रव्याश्रितत्वात्सत्त्वतिरिक्तेयज्ञमाना   मन्यत्सर्वारंभकत्वेन संभवतीत्युक्तं तत्परिहरति क्रियायामिति॥ ननु प्रद्वेषादिक्रि
यायाश्चलनात्मकत्वात्सर्वगतात्माश्रितत्वे न युक्त   मित्याशंक्याह आत्मवाद इति॥ प्रयत्नदाने चलनाद्यात्मकस्य प्रद्वेषादेः प्रयोजक
व्यापारत्वात्प्रयोज्यव्यापाराप्रयत्नदानयत्नने कर्मी   तत्द्रव्याश्रितत्वानुपपन्ने कर्त्राश्रितत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्छरीरचलनेपि आत्मन एव क
र्तृत्वस्यात्मवादे साधितत्वाच्चलनस्य च शरीराश्रितत्वेपि तदवच्छिन्नस्य शरीरचालनात्मकस्य प्रयत्नस्य भावनाख्यस्यादृष्टवदनकस्यात्माश्रित
त्वात्सत्त्वर्वारंभकत्वं युक्तमित्याशयः॥ एतदेव व्याचष्टे प्रयत्नदानेति॥ नन्वात्माश्रितत्वेपि क्रियायाः क्षणिकत्वेनोत्पन्नमात्रविनाशित्वात्त्राय॥

वर्त

चलनहेतुभूतस्य शरीरस्थ

६५

२ हृदयोः का

छलनवदुःखमिति वा भावेनात्यन्तसेदाप्तेः । न क्रियासाधनत्वानिर्वादसंसर्गासुसमवेतानाद्दृष्टजनकत्वं स्थवलादस्यपगमनीयत्वापत्तेः क्रियाविनाशे नदाश्रितस्याद्दष्ट

स्याप्य ३

स्वात्माश्रितत्वेपि क्रियायाः स्वसमवेताद्दष्टविध्वंसन्यासेनोत्पद्य विनष्टत्वात्तस्यारंभक्षणोपि हीत्यनेनन्यायेनाद्दष्टारंभकत्वं न संभवतीत्याशंक्य

दृष्टान्तस्थवति । आश्रुतेरविनाशः क्षणिकत्वेनोत्पन्नमात्रविनाशितेत्याशयः ॥ नत्वात्माश्रितत्वेपि क्रियायाः स्वसमवेताद्दष्टारंभकत्वाद्दौ न कत्वानस्तु

पगमे क्रियाविनाशेन तदाश्रितस्याद्दष्टस्यापि का छनाशः स्वेद्दलनस्य विनाशेन फलोत्पत्तिकालं यावदनवस्थानात्तु न साध्यसाधन

संबंधोपपादकत्वेन संभवतीत्याशयेनाशंक तेकथमिति । द्रव्यमेव विशिष्टशक्त्युपेतं व्यापारद्वाराद्वाच्यं संभवतीत्यनेनन्याय

न क्रियात्मनोरत्यंतभेदात्तद्वेनात्मसमवेत्य । स्याप्यद्दष्टस्य क्रियातोत्यंतभेदाभावात्साध्यसाधनसंबंधोपपादकत्वेन संभवत्यनी

त्याशयेनपरिहरति अत्रेति ॥ शंकापरिहाराश थोत्मकदृष्टयलिकधर्ममिति । आत्मसमवायेकर्मशक्तित्वं विरुध्येते तित्रिशोकार्थः ॥ किं

वाक्यादेस्याद्दष्टस्यात्विशयस्यदाहादिकार्यसाधनत्वोपपादकत्वमेवाक्यादि शक्तित्वेनाक्यादिसमवेतत्वं नाग्घरत्वादेरक्यादिसमवेतत्वेपि

तत्क्रियाप्रसिद्धेः स्मृतिहेतो वसंस्कारे स्पर्शात्मसमवेतत्वेपि विस्मरणमर्धेनाविनः स्मरणादित्याभिप्रायात्तद्वत्तत्वत्रशक्तित्वप्रसिद्धि

छे २

वेनोऽस्य समवायेऽपि कर्मत्वात्क्रियावाविरोध इत्याशयः अपि चेति ।। श्लोकं व्याचष्टे यदेति ।। नैतावतापकर्मत्वं क्रतुवृद्धानिरिति विशेष्यः ।। यद्वारादुपकार्येङ्गापूर्वाणां प्रधान
संबंधस्तावतेतदुपकारित्वं न संभवति प्रधानसाधनत्वं च समवायात्तु प्रधानसंबंधस्त्वभ्युपगमे वपनादिकं संनिपत्योपकारित्वापत्तेरारादुपकारित्वं विरुद्ध्येत
युक्तं तदपि निरस्यति तेत्येति ।। वपनादेरात्मनेपदे ६२ नलिंगेन वा वपनाद्या अयन्त्वं तत्प्रधानसंबंधियजमानशेषत्वात्संनिपत्योपकारित्वं जातमयं
चोऽश्रयशेषत्वेऽतावात्संनिपत्योपकारित्वानापात्त नारादुपकारित्वविरोध इत्याशयः ।। यद्यंगानां यजमानशेषत्वात्तावात्संनिपत्योपकारित्वा
भावेऽपि अंगापूर्वाणां यजमानाश्रितत्वाभ्युपगमे पूर्वस्य पूर्वस्य योग्यतालक्षणत्वाद्यजमानेन स्वफलत्वेन कृत्वं योग्यत्वापेक्षणात्फलत्वेन कृत्वय
गच्छापादकत्वात्स्वधनेन च पुरुषार्थत्वापत्तेः कर्मभिर्वै हीयेतेत्युक्तं तत्परत्वेनायणपूर्वं निरस्यति यद्वेति ।। तदुद्देशविधिविषयत्वलक्षणतादर्थ्य
त्वेकत्वाद्वेषत्वस्यांगानां च पुरुषोद्देशेनाविधानात्प्रधानस्य च फलसाधनत्वं योग्यताधानेन योग्यत्वलक्षणं विरोधस्तु पुरुषाश्रितत्वमात्रेण तच्छेषत्वं वाच्यं न चत
संभवतीत्याशयः ।। आश्रितत्वस्य शेषत्वाहेतुत्वं दुष्टं तेनोपपादयति राजेत्यर्थेति ।। राजशेषस्त्रस्यांगात्तुलेपनस्यौपयिकमित्यर्थः ।। न च वपनं न प्रतिबंधलक्षो

णो त्राश्रयाश्रयिभावो विशिष्टो येनामूर्त्तानां तस्यादित्याह नवेति॥ नन्वारादुपकार्थं गादृष्टाणामात्माश्रितत्वात्स्थायित्वेनोपकारित्वोपपत्तावपि से निपत्त्योपका
र्यं गादृष्टाणां संस्कार्यबुद्ध्यादिनाशेनाशास्थायित्वात्तावेनोपकारित्वं नस्येत्तवनीत्युक्तमतआहयत्विति॥ बुद्ध्यादिसमवायित्वेनादृष्टस्यतन्नाशेनाशात्तंतुलादौ से
वाराख्ते नवमो शोभ्यबुद्ध्यादिद्रव्यस्यैवावस्था विशे यान्तंतुलादिरूपद्रमुक्तं॥ नबुद्ध्यादिरूपं संस्कार्यं किं तु तत्फलत्वितं प्रध्वंसनादृष्टवेसाधनीत्वं
द्रव्यंतत्रावस्थासेदेश्याहवनीयप्रदेशपात्राह्मि विन श्यनीत्यात्राशयः॥ यद्बुद्ध्यादिसमवाय्यदृष्टं तंतुलादि बुद्ध्यादिद्रव्यवस्थान्तसंवरणपरंप
रयादृष्टवदात्मपर्यंतगमनमिति तच्छ्रद्धाद्यादारणायोऽष्टे ॥नत्वदृष्टवदात्मपर्यंतगमनेनैति स्याहवनीयप्रदेशपात्रादौ सत्ति तत्र तस्यादृष्टस्यापि नाशात्त
प्रध्वंसनादृष्टोपकारित्वं सेतनवनीत्यतआह तत्रापीति ॥प्रोक्षणादिजनितादृष्टं विशिष्टदृष्टवदात्मसाधितस्यैव प्रध्वंसस्यादृष्टं निष्पादकत्वात्प्र
ध्वनीयादृष्टं निष्पत्तो व्याहत्य प्रोक्षणादिजनितमदृष्टं निवर्त्ततेन नश्यति नतु प्रध्वंसनादृष्टं मनिष्याद्येत्युक्तेन तु क्रियाध्वंसेवच स्थि तनियागादेः प्रध्वंसस्यात्मनि स
मवायासिध्वनात्मप्रदेशपादेशदृष्टवदात्मवज्जनहेतुत्वेन शरीरवत्तनात्मकत्वादात्मन्यसमवायपिक्रियाजनकव्यापारत्वाच्छरीरसमवेततत्वेनदृष्टवदात्मसमवायात्त

वात् इतस्य धात्वर्थेनाद्विजन्यस्यापूर्वस्य प्रधानस्यैवमनुपपत्तेः कथं तदीयापूर्वनियोज्यतो व्यापारस्यांगो प्रधानत्वं पीति चेत्॥ देवतोद्देशद्रव्यत्यागात्मकप्रयोजकव्या-
पाररूपोऽशद्वयपुरुषस्य यागाख्यस्य प्रधानस्य यावच्छास्त्रोद्देश्यदेवतात्यागद्रव्ययोः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारो प्रयोजकव्यापारान्यथानुपपत्तिकल्पितो नावयोर्मध्ये यस्या-
ख्यस्य द्रव्यस्य त्यागांशं प्रयोजकव्यापारं प्रतिप्रयोज्य स्य व्यापारस्यांगत्वात् प्रधानस्यांशत्वेन घ्यवदानेन प्रधानस्यासमवायात्कर्माख्यस्य च प्रधा-
नस्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपात्मकप्रयोजकव्या पाररूपांशत्रयपुरुषस्य त्यागप्रक्षेपो प्रयोजकव्यापाररूपावंशौ तन्निष्प्रयोज्यस्य त्याग-
स्य द्रव्यस्य यौ व्यापारौ त्यागप्रक्षेपद्वारेणांशौ तौ तस्या वद्यवदानेन प्रधानस्य समवायादित्यर्थः॥ एवमनेन ये पुरोडाशस्य यागसाधनत्वा-
ववदानत्यागस्य समवायात्तावन्मात्रेनोक्तः॥ न तु स र्वांगानुष्ठानोत्तरकाले समस्तांगपूर्वाणां युगपत्प्रधानोपकारसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त् प्रधानापूर्वनियोज्योऽव्यापत्त्य निवृत्तिरिति युक्तं त्याग्योका निरासायेवकारः॥ आराद्उपकारांगविषयत्वेनोऽसमस्तशब्द इत्याशयः॥ सन्निपत्योपकार्यंगापूर्वाणां
प्रधानापूर्वनिष्पादनमात्रेण पर्यवसानेनेत्यासामर्थ्याधिकरणवक्ष्यमाणत्वा व्यवस्थायोपपादयन्निमेनेवचेति॥ एवं युगपत्प्रयोगवचनग्रहणावगतमंग

गापूर्वाणां प्रधानेनोपकारे प्रधानापूर्वाणां च फले योगपद्यमन्योन्यसंबन्धस्तावान्नसेत्स्यतीत्युक्तं नन्वपि निरस्येत्यिय ध्येवचेति। यथांगापूर्वाणां प्रधानापूर्वेण
चान्योन्यसंबन्धस्तथा तदुपकार्यांगापूर्वाणामेकान्याश्रितत्वेनान्योन्यसंबन्धस्तु युगपत्प्रधानेनोपकारलक्षणकार्यारंभसिद्धिः। प्रधानापूर्वाणामप्येवमेवान्योन्य
संबन्धस्तत्फलाख्यकार्यारंभसिद्धिरित्यर्थः। नन्वंगा नन्याये नांगप्रधानापूर्वाणां स्थायित्वे संबन्धे च सत्यपि प्रधानापूर्वनिष्पादनमात्र
णांगापूर्वाणां विनाशस्यावश्यंभावात् प्रधानापूर्वाणां क्र मोत्पत्तिवेनांगापूर्वाणां प्रधानसमकालानां क्रमवन्निष्पन्नेषु पूर्वोत्पद्यमानाना
मत्यंतविप्रकर्षात् साहित्यानुपपत्तेर्न युगपदुप कारः संभवतीति शंकते कथं युज्यत इति। संनिपत्यारादुपकारिणां सर्वेषां प्रधानापूर्वे नि
ष्पन्नेष्व परमाशंकावाच्यमिति मतमभ्युपगम्यैवता र्वनिष्पन्नानामंगापूर्वाणां स्वरूपेणानागतानामेवकर्तृव्यापारव्यवधानेन योगपद्यमुपपाद
यति कैश्चिन्नावदिति। समस्तांगोपेतप्रधानप्रयोगप्रक्रमादारभ्य मिनामपि तत्स्थावस्थायाः प्रवर्तिततत्प्रधानसहायतनोपपन्नेत्यर्थः। नन्वेवमप्यंगा
पूर्वाणां योगपद्योपपत्तावप्येकप्रधानापूर्वनिष्पत्तौ विनष्टानां प्रधानान्तरसहकारित्वानुपपत्तेरेकैकमितिनि नन्वनेकत्वाद्यात्वात्संख्यानिष्ठेति। ध्वनि

ध्या यो यो बर्हिस्तदुपसदां नदग्नीषोमीयस्येति श्रुतेः साधारण्यार्थं तथा चतुर्थ्यंतत्त्वमाणत्वाद्घातिध्यायाद्युपात्तस्य बर्हिरयस्तस्माशावपि नापवर्गः इति तत्तुष्टं
सिद्धो हृष्टांतः ॥ अनागतानामसत्वात्तोपकारित्वसंभवतीति शंकते कथं त्विति ॥ स्वरूपासत्वेपि कर्तव्यत्वावधारणमात्रेण हेतुनान्यत्रापि दृष्टत्वादुदयत्वेनेति
परिहरति एकांतेति ॥ नन्वेवं सत्युत्तरांगानुष्ठानवैय र्थ्यं स्यादित्याशंकते नन्विति ॥ समस्तांगोपेतप्रधानानुष्ठानोपदेशान्यथानुपपत्त्यात्तरे
गानुष्ठानसहकृतानां प्रधानापूर्वाणां फलापूर्वं नि ष्पादकत्वावगतेस्तदकरणे सहकार्यभावान्निष्प। तान्यपि प्रधानापूर्वाणि स्वकार्यंफ
न लापूर्वं निष्पादयंतीत्याशयेन परिहरति कथमिति ॥ कार्यापवर्गित्वादपूर्वाणामनपवर्गेण कार्यं निष्पादकत्वेन लक्षितं ॥ कर्तव्यत्वावधारणस्या
विच्छिन्नत्वात्प्रधानोपकारित्वकल्पनानुपपत्तेरुत्तरांग विधीनां कर्तव्यतावधारणापरत्वात्तदुपगमेवानुष्ठानस्याविच्छिन्नत्वात्प्रधानापूर्वसह
कारित्वकल्पनानुपपत्तेर्वैयर्थ्यं प्रमाणांतरानवतारादनेनाभियोगपद्यानुपपत्तेरपरिहारो यत्रमनेन तत्से निपत्त्योपकार्यंगापूर्वाणां प्रधानापूर्वं निष्पत्तौ सह
कारित्वात्तेषां वाऽत्मीयात्मीयप्रधानापूर्वनिष्पत्तावपवर्गेपि फलापूर्वनिष्पत्तौ सहकारिणामारादुपकार्यंगापूर्वाणां फलापूर्वनिष्पत्तेः प्रागनपवर्गाद्योगप

निष्पादकख४

कं संनवनीदर्शायित्तुमहरवोत्पत्तिप्रक्रियामाहुरन्ये पुनरिति ।। प्रधानानामन्योन्याङ्गत्वाभावे पि तत्क्रमस्याङ्गत्वात्सर्वप्रधानमध्ये ह्युद्देशप्रधानानुष्ठाने प्यपूर्वं निष्प-
न्नस्वदानुत्पन्नेत्युक्तं ।। पार्श्वान्त्यानां सामवायिकानामङ्गानां प्रतिपत्तिर्वा स्याश्च क्रव्यर्थाधानं इष्यमानं शब्दोपात्तपरिहारनिमित्तं कर्तुर्विगुण्यापत्त्याकदाचित्प्रयन्न-
स्याप्यपूर्वस्यनाशाद्यसत्त्वोत्पत्त्यपरिहारार्थं प्रकोतद् पदार्थ उत संबन्धसमापनार्थं चेनापूर्वं निष्पन्नमर्थं त्वाभावात्प्रथमं कर्तव्यं इत्युक्तं ।। आरादुपकार्य-
गापूर्वाणां प्रधानापूर्वं निरासार्थं मात्रराष्ट्रः ।। नतु सामवायिकाङ्गापूर्वाणां प्रधानापूर्वं निष्पन्नव्यापारे सति तन्मात्रेणापवर्गात्फलाप-
र्वोत्पादकत्वप्रधानोपकार निष्पत्तौ व्यापाराभावे सर्वेषां युगपत्प्रधानोपकारजनकत्वमेकादशत्वक्ष्यमाणं विरुध्येतेत्याशंक्यैवमित्या-
ह युक्तं ।। सामवायिकाङ्गापूर्वं तु स्वकृत प्रधानेऽन्य वै सर्वेषां प्रधानापूर्वाणामेवं शङ्के नोक्तं ।। यद्यप्यारादुपकार्यङ्गापूर्वाणामेव प्रधानो-
पकारनिष्पत्तौ व्यापारस्तथापि प्रधानापूर्वे न निष्पन्ने पूपकारो निष्पादनात्र निष्पन्ने स्य सामवायिकाङ्गाधीनत्वात्सर्वेषां युगपत्प्रधानोपकारजनकत्वाति-
धानमिति दर्शयितुं यदेत्युक्तं ।। परमार्थतः पौर्णमास्यमावास्यास्वरूपे कि कस्य प्रधान ति कस्य स्वाङ्गापूर्वं तु स्वकृतानस्ये कि कस्य समुदायापूर्वं जनकत्वं प्र

ग्रंव   पकारस्या २

कदेशिभिस्तेन समुदायापूर्वीनावसन्निपत्यदर्शापूर्वाणां तदीयारादुपकार्यंगापूर्वाणां च पत्तीलक्षणमुक्तो। सामवायिकांगापूर्वसाध्यात्प्रधानापूर्वं निष्पादनात्म
कात्स्राध्यात्मिका प्रधानोपकारात्क्रमवत्प्रधानानुसारितया क्रमेणोत्पद्यमानान्यार्थानन्न विशिष्यन्ते। विशिष्टानि तदारादुपकार्यंगापूर्वसाध्यस्यारादुपकारीण्यं
गानि त्रिसाध्यत्वतथा प्रधानानि यत्र व्यवस्थाद्रकत यासाधारणत्वेन हृदि पर्यो गित्वाद्दर्शापूर्वात्मकत्वे युगपदुत्पत्त्येकरूपत्वेनैव वेलक्षण्ये द
र्यो यितुमंगानीत्याशुक्तं॥ न तदुपपादनार्थं विशिष्टस्व कस्तु निवादपर्यायविछिन्नादित्येकादशाधिकरणसूत्रद्वयवो क्रमपर्यायविधानमनुक्तं॥
र्वेतं व्याख्याते युगपदित्युक्तं॥ आरादुपकार्यंगापू र्वाणामेंडोपकारनिष्पत्तेः प्रागविनाशयोगपद्यं संभवती नि सकलस्यतात्पर्यार्थः॥
र्वः पुनर्निष्पादनातिरिक्तः प्रधानापूर्वाणामारादु पकार्यंगापूर्वैरुपकारः क्रियते इत्यपेक्षायां कलापूर्वोत्पादनयोग्यताधानात्मकस्तु उ
पकार इति दर्शयितुमाहुस्तदिति॥ ननु कलापूर्वस्य संस्काररूपत्वाभ्युपगमात्संस्कारस्य चानुत्तवादिजन्यस्य कालविप्रकर्षेण क्षीणत्वस्यायंत नाशस्य चोप
लंभादपूर्वान्तरवत्फलकालानस्थायिनाशाच्छेत्साध्यसाधनसंबंधेनवधारकत्वे नष्ट्यादित्याशंक्याहुस्तत्त्विति॥ फलकालस्थायित्वेनैव तस्य कल्पितत्वात्तत्वं

त२   पि२

नेनस्यस्थायित्वमङ्गीकृत्यैवकल्पनमङ्गीकार्यम्॥ ननुयत्रप्रतिबंधकादिवशादनंतरंफलंनोत्पद्यतेतत्रास्तुनामफलात्पूर्वंकल्पनंयत्रत्वैहिकत्वादुत्तरदिवसेदृष्ट
कारणानपेक्षत्वादनंतरमप्युत्पत्तुंप्राप्तंप्रतिबंधकाभावादनंतरमुत्पद्यतेनतत्रकल्पनंविनाविसाध्यसाधनसंबंधोपपत्तेरव्योत्तरात्पूर्वंद्वारायोगप्रश्नस्या
दित्योपपन्नेर्थस्यवत्राह्स्यार्थेनफलेसाध्यत्वेनेना पूर्वंकृत्वानान्यथेतिफलात्पूर्वंस्यसार्वत्रिकात्वात्। प्रश्ननमयुक्तमितिकोमलोव्याख्याकात
यदिपुनरिति॥ नप्राप्तीत्यर्थेनतोपियुक्तं॥ अनंतरं फलोत्पत्तावप्यपूर्वंविनाचिरकालोपत्तोगासेत्तवस्यापन्नोगस्थिरेणैवानिमित्तत्वादिनाल
वादित्यत्रोक्तत्वात्कल्पनीयंफलात्पूर्वमितिपरिहार निवाढमिति। नत्वपूर्वस्यचिरकालस्थायित्वेप्युपगमेंगपूर्वाणामेवसाक्षात्प्रश्ननोपका
रत्वोपपत्तेरङ्गैरुपकारात्पूर्वकल्पनंव्यर्थंप्रधाना ङ्गपूर्वाणांवसाक्षात्फलजनकत्वोपपत्तेः फलात्पूर्वकल्पनंव्यर्थमित्याशंकतेअथेति। व्याख्या
त्मिकशाङ्केप्रत्येकमेकैकांगजन्यत्वोक्तम्॥ साक्षाच्छेयांजनकत्वसंभवेपिकल्पकत्रमात्रुपरोधेनैवकल्पितमितिपरिहारतिसत्यमिति। नियेक्षपक्षेनहीत्यत्र
इपदं॥ श्लोकेव्याचष्टेप्रश्नानामिति। उत्पत्तिवाक्यावगतस्तेदानामपिप्रश्नानांफलात्वयाप्युपागेगानांप्रश्ननोपकारात्वयाप्युपागपूर्वानपेक्षत्वात्तदवय

कालेव्वयोगपद्यप्रतीतेर्भिन्नापूर्वकल्पनहेतुत्वात्तावादेकमेव फलापूर्वमुपकारापूर्वं च प्रतीयते प्रयोगकाले तु क्रमप्रतीतेः स्वरूपतः साहित्याद्योगात्साहित्य
संपत्त्यर्थं प्रात्यात्मिकानेकापूर्वकल्पनेत्यर्थः ॥ नन्वेवमस्य कल्प्तेः प्रात्यात्मिकापूर्वैरेव साहित्यवत्फलसाधनोपकारान्वययोरप्युपपत्तेर्गौरवापादिका प्राग
कापूर्वकल्पना न युक्तेत्याशंक्याह सर्वं चेति ॥ प्र त्यात्मिकापूर्वाणां साहित्यसिद्ध्यर्थं कल्पितत्वात्कार्यान्तरोपयोगित्वेनासंभवतीत्याशय ॥
योगात्तु तेषां कार्यान्तरोपयोगे प्रदोष इति प्रागुक्तं ॥ तस्मात्फलापूर्वमिव समस्तफलोपभोग्यपर्यन्तस्थायिकल्पनेन तदुत्पादनमात्रेण
फलापूर्वाणां नाशः आराद्उपकार्यंगापूर्वाणां प्र धानोपकारोत्पादनेन समवायिकांगापूर्वाणां प्रात्यात्मिकप्रधानापूर्वोत्पादनेनेति
व्यवस्था सिद्धेति नानुपपत्तिः ॥ यत्त्वस्मिन्मते पौर्णमा स्यां निष्पन्नानामंगापूर्वाणां दार्शाग्नेयाद्युत्पत्तेर्गानेनं तरमुपकारोत्पादनेनापवर्गात्रिया
नाशादेवकाले स्थायित्वमुक्तं तदमावास्यायां तु नष्टत्वेनापत्त्याद्यपायादूष्यतिके चित्तन्ति ॥ केनचिद्देयमापत्ता विरोधः स्यादित्याशंक्याह एवं चेति ॥ प्रधानाद्युत्पत्ति
संख्या दार्शांगाद्युत्पत्तिर्विनात्रयोदशसंख्यानसंपत्तेरित्याशयः ॥ पौर्णमास्यां पौर्णमास्याद्युत्पत्तेर्मा वा स्यायार्थर्जमनमावास्यायेति पौर्णमास्यमावास्यासंख्ययोरुत्प

योश्चिकयोः करणत्वप्रतीतेस्तस्यैव साधकतमलक्षणत्वात्समवेतस्य चातिशयस्यापेक्षितत्वेनांगसाहित्यं विनानुपपत्तेरंगसाहित्यावगमात्तस्य चानुपादेय
कालं प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितत्वादेकैकस्यैव त्रिकस्य फलसाधनत्वात्तावतानुपकार्यत्वात्त्रिकद्वयस्य चैकस्मिन्काले तुल्यत्वस्योपकर्तुमशक्यत्वादुपकार।
निष्पत्तौ वा कृतकार्यत्वेनोगात्पूर्वोणामपि प्रयाजवर्गीला वेपि वचनबलाद्धिः प्रयुक्तानामुपकारकत्वकनायादिरनुष्ठाने सत्स्वपीत्येकदेशिनो हृदय
णपरिहारान्तिप्रायमात्रं कृतेऽन्ये विदि॥ येषु प्रयो गद्वयोतं मा पूर्वापवर्गः प्राशुक्तस्त एवान्य शङ्केनपरामृष्टः॥ त्रिः समाख्यीत्यादिवेदात्स्वपि
ष्वना सत्स्वप्रयुक्तानामेवोपकारकत्वावगतेरप वर्गोसावेपुनः प्रयोगान्नर्थक्यापत्तेरपरिहार्यत्वात्स्वमतेनेन पौर्णमास्यां निष्पन्नानामेगापूर्वा
णां पौर्णमास्यां प्रथमेन त्रयस्य समुदायापूर्वं नि ष्पन्नावपवर्गो दर्शयितुमाह अथ वेति॥ कथं प्रथमेनापूर्वं त्रयस्यैकस्य समुदायापूर्वं जनकत्वा
वगतिरित्यपेक्षायां पौर्णमास्येति द्वितीयावृत्त्याकरणत्वावगमादित्युक्तेन तु फलापूर्वमेव प्रतिकारणत्वेन विध्यतीत्यादिर्व्यसमर्थः पदविधिरिति पद
मात्रविवेः सामर्थ्याधीनत्वस्मरणात्सापेक्षत्वे च सामर्थ्यविघातापत्तेर्विंशत्तिश्रुत्यामावास्यातेरपेक्षावगमात्पौर्णमास्यसहितामावास्यया स्वार्थस

मुदायापूर्वं करोतीत्याकारप्रश्लेषेणोक्तं॥ अंगापेक्षातु करणश्रुत्या हि सत्वान्न सामर्थ्यं विद्यातिके तिसांगेस्यनेन सूचितं। यद्वा स्वांगपौर्णमासी स्वार्थं समु
दायापूर्वं करोत्यमावास्याप्यमावास्ययेतिकरणविभक्तिश्रुतेरंगसहिता स्वार्थं समुदायापूर्वान्तरं करोतीतियोद्धे॥ यदि त्वमावास्याख्यसमुदायस्य हितस्य
पौर्णमास्याख्यस्यसमुदायस्य दर्शपूर्णमासाभ्या मितिकरणविभक्तिश्रुतेः स्वार्थफलापूर्वसाधनत्वावगमात् समुदायद्वयस्य चापूर्वं विन
स्याहित्यानुपपत्तेः समुदायापूर्वजनकत्वावगति रित्येवं व्याख्यायनेततः स्याहित्यस्य ढद्वावगम्यत्वाद्भिन्नविगम्यत्वान्तिध्वनं तावदनु
क्तं॥ समुदाययोश्च फलसाधनत्वाभ्युपगमे पौर्ण मास्यधिकरणेन निरासादयो विरुध्यते॥ अंगापूर्वाणां प्रधानोपकारोत्पादनमात्रेण
निवृत्तिस्वनापूर्वा के निवेशमुक्तं॥ पौर्णमासीका लीनत्वेनांगापूर्वैः पौर्णमास्याख्यप्रधानत्रयोपकारं कृत्वा निवृत्तेरंगापूर्वजनितानु
ग्रहविशिष्टं पौर्णमास्याख्यप्रधानापूर्वत्रयमेकं समुदायापूर्वं कृत्वापवृत्तं इत्यर्थः॥ फलापूर्वस्य न हि कर्षे निष्पत्तिरित्यारोव्याहृतत्वान्नरिति॥ स्वा
गापूर्वजनितानुग्रहविशिष्टामावास्याख्यप्रधानापूर्वद्वयजन्यतामावास्याख्यसमुदायापूर्वस्यैवं गाढेनोक्तं॥ समुदायापूर्वेकृत्याभ्युपगमस्य प्रकृते

प्रयोगमाहुरतश्चेति॥ समुदायापूर्वद्वयाभ्युपगमे पौर्णमास्याख्यसमुदायापूर्वजननार्थं पौर्णमास्याख्यप्रधानापूर्वत्रयेणास्वांगापूर्वजनिता
पकारापेक्षणादुपकारनिष्पत्तौ च कृतार्थेन तथा पौर्णमासीनिष्पन्नांगापूर्वनाशादमावास्यायां पुनः प्रयोगानर्थक्यदोषस्तावत्॥ तदनभ्युपगमेऽपि कृता
र्थत्वेन पौर्णमास्यां निष्पन्नानामंगापूर्वाणां नाशात्   योगात्पुनः प्रयोगानर्थक्यदोषो दुष्परिहर इत्यर्थः॥ यदप्यपूर्वस्य कर्मणि निरूप्य निर
निव्यक्तिर्वा क्रियत इति विकल्प्य पक्षद्वयेऽपि   युगपन्नाशवच्च संभवति क्रमवर्तिना कर्मणा मित्युक्तं तदप्यपूर्वद्वारा कर्मणां योग
पद्योपपादनस्य विहितमित्याह एतयैवेति॥   क्रमवर्तिनामपि कर्मणामवान्तरकार्ययौगपद्यद्वारा युगपत्परमकार्यारंभक
वं दृष्टोदाहृतेन दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह आह   येति॥ वाक्यतदवयवाध्ययनरूपेण क्रमवर्तिनी निरावृत्तिनिरभ्यासकर्मणि यद्वा
वांतरसंस्कारयौगपद्यद्वारा यथा॥ समुदायात्मकाध्यायग्रहणसामर्थ्यरूपः परमसंस्कारो युगपद्भवतीति तद्वदमपीति श्लोकार्थः॥ यद्वानवय
वत्वात्क्रमशोऽप्युत्पत्तिर्न संभवतीत्युक्तं तदपि प्रौढ्या सावयववत्त्वाभ्युपगमेन निराकर्तुमाहेति॥ आत्मादावमूर्तेऽपि स्वावयवत्वदर्शनादपूर्वस्या

मूर्त्तत्वेननिरवयवत्वंवाच्यंत्वामूर्त्तत्वंनिरवयवत्वेप्रयोजकंमूर्त्तत्वेऽपिपरमाणुषुनिरवयवत्वदर्शनान्नानेकप्रयोजककल्पनापत्तेः किंत्ववयवसंनिवे
शानात्मकत्वेन्याशयः ॥ नत्वेवमपूर्वस्यावयवसंनिवेशानुपलंभेनिरवयवत्वेनविषयतीत्याशंक्याह अनयैवरीति ॥ कारणायौगपद्यादयुगप
दुत्पत्त्ययोगात्क्रमोत्पत्तिप्रतीतेस्तस्यापिनिरवयवत्वेनुपपत्तेः स्वस्मदर्शनयोग्यावयवसंनिवेशरूपेणापूर्वंप्रतिगम्यतेप्राप्य
तदुत्पद्यतइत्यर्थः ॥ अस्मिंस्तुपक्षेसर्वेषामेकफलसाधनानांप्रधानानांसाक्षादेकफलापूर्वसाधनत्वाभ्युपगमात्सर्वेषां
योगानांसाक्षादेककरणप्रकारापूर्वसाधनत्वाभ्युपगमात्क्रमभेदाद्यनिष्पाद्यापूर्वभेदाभ्युपगमोविरुध्येततदन्नावेवाद्यो
यथमोससानाव्यादिधर्मव्यवस्थानानीयाधाद्वितीयमादेशाद्यांतरापूर्वंप्रयुक्तत्वंनावमिकंनसिध्येदित्यवश्यंप्रतिकर्मापूर्वभे
दस्यकल्प्यत्वाद्द्वारापेक्षमवर्त्तिनामपिकर्मणांयुगपदपूर्वोत्पादकत्वोपपत्तेर्नौघोपनिरवयवकल्पनायाप्युत्तवतिकल्पितानामप्यवय
वानाममूर्त्तत्वेनान्यानवच्छिन्नकत्वान्नावयवारंभकत्वसंभवः ॥ मूर्त्तत्वकल्पनेनेतदारब्धस्यापूर्वस्यापिमूर्त्तत्वापत्तेर्विग्रहवदिवस्वतंत्रमपूर्वं

कल्प्यमानं श्रुतकर्मफलसंबंधबाधकमेव स्यादिति प्रौढिमात्रमिदं ॥ प्राक्स्वेष्टप्रमाणाभावाच्छक्तिनियमाद्धि कार्यकारणनियमसिद्धेः शक्तेरपि
नात्येनास्त्याएवोत्पत्तौ स्वरूपस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्सांख्योक्तसत्कार्यवादानुपपत्तेरनतिमतमप्यशक्तिपक्षे प्रौढ्याद्दर्शायनियतापीति ॥ फलदानाश
मुख्यकरणरूपस्यापूर्वस्याशक्तिर्विषयाये द्रियानयसंस्काररूपद्वाभावाच्छ्वासादिविलक्षणाकर्मशक्तिर्विषयतीत्युक्ते कथं कर्म
शक्तिपूर्वस्य फलदानाशक्तिमुख्यं क्रियत इत्यपेक्षा यां प्रतिगुरुयेस्वीकरणादित्युक्तं ॥ प्रतिग्रहेणैव कर्मभिः कालांतरभाव्यपूर्वस्य व्यापा
दानादित्यर्थः ॥ नन्विंद्रियसंस्कारणविषयसं स्कारेणानयसंस्कारेणवालोकप्राप्त्याद्यशक्तिदर्शनात्कथं तद्विलक्षणस्याशक्त्य
क्तिः कल्प्यत इत्याशंक्याह तत्राहीति ॥ कलालादि व्यापारेणापि घटाद्यशक्तेः सांख्यैरिष्टत्वादिति भावः ॥ तस्मादात्मनाधिष्ठितस्या
पूर्वस्य फलदानोन्मुखं बलं सा शक्तिमुक्तेस्तूपसंहरति आत्मस्थेति ॥ आत्मकामादिश्रुतितो वात्मनः स्वभावेन सर्वफलावाप्तिसामर्थ्यावगमात्क
लानुपपत्तेर्ग्यस्यास्तु निबंधनिमित्तत्वावगतेस्तदपनयनरूपाशक्तिः सामर्थ्यात्मकस्यापूर्वस्य कर्मभिः क्रियते नाधेरिव ग्रहस्य श्रवणप्रतिबंधक

ग १ ख २ ग २

स्तिमित्तयाऽनुपनयनरूपेति योऽग्न्याधानादितुल्यमेवास्तित्व्यक्तिमाह सर्वेति ॥ आप्तकामत्वादिश्रुतेरनुपपत्तेश्च विरोधेनार्थवादत्वादयमपि दोषोऽस्तीत्याह ॥ अ
नोऽपूर्वस्य श्रुतार्थापत्तिप्रमाणकत्वान्न प्रतिपादनार्थत्वेन सोऽप्यकारीयं सूत्रव्याख्यानं युक्तमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ यद्वा हस्थैतरकारेण प्रत्युक्ते
र्णितेनादस्थ्युत्पत्त्यनुत्पाद्यारम्भयति प्रवर्तयतीत्या रम्भकं प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेति चोदनाख्यरूपकप्रमाणार्थतयैतत्सूत्रं व्याख्यानं नत्वकत्ताप्र
वं प्रतिपत्त्युपायशाब्दवित्तानोपयिकत्वाच्चोदनाख्य रूपकप्रमाणार्थत्वे सूत्रस्याचोदनासूत्रानेतरंकत्तव्यत्वापत्तेरयुक्तमित्याह सूत्रस्या
पि चेति ॥ यदपि न चैतत्सूत्रं तत्प्रतिपादने विस्प मित्युक्तं तन्निरासायाऽपूर्वप्रतिपादने सूत्रे यथाभाष्ये योजयति तेनेति ॥ आरम्भः प्रि
यत्नः इति भाष्येणारम्भत्वानिपदिकात्फलोत्पादन वाचिनस्तत्करोति तदाचष्टइति स्मृतेरारंभमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययाद्याच्युत्पत्त्य
करणे नारंभे फलोत्पादनमाचष्टइत्यारंभयतीत्याह व्याख्यानादारम्भश्चोदनेत्यारम्भशब्दार्थो लक्ष्यते चोदनेत्यपूर्वमित्यनेन च भावनाख्या अपूर्वस्य चो
दकोऽस्तित्वात्प्रदर्शनात्प्रोच्यते आक्षिप्यते इति कर्मव्युत्पत्त्याऽपूर्वस्य चोदनात्वमुक्तमिति प्रतीते चोद्यमनेनेति करणव्युत्पत्त्या चोदनमिति नित्यावबु

त्पत्तौ वा सर्वस्य चोदनेत्यर्थः॥ नेत्यक्रियाप्रतीयेतेति क्रियात्राह्यस्यते स्यां क्रियाग तिस्य सर्वं क्रियाविषयत्वेन व्याख्यानात्तस्याश्रुतस्मात्तेस्यः प्रतीयेतेत्य
नंतरसूत्रेनुवृत्तेर्विनेत्यध्याहारेण लभ्यते कथमाख्यातेभ्योऽपूर्वं प्रतीयत इत्यपेक्षायां योऽयं पुनरारम्भः तिष्यते आख्यातेनापूर्वं न पूर्वस्य वा चोदकमाख्या
तमारंतकत्वात्फलोत्पादनव्यापकत्वादित्यत्ति थानाद्युक्तं नोपयोगी किंस्य पृष्ठस्यायमेव सूत्रार्थ इत्याशयेन योत्ता प्रवृत्तो क्तः स
त्रार्थः स एव युक्तो न हस्यं नरकारोक्त इत्येवकारे णात्रिक्षनात्तद्व्याख्यानार्थं लाघ्यमपि व्याख्यातं भवति॥ यदित्तु नरित्यार्थं कात्मा
र्थं विनश्वरस्य कर्मणः स्थायित्वकल्पनानुपपत्ते रयुक्तमारोव्यव्याचष्टे यदित्तु नरिति॥ कल्प्यस्यापूर्वस्य स्थायित्वकल्पनातः सिद्ध
स्य कर्मणः स्थायित्वकल्पनालाघवाद्युक्तेत्याशय ॥ निबमित्यादि परिहारलाघ्यमाक्षिपति नहीति॥ गंतापि द्रव्यक्षोदेशांतरैतेन गत इ
ति विज्ञानात्याग तद्इतिचेति गीत्तगम्यप्रत्यक्षत्वानिक्ष नेन गमनस्य प्रत्यक्षत्वा निक्षनमपि वाव्यतिरेकाद्युपशङ्का विलागाद्य गोत्ववदेक धर्म्यस्यात्तमध
येत्वसत्ववदितियच्चाधिकरणसिद्धांत सूत्रस्य रूपशङ्का विलागाद्वेत्यवयवं व्याख्यातुं यत्राप्यक्तेनाक रिष्यनेन द्विरोधः सूत्रे गिवाद्याग स्येत्विच नि ९२

नाशित्वेन यागस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य चलत्वेनोद्देशाद्व्यत्यागात्मकसंकल्परूपकत्वेनाचलनात्मकत्वाद्देशान्तरप्रापकत्वं नास्तीत्यर्थः॥ नानेवं तस्यानुपपत्तिरु
क्ता किंतु चलनलक्षणविनाशित्वं सर्वापरीक्षितावयवत्वासिद्धरूपान्तरे स्थायिरूपानुपलब्धिरित्येवं व्याख्यानेनाद्यं तावदाक्षेपं परिहृत्य निरूपयतेति॥ श्लोकं
व्याचक्षेऽयत्यपीति॥ स्वरूपेणाचलनात्मकत्वेऽपि यागस्य चलनात्मकप्रक्षेपादिविशिष्टस्य फलसाधनत्वाङ्गीकारेण चलनात्मकत्वम
स्तित्वेत्यदेशान्तरप्रापकत्वान्निष्पन्नमिति द्वितीय माक्षेपं परिहरन्नियागेऽपीति॥ श्लोकं व्याचष्टेन हीति। यागग्रहणेन होमस्याप्युपल
क्षणमस्तित्वेत्यतस्य प्रक्षेपाद्विक्रियात्मकत्वा॥ क्षणमस्मादित्युक्तं॥ कथं देशान्तरप्रापकत्वस्य स्थायित्वनिरासहेतुत्वेनान्यपेक्षायामाह
तत्रेति॥ देशान्तरप्रापकत्वव्याख्यानार्थं संयो गविभागफलत्वं प्रवृत्तानां वदता संयोगविभागयोर्धर्मत्वं वाच्यं निरस्तं॥ स्पर्शवतीति
श्रुतिस्थानाभ्यां वार्त्तिककारीतैतयोर्धर्मत्वनिषेधपक्षं वदन्न ब्रीडते कथं॥ निराश्रयस्य प्रक्षेपादेरवस्थानायोगात्तस्य स्थायित्वे तदाश्रयेणापि स्थायिना भा
व्यं न चासावाश्रयः स्थायित्वे सति संयोगविभागफलत्वं प्रक्षेपादेः संयोगविभागयोग्यपादेशिकाश्रयापेक्षत्वात्तस्य स्थायित्वेनोपपत्तेः स्थाय्याश्रया

त्वाद्वा कर्मणः स्थायित्वानभ्युपगमात् ॥ न तु चलननामककर्मा अयस्य धारीरस्य किं चिकाल स्थायित्वोपपत्तेरैहिकफलानां तावत्कर्मणां फलोत्पत्तिं यावत् स्थायित्वं सं
भवतीत्याशंक्याह नवेति ॥ अनुष्ठानोत्तरकाले योग्यानुपलब्ध्या कर्मणो सद्भावधारणात् अयं स्थायित्वेपि स्थायित्वानभ्युपगमात् ॥ न चापि व्यंजकाभावेनानुपलब्धिव
त् नित्यकस्याप्यनुपलब्ध्यादित्य नित्यकत्राहेनोक्तं ॥ ॥ अयं भावः ॥ अनित्यकस्य फलसाधनत्वाभावादनुष्ठानेनाभिव्यक्तिर्वक्तव्या तस्या अ
क्षणिकत्वेन संस्कारजनकत्वानभ्युपगमात् फलसिद्धे स्थायित्वं गौ कार्यत्वेन न वानुष्ठानोत्तरकालानुपलंभाभिप्रायेणान्यथा साध्यं व्याख्याते ॥ न
श्चलननामकस्य कर्मणः स्थाप्याश्रयाभावेन स्थायि त्वेपि संकल्पादेः स्थाप्यत्वात् अयं वा स्थायित्वं न विप्यतीत्यादेरुत्पाह संकल्पादीनामपी ॥
ति ॥ संकल्पादेरपि क्षणांतरेनुपलंभाद्वेचनावस्थापि वेषित्वात्तत्वान्यविरोधेन संकल्पीतरोत्पत्तौ सा वैसंकल्पानाशादित्यर्थः ॥ समुद्ध्याना
ध ॥ दिनाशस्यानुपपत्ते ॥ न तद्विवादिनाथं विकल्पस्थाप्या अयं निरासार्थं चेन व्याख्याते विकल्पे तावदारु अवस्थानं वेति ॥ तत्राद्यकल्पनिरासार्थं मत्त द्वितीया
थे व्याचष्टेमतावदीति ॥ गमनफलस्य प्राप्तिलक्षणार्थ तं गमेदेशस्थायित्वं व्याप्तिनत्युक्तं ॥ विभागविशिष्टसंयोगफलजनकत्वेन स्यान्न निविद्भागरहितेनुपलब्धि

रित्याशयः॥ सर्वत्रेतितात्पर्यं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति कथमिति॥ तद्व्याख्यातुमाहअहंहेप्रत्ययेनदीति॥ यथास्मिन्कालेहमस्मीतिनविशेष्यनेतद्धास्मिन्देशा
इत्यपीतिमात्रशाह्व्यावर्त्यं दर्शितमनस्मिन्देशेवस्याम्यहमित्यादिदेशतः कालतोवावच्छेदः प्रतीयतएवेत्याशंक्यावितन्येत्युक्तं॥ यत्यच्छेणात्रारीरस्यदेशकालावच्छे
ददर्शनाच्छरीरस्तेदोपचारेणासावहंप्रत्ययः॥ परमा धनस्यात्मनस्येनस्यस्वतावच्छेनातस्यत्वावाच्छरीराद्देदाच्चेतन्यस्यदेशकालावच्छेदाप्रतीते
र्नात्मनोवच्छेदोस्तीत्याशयः॥ कथमेतावतासर्वव्या पित्वेत्याशंक्याहतनत्र्वेति॥ नत्वहंप्रत्ययस्यात्मग्राहकत्वात्तत्कार्यत्वव्यपदेशोनयुक्तइत्या
शंक्याहसर्वत्रेति॥ ग्राहकत्ववत्कार्यत्वस्यापिस्फूतत्वा घयेत्थंव्यपदेशोपपत्तिरित्याशयः॥ सुखादिवाकार्यत्वाद्धेनानिमित्तमित्यन्यथाव्याचष्टेसु
खेति॥ सुखायादेः सार्वत्रिकत्वमुपपादयतिनन्विति ॥ ननुशरीरएवसुखाद्युपलंभात्तत्कार्यत्वंनविरुध्यतीत्याशंक्याहनचेति॥ सुखादयश्चस्व
यमुपलभ्येतेमरूपादयइवशरीरगुणाः परेणापीतिसाध्यापतिते विशरीरेपरेणप्रत्यक्षेणोपलंभादित्यनेनहेतुनासुखादेः शरीरधर्मत्वनिषिद्धमित्यर्थः॥ कार्य
स्यकारणसमानादेशत्वानियमासमवायिकारणकार्यसमवायाकार्यत्वाद्धेनात्मधर्मत्वविरुद्धाधर्मत्वाद्धेनस्फूर्तिता॥ सार्वत्रिकसुखाद्युपलब्धेरात्मस्याव

त्रिकत्वहेतुतामुपपादयति तत्त्वेति ॥ शरीरात्मसंयोगहेतुकत्वात् सर्वस्यात्मकार्यस्य प्रादेशिकत्वे चात्मनस्तद्देशातिरिक्तदेशांतरगमने शरीरस्यात्मसंयो
गायोगात्तद्दत्तेरुक्तं ॥ न त्विष्यापारे कात्तायामवतारयति शरीरमात्रेति ॥ शरीरपरिमितार्धम्वाद्यादिना शरीरांतर्गतात्मवादोपनिषदः ॥ लिंगपदात्तु स्वंगः
स्मरणार्थः ॥ किमनेन हेतोर्दूषणमुक्तमित्यपेक्षा यामाह अतश्चेति ॥ आगमनस्यासर्वगतत्वापेक्षकत्वादित्याशयः ॥ ननु सर्वगते व्योम्नि स
र्वत्रावकाशदानाख्यकार्योपलंभदर्शनात्कथं वि रुध्येतेति शंक्यापूर्वमुपपादयति क्रमेति ॥ अयं भावः ॥ युगपत्सर्वत्र कार्योपलंभो व्योम
तस्य सर्वगतत्वं साधयेन्नत्वासावात्मन्यस्ति पर्याप्य नः सर्वत्र कार्योपलंभस्तस्य सर्वगतत्वे भवदर्शनाद्विरुद्ध इति ॥ लोके व्याख्येय दिशेति ॥ युग्वा
देः शरीरात्मसंयोगहेतुकत्वेन बहिरसंभवात् किं चिदित्युक्तं ॥ युग्वादेः परिशरीरांतरगतस्योपलंभो युगपत्सर्वत्रात्मकार्योपलंभस्तस्या
नैवासावस्तीति शरीरांतर इत्यनेनोक्तं ॥ यदि गमनं विनापि कार्यक्रमो घटते ततः शरीरे पिनियास्यादित्यन्यथा हीत्यनेनोक्तं ॥ सक्रियत्वप्रसंग इत्यनेन स
र्वगतत्वसाध्यनिश्चलत्वविरोधित्वं हेत्वन्तरमुक्तं ॥ निर्विरोधफणस्तर्हि सर्वत्र कार्योपलंभो नास्ति हेतुरित्यत आह संदेहो वेति ॥ सक्रमिसाधनस्य निर्णी

यत्कृत्वा साक्षरणत्वविशेषणं॥ शरीरस्य दितगमनात्सार्वत्रिककार्योपपत्तेः परमिमित्तत्वेन हेतुवाक्येनाह अदृष्टेति॥ शरीरेणैव सह गमनादि निवर्तत्वेनेष्टो
कत्सरणायानुवादस्तूतः संशाह प्रयोगः॥ तदुपपादनायस्वेमिश्रवाक्तिष्ठने॥ नहीनियतिहारत्वाद्यमवतारयतितत्रेति॥ नत्विति सर्वत्राध्यवारोहदितान्नी
कानिरासेनेनप्रतिज्ञातेनेनोपपत्तिरुच्यत इति योग्यमित्यादयेषां त्विति॥ सर्वेषां वेत्तुनहीत्यनेनहेतुपदं॥ शंकानिरासाक्षमत्वेनोत्तरत्वाय
मात्विपतिकथं भुनरिति॥ श्लोकंव्याचष्टेपर णाविहीति॥ पर्यायेणसर्वत्रकार्योपलंभस्यासर्वगतेष्वेवदर्शनाद्विरुद्धत्वं निर्विशेष
णस्यवानेकांतिकत्वंयदुक्तं तन्निरासोस्यायगा म्यत इत्याशयः॥ गमनतावेसंति सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वादित्येवंविधस्य हेतो
र्योगिमिमन्नावेन विरुद्धत्वात्तावाक्यशरीरेचाहते रानेकांतिकत्वात्तावाहदुष्टत्वं मत्वा गमनत्तावोपपादनेनाशंकानिरासायैतच्छ्लोकमिति
परिरुद्धेपरिसंख्यार्थे तेनाशंकानिरासस्सामर्थ्यमाहनत्रेति॥ श्लोकंव्याचष्टेपरिसंख्यारूपेणेति॥ किंतद्धेतुविरुद्धमित्यपेक्षायामाहतदिति॥ अमू
र्तस्यकार्यायोगेनशरीरादेरकर्तृत्वसंयोगात्मकशरीरस्यत्वं तमिश्रवासंत्वान्न इतिः सहत्वमनोगतिर्युक्तेत्युक्तेनत्वसर्वगतत्वस्य परिमाण

र्व

स्तणत्वान्मूर्तैः सर्वगतात्मवादिनेष्टत्वसिद्धममूर्तत्वमित्याशंक्याह स्वतंत्रस्तावदित्युक्तं॥ मुक्तावस्थायां सर्वैः सगतत्वाभ्युपगमात् संसारावस्थायां शरीरसंबंधेऽप्याधि
कमेव मूर्तत्वं परैरिष्यते॥ न चौपाधिकेन मूर्तत्वेनाकाशस्य घटादिना मिश्रत्वं संजायतेत्याशयः॥ श्लोकं व्याचष्टे यदेति॥ सूक्ष्मत्वेन कर्मसंयोगासत्त्वकारणं
सर्वैता विसारित्वे स्वविवितं॥ चंद्रप्रकाशादेरप्यनिय तपरिमाणत्वेन कथं चिदमूर्तव्यपदेशोपपत्तेरसद्धेयम्यायात्यंतशब्दः॥ दृष्टांतत्वेन ज्ञान
स्तेनानेयादने॥ स्वतःशब्दव्यावर्त्यं दर्शयितुं योपीत्यु क्तं॥ स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्ना
स्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तभंगीनयवाद्यार्हतः स्याद्वादि॥ स्याच्छब्दस्याख्यातप्रतिरूपकाव्ययस्य कथंचिदा
र्थवाचित्वाभ्युपगमादनेकांतवादी वक्तृणां संसारिणा मात्मनां शरीरादत्यंतव्यतिरेकाभावेन तन्मिश्रत्वान्मूर्तत्वं वदति॥ अपिशब्देनोपनिषदो
पियावत्संसारस्तावदणुपरिमाणलिंगशरीरमिश्रत्वान्मूर्तत्वं वदतीति सूचितं॥ स्वस्वामिभावमात्रेण ... स्योपपत्तेर्मिश्रत्वानादेयकत्वादितरेतराश्रया स्ति
यानं॥ न त्वस्य कदाचिदमूर्तत्वानवगमात् मूर्तं तेन स्वसत्ता विकीर्णविष्यतीत्याशंक्य मुक्तावस्थेत्युक्तं॥ मुक्तावस्थायां मूर्तत्वे सति वाच्यत्वासिद्धात दुःखापरि

र्यं चेन्नमुक्तिवेत्य ध्यापत्तेरमूर्तत्वेन लक्षितस्य स्वस्तावां (नपा) यद्वा संसारावस्थायामपि निरस्तत्वान्यनाशुक्तेत्याशयः ॥ ननु मिश्रणसंसर्गापरपर्यायसंपर्कात्तावेपिस
रीराश्रितत्वाद्घनेवद्यथा शरीरेणात्मनेऽस्यनइत्याशंक्यास्पर्शवाचेत्युक्तं ॥ एकदेशासंयुक्तस्याकर्षणं दृष्टं नवास्य शरीरस्यैकदेशेनापि संयोगः संतत्वतीत्याश
यः ॥ ननुमात्रस्यशरीरेणात्मनो नयनं वा बाधादिति शु कालादिविशेषणं तु विशत्यतीत्याशंक्याह नदीति ॥ पारदेशिनस्य गमनासंतत्वे सिद्धि
तेस्वतंत्रस्य नदीछादिवत्कास्तयनात् गमनं तु विद्य तीत्याशंका निरासस्सूचनार्थं स्वतंत्रइत्युक्तं ॥ शरीराद्बहिः कदाचिदिद्भयागमनादर्श
नाच्छरीरगमनेसाधनत्वेसिद्धितिस्वतंत्रस्य नदीछा दृष्टवैकाश्यात्मगमनासिद्धेः शरीरगतावेव प्रयत्नो हेतुर्नात्मगताविव्यावायः ॥ ननु वं
स्ततिदेशांतरादागमनस्यैवासंतत्वा ससमावास्तु प गामबह्व विरोधः तिर्थनमङक्तमित्याशंक्याह नेति ॥ गमननिमित्तसार्वत्रिक
कार्यास्तुपगमेगमनासंत्तवाक्षोवतस्यवत्शरीरस्याचेतनत्वेन कार्यात्तमतासर्वकार्याच्छेदासिद्धार्थं बहुविरोधमनिर्थनमित्याशयः ॥ असमस्यदोगमना
त्वावेपितत्वफलेलाभाद विरोध इत्याह सर्वगमनत्वेचेति ॥ यद्वेत्यनेन सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यवासर्वगतत्वेसाध्येव्योम्नोदृष्टांतरत्वेसूचितं ॥ गमनासिद्ध

स्यासर्वगतत्वस्यवावहुविरोधस्यवाक्रमनस्यबहुविरोधस्यदत्वादित्यभिधानमितिनिरस्यितुमसर्वगतपक्षोनकथंविध्वंसनवतीत्याहकिंचेति॥शरीरपरिमितपक्षेपि
वहिर्निर्गतस्यकेशादेरात्माधिष्ठाननिरासायानिर्गतइत्युक्तं॥देहाद्दनिर्गतइतिअनेनवास्यामाकनंदुलयवालाग्रोगुष्ठाणुमात्रपक्षान्सामान्यतोनिर्दिश्याणुमात्रप
क्षस्यबलीयस्त्वसूचनार्थंपुनर्विशेषतोनिर्दिशति॥न॥ तुकोदेहेर्न्नानसंतानस्यात्मत्वाभ्युपगमात्तस्यचाद्वयत्वेनाणुपरिमाणपक्षेपिसंततवाकस्मान्न
निरस्यतइत्याशंक्यात्मवादेतन्निरासादित्याहज्ञाने नि॥अणुमात्रपक्षेतावद्दोषानाहतत्रेति॥मध्यमपरिमाणएवघटादिवद्विनाशित्वापातः
त्मनोऽभ्युपगमतनित्यत्वाविरोधेद्दोनाणुमात्रपक्षस्य बलीयस्त्वसूचनार्थंनित्यःसन्नित्युक्तं॥श्लोकंव्याचष्टेयदाहीति॥तन्मात्रेत्यनेनगात्रांतरसे
वारानभ्युपगमेसर्वगात्रेष्वखण्डत्वाद्युसंलग्नइतिप धाकुतंव्याख्यायतदभ्युपगमेपिगुणपन्यदाव्याहारेणव्याख्यातुंतनश्चेत्युक्तं॥अद्येत्यनेनग
त्रांतरेसंचारासर्वत्रोपलंभोलघुत्वाद्यसूक्ष्मकालत्वेदानुपलब्धिरितिनिशंकासेवारक्षमाणात्तावान्निपुणतोपिवक्ष्यमाणकालत्वेदानुपलेत्ता॥इतिसोऽस्यचवेदना
नदस्तुनवोऽस्यत्रिकालंयावदेकत्रानवस्थानेनैकगात्रेष्वनुपलंभापत्तेरुपन्यासहृद्वंनिरस्ता॥क्रमेणवाणुमात्रेशुक्रशरीरावयवेषुसंचरतोनेनपरमाण्वारब्ध

शरीरेबहुकालेपूर्वस्यैवबहुपरमाणुवियोगापत्तेः॥उक्तिरादिशब्दोपात्तोचवृद्धह्रासयोश्चयोनस्यातामित्येवंतुच्छादीत्यवयवंव्याख्यातंशरीरेत्याद्युक्तं॥शरीरमात्रपक्षोप्यने
कादृष्टकल्पनापत्तेरयुक्तइत्याहअथेति॥एतदेवोपपादयतिसद्भावइति॥श्लोकंव्याचष्टेसर्वेहीति॥यथासकलप्रतीत्यप्रतीतिव्यतिरेकेणविकलप्रतीत्यसावाच्छेद
स्यसावयववत्त्वमाहतोक्तंस्फोटवादेइत्याख्यातंशाब्दा धिकरणेचद्रव्यत्वात्संभवेनावयवानामस्पष्टेयोविरोधोयोवदर्थेनावाच्यनित्यत्वंप्रत्याख्यानेतद्या
त्मनोपीत्यर्थः॥अवयवेयत्तायामुपपत्त्यायापदयनारत म्यायोगादवयवानित्यमाहतोक्तंशरीरमात्रपक्षविरोधीत्यवधिशब्देनोक्तं॥संश्लेषाभाव
कोदोषइत्याशंक्यान्यत्रासंश्लिष्टानामित्युक्तं॥गात्रच्छे देचेत्यनेनतत्क्षणावेपिचेनिवकाराःस्वचितमर्थंव्याख्यायाहतोक्तंप्रमाणनिरासार्थंयत्त्विपु
क्तं॥आत्मनःसंकोचविकासोपपन्नावाहतोक्तंदृष्टो॥ तनिरासार्थंदीपवत्तेत्याद्युक्तं॥अनिराकृतंव्याख्यातुंकथंचिदित्युक्तं॥श्लोकद्वयोक्तानिति
सात्प्यदृष्टकल्पनास्मिन्नदोषस्यादित्यानेनचेति॥सहसाज्ञापनेनवसरहस्यविनश्यतीत्यादिशब्देनोक्तं॥उपसंहरतितस्मादिति॥ननुसर्वगतत्वेसत्युपनियम्य
स्याभाकतंदुलादिपरिमाणदर्शनंविरुध्येतेत्याशंक्याहनयत्विति॥नाशायमात्रवाद्यादिशब्देनोक्तं॥वाक्यांतरेत्यनेनोपचारिकत्वेनान्यार्थविवक्षुत्वंनिविरो

योऽस्तु रुद्धा॥ सावित्र्युपाख्याने वांगुष्ठमात्रत्वाभिधानमंगुष्ठपरिमाणे हृदये नीयमानत्वाबोधयितुं न सामान्यमात्रेणावयादिवाक्यवद्व्याख्येयमित्याहुः यदपि
॥गौणार्थत्वोपपादनार्थं पनिश्चितात्रयत्रं साधरमेन द्वाख्यमित्युक्ते न तु स्वमहिम्ना सा विद्यापनिवृत्तया मृत्योर्ग्रानश्च निरित्येतावता पनिवृत्तो ह्यिहेहरं गुष्ठमात्रत्वाभि
धाने किमर्थमित्याशंक्य काव्ये स्तुत्यं॥ नारत्नस्पतिरूप स त्वेप्यंगुष्ठमात्रत्वस्यो ऽस्य ह्यमात्रत्वस्वनार्थं काव्यशाहुः॥ अन्यथैव स्थितादृ नित्येतत्रस्येत
रस्य वा अन्यथा ऽस्य वृद्धस्तेयत्वनामुन्नेद्वो विदुर्बुधा इत्ये वं लक्षणोत्त्वे स्तास्य काव्यालंकारार्थं॥ यमत्रशामने मृत्युरितिव विस्पष्टस्य प्रसिद्धस्य व्यव
हारस्य वा प्रकर्षणशोसनार्थं कीर्तनार्थमित्यर्थः॥ एत [illegible]द्वैपायनेनैव नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यादौ सर्वगतत्वाभिधानाद्व
सीयत इत्याह तथा हीति॥ नह्येवं सत्यैकेनैवात्मना सर्व शरीराधिष्ठानोपपत्तेस्तेस्तैर्भवैस्ववेनात्मनोपलभ्यमानाः सत्यैवेत्यात्मवादिनाभ्युपगति
शरीरमात्मनेदानि भिन्नमयुक्तमित्याशंकते न तु चेति॥ ऐकात्म्यपक्षमप्युपादि भिन्नजातीयदेहोपलंभोग्यानां फलानामेकजातीये न देहेन भोगासंभ
वेऽप्येकजातीयदेहोपभोग्यानां फलानामेकेन देहेनोपभोगसंभवादनेकशरीरवैयर्थ्यापत्तेः सुखदुःखादिव्यवस्थानुपपत्तेरेकशरीरस्थेनैवात्मनाह

व

द्यर्थं शरीरांतरस्थस्यात्मनः प्रत्यभिज्ञाप्रसंगे इदमेव तूक्तं हानिपरिहार इति नेयमिति॥ आद्यं हेतुं प्यावष्टे इतरथा हीति॥ ननु यथा सर्वं कृतकर्म फलोपभोगाय
पात्रे देहे तदुपभोगान्नष्टे कर्मांतरफलापत्तौ गार्धं देहांतरार्थं वक्तव्यं तथैकस्मिन्नपि जन्मनि यत्कर्म फलोपभोगार्थं प्यादेहो ऽजनिष्ट तेन कर्मांतरफलोपभोगस्या
शक्यत्वात्तदर्थं देहांतरार्थं वक्तव्यं तद्विरुध्यतीत्याशंकात जन्मांतरेति॥ परिहारतिनेति॥ यावंति कर्माणि फलदानाय प्रवृत्तानि तावत्फलरूपाते
नोवानिकदेहेन सर्वफलोपभोगसिद्धेर्देहांतरानर्थक्यं॥ जन्मांतरे तु पूर्वदेहनाशाद्देहांतरापेक्षेत्यर्थः॥ द्वितीयं हेतुं व्याचष्टे सर्वेति॥ प्रति
शरीरे चव्यतिरिक्तस्य चित्तानि देहांतराण्याह अन्य दीयत्वेति॥ प्रत्यभिज्ञापरिक्लिष्यनेनस्स्व्वितो॥ वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्य
इत्यादिवर्णविशेषव्यवस्थायाः कर्मचोदनानांव्य वस्थानुव्याप्तेः सनस्यादित्युक्तेन तु ब्राह्मणत्वादेर्देहाश्रितत्वेनात्मन्यपि देहसंबंधव्यवस्था
पपन्नेत्याशंक्यैकस्यैव तूक्तं॥ चेतनप्रवर्तकत्वाच्चोदनानामात्मनोऽपि च देहसंबंधोपाधिकब्राह्मणत्वाद्यभिमानेन ब्राह्मणत्वादिव्यपदेशोपपत्तेः सर्वदेहव्यापि
स नित्यव्यवस्थानुपपत्तिरिति भावः॥ नानात्वेऽपि ते नित्येयाः संतीत्याह आत्मेति॥ ननु नानात्वे सति सर्वगतत्वासंभवगमात् सर्वेषामेकदेशत्वं स्यात्तत्र द्रव्या

७९

त्तो भिन्नदेशावच्छिन्ने नियमाद्विरुद्धमित्याशंक्याह सर्वेषामपि चेति॥ एतेन प्रत्युक्तो सौ नियमो न ह्यन्यत्र प्रत्युक्त इति भावः॥ ननु यथा हार्यबोधो निरात्मा विवस्वानपो
त्तिन्नो ध ऊर्ध्वे को तु गच्छन्नुपाधिना क्रियते नेदृग्रूपो देवः स्वेत्रे ह्येवमजोयमात्मेत्याद्युपनिषच्छ्वैकात्म्यव्यवहारो नानात्वे विरुध्येतेत्याशंक्याह तत्रापसत्यिववे
ति॥ समानदेशावच्छिन्नत्वहेतुनपरामृष्टा॥ चेतन्येवो थरूपत्वमात्मत्वमहंकारास्पदत्वं सुखाद्याश्रयत्वादि शाहे नो हारागद्वयनिहत्तयेस॥
चौपचारिकोयं व्यवहार इत्याशयः॥ ननु नानात्वे तस वेगतत्वात्युपगमेन सर्वदेहसंबंधस्य सुखाद्युपलब्धिव्यवस्थानस्यादित्याशंक्य केनेक
देशुनरिति॥ देहान्तरगतस्य सुखादेः स्वसमवाया भावान्नोपलंभनापत्तिरित्याशंक्यान्यदीयेत्युक्तं॥ स्वासमवेतस्यापि देहादेरुपलंभनास्स
मानदेशावच्छिन्नत्वाभावात्तदनुपलंभेन हेतुरित्याशयः॥ परपक्षस्य म्यापत्त्यान्येषां परिहारं द्रष्टव्ययित्तुमुपन्यस्यति तावन्मते विज्ञावदिति॥ गर्नेष्ठमात्रस्य
6 यावानात्मा नोत्तदनि नामिति समासार्थः॥ श्लोकं व्याचष्टे शरीरेति॥ स्वसमवेतस्येव सुखादेरुपलब्धिरिति परिहार साम्यमपि वेत्यत ये तदुक्तं॥ स्वासमवे
तस्यापि देहादेरुपलंभेन दर्शनादेतेषां परिहारं द्रष्टव्ययनिस्यादिति॥ अत्र सुखाद्युपलंभव्यवस्थायामित्यर्थः॥ नन्वेतत्पक्षेतुल्यस्यदोषस्यैकं प्रत्युक्तावना

यो

योमाद्दृशो ऽत्र विप्रकृत्या शरीरव्याहतस्येति ।। न च साम्यमस्तीत्यादृष्टमपि चेति ।। स्वकर्मोपात्तस्यैव शरीरादेर्भोग्यत्वाद्व्यवस्थेति स्वमनेन परिहार इति तस्मा

दिति ।। श्लोकं व्याचष्टे यदृष्टेति ।। न चैत्यास्यात्मनोऽन्यदीयदेहे सावात्मकृतयोरपि धर्माधर्मयोरात्मीयत्वापत्तेरव्यवस्था स्यादित्याशंक्य निरस्यन्नुपसंहरति न

स्मादिति ।। न कर्मोपार्जितनियतेः क्रियमाणमिकमस्तु ।। कर्तृतायजमानानामृत्विक्परकीयकर्मैव दृश्यात्मवादोक्तांभीरात्मनोः स्वत्वाभिमानाव

व्यवस्था नात्राव्यवस्थेत्यर्थः ।। सर्वगतत्वेसाधनस्य प कर्तोपयोगमाह एवमिति ।। एवमात्मसमवेतस्य कर्मणो व्यवस्थानमित्याद्यकल्पनि

रासार्थमा[illegible]व्याचष्टे[illegible]समवेतस्याव्यवस्था नात्राव्यवस्थेत्यर्थः ।। सर्वगतत्वमिति द्वितीयकल्पनिरासार्थं यत्रेति तच्छ्लोकं व्याचष्टे

अपि चेति ।। आश्रयोपीत्यादिना श्लोकं व्याचष्टे न चेति ।। सम पीति ज्ञाप्येण व्यवदानस्यैवाव्यवस्था विशेषात् कस्मानोपव्यवदानाविशेषेऽपि समाधत्ते

समवायस्थायो व्यवदानरूपाश्रयेत्यत्रितानाकस्मान् तदवस्थत्वायोगात् द्वाराधितो न्यतः इति तद्विपरीततया हेत्वन्तरमित्यर्थः ।। ननु दृश्यमपि व्यवदाने काले

तरला विफलत्वासिद्धान्यपाप्तुपपन्नस्यैव व्यापारितत्वात् यदि तस्य कर्मणो निराश्रयस्यानुपपत्तेराश्रयत्वेनानुमास्यतः इत्याशंक्यादर्शनहेत्वभावाद्योग्या

उत्पत्तिविरोधेनानुमानासंभवान्निश्चनार्थं फलेकिंचियोत्यादिनाग्रंथेन्याचष्टेनचास्यति॥ सौरस्थ्यादीनामित्याशंकातात्पर्येव्याचष्टे अर्थापत्त्येति॥ कल्पितमितिपरिहारार्थंम
ध्यमनिश्चितामित्याशंकानाशंक्तमार्यांचष्टेस्यापरपत्तेष्यनिगौरवात्तिधानार्थंचेन व्याचष्टेतघास्मतीति॥ ननुखतंत्रस्यवकर्मणः स्थितिर्वविध्यनीत्याशंकानिरासार्थंमना
श्रितमितित्ताप्ये व्याचष्टेएवमिति॥ स्त्रणिकत्वेनान्यत्राव गतस्यकर्मणोत्रस्थितिरनुपलब्धिकारणं वख्याने व्यादिकं कल्प्यमित्यनिगौरवमेवंत्राहेतवद
तानादृशोशह्यस्यानुक्तार्थंद्वंसूचितं॥ देशांतरप्रापणा खलावत्वेनान्यत्रावगतस्यकर्मणोचौरासीत्यखलावच्चकल्पनेप्यनिगौरवान्निश्चनार्थंखना
योंतरेतिनाष्यमाद्यकल्प्यविषयत्वेनव्याचष्टे अधेति॥ तस्मादित्युपसंहारभाष्यंव्याचष्टेतस्मादिति॥ एवकारेणकर्मस्थायित्वकल्पनस्याप्युक्तत्वा
न्निश्चनार्थं गौत्यवयवोव्याख्यातः॥ प्रयोजनभाष्यंवि तोत्राक्षेवावव्याचष्टैहूंस्कैति॥ अनंतरस्त्वानिहितानाप्रवेसरूपावप्रयोजनचंद्रोकानिहत्यर्थद्वे
वितानाशह्यस्याधिकरणत्राहेनोक्तेनतुइत्यगुणशोध्याअपीत्यपिशहान्द्रतिपदाधिकरणप्रयोजनमेवतदित्याशंक्याशंकतंत्रेकस्मादृश्यमित्यनावनावमात्रस्यसिद्धांतार्थंत्व
नदध्यादेरप्यपूर्वार्थंत्वोपपत्तेः प्रतिनिधिर्युक्तइत्याशंक्यमूलशाह्वेनपर्वश्चन्याद्भवाधाधिकरणमुक्तोएवमाक्षेपार्थविशाहइत्याशयः॥ प्रयोजनमुपपादयतिद्रव्यादी

मूले २

नामिति ।। न देवताग्निशब्दक्रियामन्यार्थसंयोगादिनियछाधिकरणे कर्मणामदृष्टार्थत्वात्तस्य च प्रतिनिधिना सिद्धौ प्रमाणाभावान्न तन्निष्पन्नाभाव इत्यर्थः ।।
ननु प्रक्रान्तस्य मध्ये निमित्तदोषपरिहारार्थं कर्मणो वस्तुसमापनाय द्रव्यान्तरस्यावश्योपादेयत्वात् सर्वपक्षप्रयोजनं तु कुतः मिथ्या शंकते कथं तद्धीति ।। द्रव्यान्तरो
पादानेपि सदृशानादरः सर्वपक्षप्रयोजनमित्यपरि हरति समापनीयमेवेति ।। ननु सर्वपक्षेप्याश्रयत्वेन कर्मणो द्रव्यान्तसिद्धये सदृशादरोन्तवि
प्यतीत्याशंक्य कर्मणां स्वेष्टुमुक्तं ।। न त्वेवमपि प्रतिनिधि रूपान्तः स्यादित्याशंक्याह नन्वेति ।। अन्यार्थत्वमुपपादयति निरूर्ध्वेति ।। प्रक्रान्तासमाप्तिनिमि
त्तदोषः प्रत्यवायशब्देनोक्तं ।। काम्यवन्नैमित्तिकस्या पिकर्मणः प्रतिनिधिना समापनं प्रक्रान्तास्य मध्ये निदोषपरिहारार्थं न फलसिद्ध्यर्थमिति
शंकानिरासार्थं तु नैमित्तिकेत्युक्तं ।। प्रतिनिधिनाप्य नुष्ठितेन नैमित्तिकर्माकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहाराख्यफलं साधयतीत्याशयः ।। अतो
स्वफलस्याभावनाकरणत्वाविशेष्येनादिशब्दानीतस्य सामानाधिकरण्यान्नामधेयेनापि सिद्धौ नप्रयोजनमित्याह नामधेयेति ।। कस्मात्तर्हि तत्राप्यवकृतत्वासो नोक्तेत्या
शंक्याह सावितीति ।। श्रुतिलक्षितत्सिन्नित्यनैनोक्तं गुणविधित्वेन नुष्ठेयत्वार्थत्वेनामधेयत्वेन तदभावादनुष्ठानोपयोगित्वप्रयोजनं वक्ष्योपपत्तिरिति ।। ३ ।। ४ ।। ३

त्वादित्यर्थः

६१

मिः

तानि द्वितं गुणप्रधानत्वतानि॥ अवगतेर्हिंसादिनाध्येण साधनाद्यानामपूर्वगमकत्वे स्यात्तदेतरत्र हि दर्श इति न्यायात्प्रमाणात्मार्थस्य साधनाद्यार्थकर्मप्रत्ययं गत्वावगतेः कर्म
णो नामार्थप्रतिपाद्यस्य त्याज्यभिधानात्प्रधानं कर्म वा विवृत्त्यर्थं तु तस्याप्यपवादायेन ह्यधिकारणमित्युक्तं तत्र गुणप्रधानभिन्नतायाः भेद तद्गुणात्संत निमात्रोऽध्यायकर्मा
त्रामेयसंगतिस्मारयतिएवमिति॥ द्रव्यं प्रति कर्तणो गुणत्वे दृष्टार्थत्वात् कर्मत्वे दृष्टपूर्वत्वे दोनास्तीत्याशयः॥ विवेकशब्देन वचनकिं विद्गुणकर्मास्ति
त्यात्रोऽप्यगुणकर्मवृत्पादनार्थतास्याधिकरणस्य वित्ता॥ तावार्थत्वे निष्पूर्वपदत्ता साध्यं व्याचष्टेतत्वेनेति॥ आद्यपदेन भावहंस्यादेरविषया दिव कृ
त्याद्याकोसौज्ञापनहेतुर्भावनाबाध्याख्यातप्रत्ययो गेन तावार्थत्वात्प्रत्यासत्तिलक्षणयाश्रुत्यात दर्भस्य सा भावनायाः साध्यसाधनत्वेन ग्रहणा
प्राधान्यमित्येवमाश्रितत्वात्प्रयोगस्येति स्वत्वावया वोक्तश्रुतिकृतप्राधान्यं प्राधान्यातिभ्रन्तार्थत्वेन साध्यं व्याख्याय तावन ह्रतिवृत्यस्यास्त
वशब्देन साध्याभिधानात्साध्यार्थत्वाविरोधादित्येवं स्फुटत्वं व्यसमुच्चारणन्यायातिधानार्थनया द्वितीयेन व्याख्यानेन तुद्रीह्यादेर्नामार्थस्य द्वितीययास्त
व्यत्वेनान्वयात्रेह न व्यसमुच्चारणन्यायोऽस्तीत्याशयः। सवनकर्तृत्वाव्यनिष्ठभावना वा विवृत्तरूपसावार्थत्वाविरोधात् सिद्धेद्रीह्यादौ सावनायाः प्रतिसाव्यत्व

मशाब्दं द्वितीयया वस्तु मित्येवं तृतीयेन व्याख्यातं॥ प्रथमनञ्जनकर्मवा वितास्व्यातस्य प्राधान्यो क्तोक्ता॥ नन्वेतद्व्रीह्यादेर्नीव्यवच्छानस्युपगमे तृतीयानिर्देशान्नावेय
साधनत्वस्या प्रयोगादननयः स्यादित्याशंक्य प्रमत्वर्थस्य प्रथमनत्वेनोपायेन्तोवापफलस्वत्वसे निश्चयवफलेनदेग मिति न्यायेन पूर्वं तु फलवा ब्रधर्माणां प्रमत्वर्थस्य वा
पूर्वसाधनत्वादतृतीयानिर्दिष्टस्यापि व्रीह्यादेर्नाप्व्वर्थ साधनत्वावसीयनइ त्निरूढ्व यितुमाह यावच्छिति॥ न्याप्यशाद्वेन स्वत्वर्थफलवत्वस्य पूर्व
भिकरणन्यायासिद्धत्वोक्ता॥ यथायथादीनामर्थो व्रीह्यादिति निष्पाद्यस्तथावहेत्यादीनामपीति वदतास्तं तु च द्वितीयात्तेगास्ठ्वचित
प्रथमनकर्मत्वपूर्वपदस्यापूर्वत्तेदोपयोगित्वमाह अतश्चेति॥ ततो ब्रूमइत्यादि सिद्धांतत्वाख्यं ताप्यर्थतो व्याचष्टेअत्रेति॥ यद्यपिद्रव्य
स्याख्यातपदार्थस्यवाद्यये प्रमत्वर्थस्याख्यातपदश्रुत्या फलवत्त्वावगमाद्दृतं तव्यसमुच्चारणन्यायाद्धसर्वत्र प्रमत्वर्थनिष्पादकत्वं द्रव्यास्यावसी
यते तथापि द्रव्यनिष्पादितस्य प्रमत्वर्थस्य केमर्थ्यापेक्षायामङ्गाप्रयोजनस्यैव यागादेरदृष्टास्तुर्वे साधनत्वं तु क्रमवघातादेस्तु कृपेनैव द्रव्योपकारण
नेराकांक्ष्येणाप्रमाणकत्वान्नादृष्टार्थता युक्तेत्यर्थः॥ अनेनवसर्वस्यइतिनाख्यांशं गुणकर्मत्वं तु त्यादनस्यापूर्वेतेदापवादार्थं चे विहन्ते॥ श्लोकं व्याचष्ट

वि

सर्व्वैवेति ॥ अनेन व्याख्यानद्वयाभिप्रायेण वृत्तेर्नैव्यार्थजन्मनः निश्चयमपि प्रागवस्थायामभ्युपगमेन परिहृतं ॥ व्रीह्यादेर्द्रव्यस्य सिद्धत्वात्स्वरूपेण साध्यत्वायोगे

प्यसिद्धेन तंडुलीभावादिरूपेण साध्यत्वसंभवात्सिद्धे च साध्यत्वाग्रहोरित्येतत्परिहृतं भवतीति सूचनायोपकरोतीत्युक्तं ॥ यदि द्रव्यं न कार्यं तदा निष्प्रयोजनत्वं ता

नि द्रव्यस्य गुणत्वं न द्वारं ॥ यद्यपि यदंशं प्रति प्रयोजनं नास्त्येवाऽपूर्वसाधनत्वं न सर्वस्य तथापि किमत्र प्रयोजनमिति व्यवस्थादेवतावाद्वि

धिबलात्सर्वथाऽपूर्वसाधनतावश्यमाश्रयणीयेत्याशं क्यते द्विवेकार्थं वेगुणप्रधानलक्षणास्यैवं सती निराश्योक्तमस्यायोपक्रमएवस्यव

विवेकार्थं त्वं यत्कुणप्रधानत्वलक्षणमिति वातिक न विहृतेन व्याख्याय सूत्रव्याख्यानार्थं त्येरिति निराश्यं व्याख्येयेरिति ॥ यद्वा व्याख्या

तानां तावदात्स्वेनात्रिप्रेतानां ह्रुवं निर्दिष्टानां ता । निर्देयमिति निष्ठैहेन परामर्शो न द्वाव्यानां कर्मणां गुणप्रधानत्वद्वारेनेषां गुणप्रधान॰

दोर्मवाविनोक्तेति यज्ञाव्यवस्थावात्त्व्यो यैः कर्म निद्रव्यं नोपक्रियते तेषां कर्मणां प्रधानत्वात्तद्वाची निराकाङ्क्षा व्याख्यान्याख्याता निष्प्रधानकर्म ऋवीनी निव्या वा

वेक्षणेन साध्यकृतोक्तो ॥ नयाप्याख्यानार्थस्यापि बुद्धिवात्तद्वचनपरामर्शोपपत्तेः क्लिष्टव्याख्यानस्थक्तिमत्वात्साध्यरूपेणावगाहद्गुणपेक्षधर्मलिरि ।

के

त्पत्तावन्यात्रेत्युक्तं॥ संस्कृतमित्यस्य सूत्रोक्तत्वे शास्त्रविकारार्थत्वं चरतां यितुं यमेनोवेत्युक्तं॥ प्रक्षणत्वाभिक्षणस्यापूर्वत्वेदोपयोगित्वमदृष्टार्थानीत्यनेनोक्तं॥
येत्युद्रव्यं विकीर्य्यं तगुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रक्षणे वा॥ सूत्रे व्यावष्टिये पुनरिति॥ अग्नीनादधीतेत्यग्निशब्दस्य तावत्वाहकर्मागन्तु ताहवनीयादि
रूपत्वाविशिष्टस्य स्वरूपादिवस्तात्त्रीयकर्मीत्याद्य चापथा अनेनार्थं इत्युक्तं॥ एवमत्र नन्विज्ञं प्राप्यत्वाकाप्यकन्मनेनचोत्पाद्यत्वादवाप्यंने
क्रियेतेवेत्युक्तं॥ वेत्युक्ताद्विसर्गविकारमेव पुरोडाशोत्पादनयोग्यत्वं संस्कारत्वेनोत्पत्त्यसंस्क्रियंत इत्युक्तं॥ द्रव्यप्राक्षणोपपादना
र्थः प्रयोजनवत्वं च॥ सूत्रद्वयोक्तव्यवस्थादेरपसंहारार्थं प्रव्यक्तमित्यादिनार्थं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं॥ गुणप्रक्षणत्व विचारस्यापूर्व
त्वरस्वभावविवेकप्रयोजनतयानसर्वस्यःशाख्यमहत्त्वं कल्पयितुमितिनाख्याकुतोऽपूर्वमित्यस्मादृष्टातत्वेन प्रयोजनांतरोपेक्षा
नस्मतिपादकत्वं प्रयोजनमिति साध्यमयुक्तमार्यो व्योपपादयन्नियदेति॥ यद्वेवात्तावाधीधिकरणस्य लक्षणसंगत्येव द्वंद्वेनेत्यनिष्पाद्यपूर्वत्तदाक्त
सारसिद्धिप्रयोजनत्वेन्यदुपोद्घाते सुपोद्घातस्माहितेनोक्तं प्रत्युद्धानायेवाद्भिनायास्तु पयोगिप्रयोजनांतराभिधानं तथेत्यापीत्याशयः॥ पूर्वपक्षप्रयोज
धाबाथयो॥

८३

नतांग्यं पूर्वगवेषणे व्रीह्यु उपदेशाद्दत्तुक्तमात्रोच्यव्यावर्त्तते तदुच्यत इति ॥ ननु निर्देशप्राधान्यमपि व्रीहीणां प्रियंगुनिर्वापः प्रथमत्वाद्येन निष्प्रसर्वत्रपयाद
यतिष्ठत इति ॥ प्रयाजेष्वाग्नेयमाग्नेयप्राप्तानीनयानुनेन प्रियंगुद्रव्यपणनबाध्यतेन ययावघातो गन्तृतावीहियोपीत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति सिद्धान्ते पुत्याद्या
इत्याद्यो व्याद सिद्धान्ते स्थितिः ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपा दयति कुत इति ॥ व्रीहित्वरूपानादरेण पूर्वसाधनोऽस्य निवेदांसंस्काराणां वर्तुं प्रथमेनो
पङ्करानामुः ॥ ननु व्रवघातस्य निर्वापोत्तरकाले विधा नात्तदावनिरूप्यानामेवावघातोपपत्तेर्व्रीहीणां नरोपादानानान्तरोपादानेऽपि यागस्रष्टुस्यैव
नात्तेनावघातस्याप्रयोजकत्वान्नेह पूर्वपक्षोपि युक्तः हि प्राप्ति रितिशंकते नन्विति ॥ सत्यं परमुक्तोपजीव्येनापयोजकत्वं नवनितप्रगुण
विकारेषु गुणफलसंबन्धविधिपरस्य शास्त्रस्य वाक्य भेदापत्तेराश्रयाश्रयिसंबन्धपरत्वायोगान्निराश्रयस्य गुणस्य फलसाधनत्वानु
पपत्तेराश्रयादेपक शास्त्रीनरापेक्षा दूव नित्या जिने ध्यादौ वशा स्वस्य नैरपेक्ष्योपि वा शिनादि प्रसृत प्राकृते रिहैव वघातशास्त्रस्य यागशास्त्रास्पृया
नपेक्षत्वादवघातस्य च प्रकृतिशास्त्रविधानान्यप्रयुक्तोपजीवनहेतुरस्तीत्याशयेनपरिहरतिनेतिदिति ॥ उत्सर्गाद्धेनान्योन्यानपेक्षो॰

का॥ श्लोकेव्यावर्तते वा हि नि रिति॥ यागाद्येवा॥ नियमस्तावेव पुराणमस्ति प्रेत्य विशेषः स्वभावो विशे॥ नन्वसौ प्राप्तादेश्वदेय मिन्द्रावाजिन्ययोर्वाजिन
मितिशास्त्रयोरन्योन्यानपेक्षत्वेपि नसेपय स्विदध्यानयनत्यानयने द्विकर्मकृत्प्रत्ययस्याधिकरणे त्वनाद्यः दध्याख्यकर्मव्याप्यतया द्वितीयार्थत्वेन वीस
माधिः शाखार्थ इति न्यायेनागारेगावोवास्यन्तामि त्यागारस्यैव गोवासने प्रति दध्यानयनं प्रतिप्राधान्याव सायादामिन्द्रायाश्च प्रयोरसंप्र
त्यमितिशानेन प्रयोगः स्थाविशेषमात्राच्छिन्नतनोद्धृत रूप्रावादामिन्द्रार्थत्वेन दध्यानयनस्य तत्प्रयुक्तत्वावगतेरामिन्द्रानुनिष्पादित्वेनवाजि
नस्यामिन्द्राप्रयुक्तादपि दध्यानयनान्निष्पत्तिसि द्धेर्दध्यानयनस्य त्ववाजिनार्थत्वे प्रमाणाभावात् दध्यानयने प्रतिवाजिनस्य प्रयोजक
त्वेशापत्तिः प्रनवति॥ न चावघातस्य यागानुनिष्पा दित्वाभावाद्यागवत्तस्यापि स्वर्गपदेद्योहीप्रतिप्राधान्याविरोधात्॥ नन्वयथासमन
पदैः स्मृताश्रीतिसमममपदपांशुग्रहणकर्मणोनुनिष्पादित्वात्तावेकयवत्सनयनस्य स्वर्गाव्याप्तेः संनिधानात्स्वर्गदान्यत्तु निष्क्रामनीति विहितनयन
साध्यत्वाविशेषेपि नयनस्य प्रकृते कतायनी संस्कारार्थत्वेन तद्द्वारा कयार्थत्वावसायात्तत्प्रयुक्तत्वावगतेस्तत्प्रयुक्तनयनलाभेनैवपदपांशुग्रहण

णकर्मणोपि नैराकांक्ष्यात्प्रयोजकत्वाभावः॥ तथावघातस्य यागार्थव्रीहिभिर्नैराकांक्ष्ये॥ स्ववाक्यश्रुतव्रीहिसंयोगेन वाक्यांतरस्थव्रीह्यपेक्षत्वात्॥ एकदेशाद्
यर्थत्वेन प्रयोजकत्वकारणं तदुपलक्षितं च निनयनादिवन्न नियमितत्वमनाकांक्ष्यमेव॥ उत्तरार्थं दर्विदादानमिति निर्वापव्युत्पत्त्यादिप्रदेशेनावदानस्य तेन॥ ननु निर्वा
पोत्तरकालमवघातविधानाद्यागार्थं निरुप्तानाम् मेव व्रीहीणामवघातस्यावनत्वावगतेर्यथा पुरोडाशार्थैककपालसाध्यत्वादनुयोपवापस्य
कपालं प्रत्यप्रयोजकत्वेन तथावघातस्यापि यागार्थ व्रीहिसाध्यत्वाद्व्रीहीन्प्रत्यप्रयोजकत्वं न विध्यतां त्यक्ति शायेणाप्रयोजकत्वं बोध्यमिति सि
द्धान्ते पदकर्मानंतरमर्थात्तिष्ठन कर्मोदाहार्थम पिचरमणुदाहृतं॥ यागव्रीहीनवहंतीत्यस्यार्थत्वेनानिष्पन्नतावानुयोपवापत्वस्य ता
त्पर्यं॥ श्लोकार्थमुपसंहरति तस्मादिति॥ ननु यागार्थानामनिष्पन्नतावेष्युपादानगौरवपरिहाराय यागार्थानामेव व्रीहीणामवघात
साधनत्वावगतेरन्यार्थानां व्रीहीनामनिष्पन्नफलत्वात्तादृक्प्रयोजकत्वं न विध्यतीत्याशंक्याह नत्वास्मिन्निति॥ निर्वापस्यापि पूर्वपक्षे यागार्थव्रीहि[illegible]
प्रमाणाभावान्निर्वापविशिष्टानामपि व्रीहीणां संनिधेरुपादानगौरवाभावात् यागार्थव्रीहिनियमः स्थेनवतीत्याशयः॥ नत्वास्मि[illegible]

पनिष्पन्न इति वदन् प्रकृतोपादानेऽप्रकृतनकत्वद्वयलक्षणसामान्यसंबन्धस्यापि कल्प्यत्वाद्गौरवापत्तेस्तत्परिहाराय प्रकृतानामेव व्रीहीणां ग्रहणं यु
क्तमित्याशयेनाह नचात्रेति ॥ विशेषाश्रुतेरिमे व्रीहय इत्यादि प्रकृतसामान्यसंबन्धेनेम इति विशेषाज्ञानाद्यथान्यायादुपपन्नः प्रकरणस्यैव वि
नियोजकत्वं वाच्यं नत्वेतत्संबन्धस्येति विनियोगमात्रे तस्य व्यापारादित्याशयः ॥ ननु विनियोगे प्रमाणान्तरस्येतिकर्तव्यताकांक्षारूप
णस्य प्रकरणस्याविशेषकत्वेऽपि संनिधिप्र पर्यायाधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्य सममपदपार्थग्रहणादेव प्रवृत्तिकहाय
त्यादिसंबन्धविशेषानुपगमेन दर्शनादृष्टेन वि शेषोऽत्र विरुध्यतीत्याशंक्याह नचेति ॥ पदपदर्थघातव्रीहीणां साकांक्षत्वात् तावान्ते
शाकांक्षत्वाधिकारस्य नवमाधिकरणसूत्रे विशे षकत्वनिरासात्तत्र प्रकृतग्रहणे प्रमाणमित्यर्थः ॥ सिद्धान्तेन तर्हि कथं प्रकृतग्रहणमि
त्याशंक्याह संस्कारेति ॥ आनर्थक्यपरिहाराया पूर्वसाधनविशेषाकांक्षायामधिकाराद्विशेषलाभोऽयुक्त इत्याशयः ॥ तत्रापि व्रीह्यादिशब्दस्याप्र
वेसाधनत्वानभिधानेऽपि तत्त्वाध्याहार्य्यत्वात् सिद्धिं कर्म्मसात्त्विनापूर्वसाधनत्वस्य लक्षणापरपर्यायावगतेः क्लेशाभिधानं ॥ पूर्वपक्षेतु नासौ न्यायोऽस्ती

त्याहनचेति।।तान्योक्तंप्रयोजनमुपपाद्यत्वयंप्रयोजनांतरमाह्याद धर्मेति।।यद्योर्हत्वरमुत्तरत्वत्तंसर्वोपधस्यप्रत्ययित्वावहेत्यर्थेनमुपदर्शती त्यवधानस्यतंडुलसाध्य
पुरोडाशादिप्रयोजनात्तावान्तंडुलनिरुप्यघेतंत्तावेनादृष्टार्थत्वात्संस्कारदत्वेध्यानं धर्ममात्रेत्वदर्शनात्कार्म्योर्थनापवर्गःस्यादित्यत्रैकादशाधिकरणेवक्ष्यतेतत्वात्रापि
सर्वपत्नेस्यादित्येकंप्रयोजनं।।यागव्रीहीणांवावघा न नियमात्तावो द्वितीयं।।सा प्राण्योपांशुयाजांगत्वाविशेयाद्यनद्विकारेष्वपिप्रयोगान्स्तृतीयं
।।आदिशब्दाद्यवपत्तेपिव्रीहीणामेवावघातस्याया णामेवदेध्ययोजनद्वये।।५।।५।।७।।धर्ममात्रेत्तुकर्मस्यादनिर्हतेष्वुयाजवत्।।उदाहरणाव
डत्वस्यप्रयोजनमर्महास्तु गिति।।संमार्गपर्यग्निकर समुदायेन्तु स्रांसंमार्ग।।अग्निरुक्तौ ध्रुवदानंप्राक्षनान्वयत्तुत्यत्वेपिस्त्रुगंतरविषयोवि
प्रकर्षोनिमत्त।।ध्रुवदानस्याग्निसंबेक्ष पादनद्वास वप्रक्षनस्यावनवाउ कालप्यग्निपिदृक्ष्याविप्रकर्षःस्वंतवनिष्प्रन्नःप्रयाजानुयाजार्था
घाक्षरत्वेपिप्रक्षनहविरासरत्वात्तावाद्भवायाम्बोपांशुयाजार्थोज्याक्षरत्वेप्यसाक्षरण्यात्तावाक्षप्रक्षनात्कालविप्रकर्षात्वप्रक्षनविप्रकर्षः।।परिधीनां
ज्हुत्वन्याग्निपरिक्षनात्वेत्वेपिप्रक्षिप्यमाणहविःपतनप्रतिबंधकत्वेनप्रक्षनस्कालोपयोगित्वाहविरस्यप्रयोगान र्हिप्रक्षनकालतुरुकपेक्षयाप्रक्षनप्रहास-
तं

त्रिःप्रयोगं तरावेद्यातुस्यैष्टेव॥पुरोडाशस्य त्याग्रवात्याग्रद्रव्यदानसमवायित्वाद्रव्यतःप्रत्यासत्तिः॥ननु प्रत्यासत्तिविशेषस्य वचनस्य किं प्रयोजनमित्याशंक्याप्रा
न्तिलोभेन सिद्धान्तोपयोगमाह एवं तद्दिति॥ किं प्राप्तमित्यादि पूर्वपक्षतात्पर्यमुपकारलक्षणशेषत्वाभावेनं तदङ्गभावमात्रस्य प्रधानकर्मता नायादकत्वादसुक्तमा
र्थक्योपपादयति तत्रेति॥ यद्यप्युपकारलक्षणशेष त्वाभावात्तथापि पूर्वकृतेन तन्त्रान्यायाद्दृष्टार्थकर्मलक्षणमिदं न यस्तु नोक्तस्यापि यत्तेन तथापि प्र
याश्रुतानुरूपत्वात्प्रधानकर्मलक्षणं मत्वात्पूर्वपक्षेत्य र्थः॥ अनेन च प्रधानकर्मलक्षणापवादार्थतास्याधिकरणस्योक्ता॥ एवं चापवादत्वेन संग
तिसिद्ध्यर्थमेव तान्यदृष्टार्थानि॥ निवृत्त्येतानि प्रथा नत्वानीत्यसिद्धवता सूत्रानुपात्तेः॥ सिद्धान्ते पात्रसंमार्गादेरप्यदृष्टद्वयोपकारजनक
त्वात्तुपगमाद्यथाश्रुतमपि लक्षणसूत्रद्वयमविरुद्धं ॥तदा चेदमप्यधिकरणं गुणकर्मत्वास्तित्वप्रयोजनाद्गुणकर्मलक्ष
णस्यैवापवादार्थं॥ उत्तरेण तु गुणकर्मत्वेनापवदिष्यते॥ अत एव तदपवादापवादार्थमधिकरणद्वयमिति निष्कृष्टेनानन्तर्यविशेषात्प्रधानत्वलक्षणप
रामृश्य तदपवादस्य गुणत्वलक्षणस्यापवादार्थमित्येवं व्याख्यातं॥ वक्ष्यमाणगुणकर्मत्वाद्वैपरीत्यं तु प्रधानत्वलक्षणापवादास्तित्वम्॥ यदा तु संमार्गादिसा

ध्यस्याद्दृष्टद्रव्योपकारस्यावांतरादारत्वाभावाच्चाद्दृष्टं वेशाद्दृतेष्यते तदा गुणकर्मस्वदृष्टार्थेष्वप्यदृष्टाभावाद्गुणकर्मणलक्षणस्य द्रव्योपकारकत्वस्य संभावादावपवा
दस्याव्याप्यव्यापकत्वायात्रोव्यव्यापकत्वसिद्धये तदपवादार्थमेतदधिकरणं।। उत्तरं तु स्तुतत्राद्रयोर्गुणकर्मणोर्वाभावेप्युपकारकत्वसद्भावादतिव्यापकत्वाभिधाने
नापवादार्थमित्यध्यायार्थीतृक्रमेणवार्त्तिकं व्याख्ये यं।। अस्मिंस्तु व्याख्याद्वयेनास्याधिकरणस्य प्रध्वंसनकर्मलक्षणापवादार्थत्वाभिधाना
र्थं यदि द्रव्येन विकीर्ण्यते इत्यनेन प्रध्वंसनकर्मलक्षणे नादृष्टस्तु सो किंतु पूर्वपक्षबीजप्रदर्शनार्थं।। किमादेत्यपेक्षायां संक्षेपतः पूर्वपक्षमाहद्र-
व्यणेति।। कर्मणोनुपकारित्वाद्गुणत्वाभावेप्युपकार्य त्वस्याप्यभावान्न्याय्यमपि तस्यादित्याशंकानिरासार्थं चेन द्रव्येषेवं जातीयकमदृष्टा
र्थं कर्मास्ति निर्वर्त्तयत्तन्त्र निर्गुणत्वमित्येवं तत्त्वाव्याख्याय यवं व्याख्यातं द्रव्येण तु क्तं।। द्वितीयायां गुणकर्मत्व प्रमाणाभ्यासं तत्त्वमस्ति चेत्यनदन्य-
थानुपपत्तिकल्याद्दृष्टोपकारायोगाद्दृष्ट एवोपकारो वाच्यः न वा सावस्तीति न दृश्यत इत्युक्तो।। उत्सर्गस्तु तिवाहेत्वरेः सधर्मस्याद्।। न बवधानादिक्ष्व तस्य
गुणकर्मलक्षणास्यहाभावान्न साधर्म्यात्तिध्यनमयुक्तमित्याशंक्याह नैव हीति।। यस्मान्नैतल्लक्षणं तस्माद्गुणकर्मत्व प्रमाण द्वितीयातुल्यत्वेन साधर्म्या

क

सिद्धमनेनैतदुक्तमिति हृदयाद्यर्थः।। सर्वांगलक्षणत्यागे हेतुमाह तत्परेति।। तत्परासत्तिको विरोधः स्यादित्याशंक्याह तादर्थ्येति।। अत्यन्तहेयजन इत्यादि सिद्धांतं न विकीर्य्य वद
नित्याद्यान्त्यलक्षगम्यस्योपकारस्य लक्षणतोक्तत्वात् तत्सावहतीये निषेध्यमानत्वाद्विरुद्धेति श्रुत्यादीत्यनेनोक्तं।। न चात्यन्तस्यादेर्ज्ञापकत्वेन निमित्तत्वेनाप्युपका
रस्य कारकत्वेनेत्यर्थः।। लक्षणत्वाभावे किं तु पन्यास प्रयोजनमिति प्रश्नपूर्वमाह किमर्थं तर्हीति।। अश्ववीत्यावोपयोगितल्लक्षणं न स्यादित्य
तस्यान्वयः।। श्लोकं व्याचष्टे यत्रेति।। पूर्वपक्षस्य हि नसंनवतीत्याशंक्याह पूर्वपक्षेति।। द्वितीयाप्रमाणक गुणकर्मत्वाद्यायोगादेतल्लक्षणा
धीनत्वमाप्याद्य पूर्वपक्षं निरूक्तावः।। अवधानादोड द्वि यत्नीयाया गुणकर्मत्वेन व्यातिः साधर्म्ये राहेनोक्ते तित्योत्यानेकांतिकत्वादित्यर्थः हुष्टत्वा
न्नेह सामान्यमोहप्रसंसत्तवतीति किं गुणकर्मणीभि भाष्येण प्रसमवाराशंकितेन निरूमहति भाष्येण प्रत्ततमत्वारव्यप्राप्तमन्यवा विवस्य
ताः प्रतियोगिनः कर्मणो गुणत्वावगनिरिति पिहितस्य यद्यपीत्युक्तं तत्कार्यत्वात्स्वत्यलाघवयुक्तीर्न दैवशाप्याभाष्यशंकायाश्च प्रागेव निरस्तत्वेनास्तेन वाद
नर्थकमाशंक्योपकारं विना विहितस्य कर्मणोंगत्वोपरपर्यायगुणत्वानुपपत्तिरिशंका निरासार्थं त्वनोपकारलक्षणयागुणसावशहेनोक्ता अन्यलगम्य।

पकारात्तावेपि शब्दावगतांगत्वान्यथानुपपत्त्योपकारकल्पनेन लविष्यतीति निवृत्तिप्रतिपादनार्थं विदितिसूत्रयितुमाह सिद्धांतेति॥ पश्चादुपकारापेक्षायां द
त्रीने कल्पनेनावान्तविष्यतीत्यर्थः॥ एवंचोपकारकत्वस्याप्यर्थापत्तिः परिहृता॥ एतदेव व्याचष्टे नत्वेति॥ इत्थोपदेशादिति चेत्॥ सर्वपक्षातिदेशाय विवरणार्थं तन्नस्त
न्वेव्याचष्टे परस्त्विति॥ श्लोकं व्याचष्टे वत्रामेति॥ उपदे शान्यथानुपपत्तिलभ्यं गुणत्वं तद्विशेषणं गुणत्वेनापीति॥ साध्याभावं दर्शयित्वे गुणत्वेनेत्यु
क्तं॥ साध्योक्तमन्वयव्यतिचारोदाहरणं दर्शयित्वा रवयेव्यतिरेकव्यतिचारोदाहरणं तथेत्यनेनोक्तं हविर्याम इत्याज्यभागारत्वे प्याधार नि
यमजन्यसंस्कारत्वाङ्केनेर्थाधान्यस्यापि विवक्षित वादन्वयव्यतिचारादनुदाहरणत्वं॥ व्यतिचारानिरसनस्य प्रकृतोपयोगमाहन्नत इति॥
सत्यामपि द्वितीयायामित्यर्थः॥ ननु दर्शवाक्ये कर्व तस्यप्रत्ययस्तृतीया॥ न गुणत्वं तत्त्विन्नाध्यणव्यतिचारनिरासार्थत्वेन सोत्रेनर्थे व्या॥
ख्यायतदुपपादनायैवैहीत्यनेन स्मृतिरूपन्यस्ता तत्र सर्वपक्षेषु णाध्ययोगव्यतिचारस्योक्तत्वान्निरासार्थं पदं करोतीत्यादौ प्राध्वान्येपि प्रयोगादनेकार्थ
त्वस्य यान्यायप्रवादाद्यप्रत्यवेत्वत मन्वसमुदायात्मके प्रिनतमन्ववाचिन्यास्य द्वितीयायाः स्वदेक देशव्याप्यामात्रेण लक्षणया विधेलक्षयतीत्याशे प्रयोगा

पयन्ते यथा प्रथमा यवा विशेषे निष्ठ तमथा विधयतीन्य योगानुष्ठानेन केचित् प्रयोगा प्राधान्यमेव वाच्य मिति प्रयोग एवोपन्यसनीय स्तमुपेक्ष्य तु स्तुत्युपन्यासस्या
भिप्रायमाह तिष्ठन्निति ॥ स्तुतेः सत्यां प्रायो योगो नादर्तव्य इत्याशयः ॥ प्रयोग विरोधे पि नवेति क्वाष्ठेण वस्तुतः ङ् ति नावश्य शार्थः ॥ एतदेव प्रपञ्च पूर्वमुपपादयति कि
मिति ॥ विरोधयतो नेत्याह विवदन्ते ति ॥ एतदेव व्याचष्टे । यदि हीति ॥ तथा स्तुतौ चानाश्रित मिति स्तुति स्तुत्या दर्णिक प्रयोगसाधुत्वा व्याख्यानार्थान्य
थानाथवा ह्यार्थ्यं कर्मं निस्मरणापत्तेरित्याशयः ॥ वेचेति त्वार्थ्य प्राधान्ये पि प्रयोगानुपन्यासात्परोक्ता वैदिक प्रयोग अनियोगि प्राधान्य
प्रयोगानुपन्यासाद्धा शरण्मार्गो व्याहर यितुमाह तत थावेति ॥ यद पि चेत्यादिना थ्यं संकल्पयतात्पर्यं नाख्या व द्वेष्यान्विति ॥ ईदन्तशिखंडका
रव्य कर्मांतरोपादानात्यच निकरोत्योस्त्वद्धिकर्मका । वीता वातं कुलव ज्जयोरुदर्चयाहुनया करणा चावगते होमा चयेव होमस्याप्यधि
करणत्वासि हरन्नोपस्तेयेण तस्मसाङ्गावापत्तेः प्राधान्यायोगात् तृतीयार्थे द्वितीये ति शंका स्ति प्रायः ॥ प वि तारानि प्रायमाह नन्वे ति ॥ उद नाद्य वेष्ठा
यातं कुलाद्यवरुद्धा वता स ह ति न्या स्ति त्वेद्धा रुद्द विवक्षायां यों तं कुला दे गुणाकारत्वमस्ते द विवक्षायां प्राधान्याकारकते त्यर्थः ॥ प्राधान्यां तरमुपादाये ८८

निर्विशेषणत्सामर्थ्यस्य विनेनावदर्थं व्याचष्टे यदेति ॥ श्रुत्यर्थं व्याचष्टे यदेति ॥ श्रुतु स्रुचं व्याचष्टे यदा त्विति ॥ यवान्तंदुलावर्ज्जनाश्चात्र मिश्येते यदा तंदुलान्
होमसंबंधित्वेनाप्तिषेत्यर्थं प्रेस्यते तदा प्राधान्यस्याग्नेर्भवतीत्यर्थः ॥ तंदुलानां होमांगत्वाभावे होमसंबंधित्वेनेप्सितत्वायोगात् तंदुलेष्वद्दोनी निवेदत्वाव्य
नगुणभावावगतिरुक्ता ॥ होमसंबंधिनोप्सी भावादीप्सितत्वानुपपत्तिमाशंक्य ककस्य खंडनाख्यस्य कर्मणः ... तादर्थ्येनार्थेमिच्छु
के ॥ तुंसः कंडनशीला बुस्तनावा ब्राह्मण्याद्य तिरेव विषयतेति ॥ एतावता तंदुलानामीप्सिततमत्वायोगेनापरितो बहुगुणकामी
वेत्युक्तं ॥ वीर्यकामस्तंदुलैर्जुहोतीति तंदुलानां वी र्यसाधनत्वम् श्रुतेर्यो पत्नुरात्मनो वा वीर्यं कामयते सा तेषां प्राधान्यं विवदतीत्यर्थः ॥ ई
प्सितत्वाभिधानस्य सेन विधानाभिधानार्थं ल्लवती दीतिभाष्यं व्याचष्टे ल्लवतिहीति ॥ तंदुलानोदनं पचेत्यादौ केन विदन्नेद विवक्षादिना
कारणेन कश्चिदोदनावस्थापरिणतिरूपः प्राधान्यांशो विवक्ष्यते गावो वा स्येतामिति प्राधान्यस्तेष्वगातेषु गुणांश स्तंदुलान्पचनेनोदनं कुर्वीत सु
मौसतिर्नतंदुला ऽन्यांशाद्यस्याप्यविवक्षा ॥ ईप्सितत्वाभिधायासंलवे प्रिलक्षणप्राप्तयोगोपपदशेगुण स्याभि नन्दितीयावाच्यत्वे कल्पनेति विलक्षत्ति

अनार्षमन्यायश्चेतिसाध्यं व्याचष्टेनचेति॥ तेनेत्युपसंहारं भाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति॥ ननु वेदवक्तृत्वेन विवक्षितत्वादनन्यायोगान्तःस्थादेश्च वास्तवप्र
अनन्याना वा गुणत्व वा विवक्षातो वेद्वितीयानन्यादित्याशंकार्थं वेदद्वितीति भाष्यं व्याचष्टे कथं द्वितीति॥ द्वितीयेत्यादिपरिहारस्तद्भाष्यं व्याचष्टे तदुच्यत इति॥ स
त्कृष्टविद्यमाने प्राधान्यं कथं वदतीत्याशंक्याह तत् | इत्युक्तं॥ गुणत्वाबोधप इति प्रश्नापकरणार्थं प्राधान्यात्त्वान्निधनस्य गुणत्वरद
त्तापर्यवसायित्वमुत्तरार्थेन दर्शयति तासएवद्विती | यो तदित्यादिवक्ष्यमाणं भाष्यमनगतावेक्षणेन व्याख्यते॥ स्तोके व्याचष्टे द्वितीयोनाव
हिति॥ कुतो हेतोः प्राधान्यात्तावदिति दृष्टे होमस्य | सन्तुष्टत्तास्तंतवदक्षणदेवं तिकनार्थं तद्धोमस्येति भाष्यं स्पष्टं तात्पर्याख्यायक
तो होमस्य सद्भावार्थं त्वेनावकल्पत इति प्रश्नार्थं कृतह | तिभाष्यं व्याचष्टे कथं पुनरिति॥ सत्कृता मिस्युत्तरं भाष्यं व्याचष्टे अत आहेति॥ श्लोकं
व्याचष्टे यस्यदीति॥ यत्तु नरितिष्ठ्वी वर्षोपपादनेन यदीति भाष्यमपि प्रसंगाद्व्याख्याति॥ नन्वेवं प्राधान्यात्तेन वेष्यश्रुतगुणत्वांगीकरणं कथमित्याशंक्या
हतत्रेति॥ नन्वेवं सतिप्राधान्यप्रतीतेर्न्नीतिवंस्यादित्याशंक्याह सुख्यार्थेति॥ अपवादे सत्युत्सर्गस्यकत्वोतिनादुक्तैर्विव्याद्यायः॥ ननु लोके प्रमाणांतर

गौणत्वज्ञप्तिकार्यपरत्वावसायान्मुख्यार्थत्यागो युक्तो न तु वेदे प्रमाणान्तरानावादित्याशंक्याह सर्वत्रैवेति॥ लोकेप्यानर्थक्यप्रसंग एव लक्षणानिमित्तं तद
भावो यो नरतात्पर्यस्याशक्यज्ञानत्वान्मुख्यस्यैवार्थस्योपपत्तेरित्याशयः॥ अथेत्यादिना ग्रंथसंदर्भे पतोव्याचष्टे तिनेति॥ नन्वित्याशंकानाम्ये निर्व्यापारस्य
द्रव्यस्य कथमुपकारात्वप्रयोजनसाधनत्वायोगात् मातिरिक्तस्य च व्यापारस्याश्रुतेः मिच सति तस्मात्साक्षात् वापन्नेर युक्तमाशंक्य व्याचष्टे
नविति॥ हूयमानानामुपकारसाधनत्वेन वि ष्यतीत्याशयः॥ कोवेतिप्रतिहारत्वात्पूर्वोक्तनिःप्रयोजनत्वविरोधित्वादयुक्तमापर्यं
व्याचष्टे सिद्धांतेति॥ नन्वितिनाख्यानसंक्रमणमपि घा करणग्रहणात्साक्षादुपकारसाधनत्वेन विष्यतीत्याशंक्य द्रव्यस्यापि क्रियात्मकत्वान्युकर
णाग्रहणात् निष्प्रनार्थं तदुत्पन्नमिति ता ग्रंथं व्याचष्टे स वैतेभव इति॥ आदित्यो ह वै नेत्रेनैवोपादाने॥ ननु द्रव्यस्यापि विधीयमानस्य किंनाव्य
मित्यपेक्षायाममनित्वेन वाक्यसंयुक्तायाः क्रियाया नाव्यवायोगात्साक्षात्पुरुषार्थस्य च ज्योतिष्टोमेनावरोधात्तदुपकारस्यैव नाव्यवगतेः कथं नाव
हिनासंगतिरंशविष्यतीत्याशंकोनिरस्य युक्तं व्याचष्टे यथेति॥ किमित्यपेक्षायामप्यक्रियात्मकत्वात् कथं तावेनाग्रहणमित्यर्थः॥ नन्वेतेनोपसाक्षात्करण

प्रकारस्य साधनत्वासंभवेपि होमद्वारा हेतोः साधनत्वं तत्र विवक्षितमिति निर्विशिष्टताव्येणार्थं व्यनास्तीत्यनेन परिहृतं तदसिद्धायतत्वाववद्यावृत्तेनत्वेति॥ कथं तर्हि गोदोहना
देहद्रव्यसाधनत्वेत्याशंक्याह यत्रापि तावदिति॥ स्वरूपतो व्यावृत्तेनत्वेति॥ न निर्विषयार्थकातात्पर्यं व्यावृत्ते द्वितीयेति॥ नहीतिपरिहाराश्चर्य्यं पूर्वतो निर्विषयवीनाम्भिया
नादस्तुदस्युक्तमाशंक्य निर्विवाद्या व्यावृत्तेन हीति॥ हेतुत्वे नोत्तरावयवं व्यावृत्ते द्वितीयाहीति॥ कथं द्वितीयायाः स्वार्थं ज्ञापकत्वेत्याशंक्य प्राथ-
न्यमित्युक्तं॥ ऊर्ध्वं तदुक्तेर्नवाक्यत्ववैरस्यचितं॥ नतुस क्तौ नो प्रयोजनत्वेवास्या स्तावेहोमस्यतादर्थ्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनवत्त्वक
पद्य त४ कल्पनार्थस्मृतेत्याशंक्याह होमव्याप्यत्वेन सक्तौ ना मोपकारिकी होमस्य सक्तार्थत्वं न प्रयोजनवत्त्वकल्पनायाहेतुमित्युक्तिम्मनार्थं तत्त्वे द्वि
तिसाध्यव्यावृत्तत्वेनेति॥ येनकारणेन सक्तौ नो प्रयो जनवत्त्वं द्वितीयान ज्ञापयतीति तन्मुख्यतादर्थ्याभावगौणोपकारिकी सक्तार्थतेति प्रसा
दत्रोहेतत्रस्वचिंतं॥ सक्तौ नो प्रसेपांत्रमात्रव्याप्यत्वेपिदेवतोद्देशाद्द्रव्यत्यागप्रक्षेपसमुदायात्मकहोमव्याप्यत्वाभावात्स्वरूपेनार्थकथं नामेत्युक्तं॥ व्याप्य
त्वमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वकल्पनाप्रयोजकत्वाभिप्रायेणैवोक्तं॥ नत्वक्रियाजन्यफलाश्रयत्वलक्षणं व्याप्यत्वमपि होमविनाश्यानो सक्तौ नोनयुक्तमित्याशंक्या

हवनीयप्राप्त्युत्तरकालं विनाशेऽप्याहवनीयशब्दस्याख्यक्रियाफलाश्रयत्वाविरोधस्य वचनार्थं स्रवतीतित्ताख्यं व्याचष्टे तेचेति। उद्देश्यत्यागप्रक्षेपसमुदाय
त्मिकस्य त्रिकर्मत्वायोगात्तत्राविनोद्देशेन रकर्मकत्वेऽपि सेककल्पनया त्यागप्रक्षेपौ गुणाविति ध्योपचारिकं व्याप्यत्वात्। निर्बन्धस्य कर्मत्वाविवेऽपि द्वितीयाः
याः प्रयोजनवत्त्वकल्पनासामर्थ्यं प्रदर्शनार्थं तोरत्वा … यितुमाह इतीति॥ व्याप्यत्वे प्राधान्योपचारः। तत्रप्रयोजनकत्वेकल्पनासामर्थ्या वि
द्वितीयाया होमस्य सक्तुधर्मत्वज्ञापकत्वाभ्युपगमेन … होमस्य केनचित्प्रकारेण सक्तुधर्मत्वं तिष्ठत्वीकं विरुद्धमेत्याशंक्य सक्तुधर्मत्वाभिधानस्य
सेचवशाद्धेनरूपिणोपचारिकत्वप्रकटनार्थं न होम … स्यसक्तुधर्मत्वेन्यादित्ताख्यं व्याचष्टे नत्रेति॥ सक्तूनामदृष्टार्थत्वकल्पनेन सक्तुधर्मत्ववचन
स्यानर्थक्यपरिहारशंकानिरासार्थं न च तद्वचनादिति … भाष्यावयवमानर्थक्यस्यावश्यपरिहर्तव्यत्वात्प्रकारान्तरेणाभिधानात्तु क्रमाच्चोप
चारिकत्वाख्यप्रकारान्तराभिप्रायत्वेन जिज्ञासाद्वयं व्याख्यातुं न तद्वचनादित्याहुस्तत्। पुरुषदोषकृतत्वात्काकाशनन्वीतत्वस्य विदेनुपपत्तेश्चेति नि
द्धेनौपचारिकत्वाक्षा॥ ओहदोषाद्धान्मुख्यार्थत्वज्ञानस्यत्वं तिद्वै॥ एतदेतेन च होमस्य केनचित्प्रकारेणेत्यादित्ताख्येणैवमवगतप्राधान्येव

तीयमात्रेतुनावाच्छिन्नत्वासमन्यमित्यवगम्यते इत्यन्तंद्वाच्यपादितमिति स्त्वयित्वेष्वाद्यन्यत्वुक्तं न चैवं द्वितीयावगतथ्वा ... त्वावगमेपि ... द्वितीयानि
र्दिष्टगुणत्वावच्छिन्नप्रश्नानापत्तेः स्यादित्याशंकानिरासार्थं स एव इत्यादिनाग्रे विशेषणं न संबंधो गुणत्वावच्छिन्नत्वान्वयन न प्रागवव्याख्यातं न तु प
स्यास्मिन्नेवार्थं स्वगवतुपवर्यसंमतिप्रदर्शनार्थं गुणत्वावच्छिन्नत्वार्थं व्याचष्टे तत्रश्चेति ॥ स्थानत्राह्णेन गुणत्वावस्य द्वितीयार्थतानिरस्ता
शयः ॥ देवतोद्देशाद्द्रव्यत्यागप्रश्नेपारव्यस्नदर्यत्रय समुदायरूपं तु हेतोर्थं चनिदेवतायाद्द्रव्यस्यवा कर्मत्वायोगात् हेतोतियोगे कर्मणि द्वो
द्वितीयानुपपत्तेस्तृतीयार्थेवा चित्तोपवर्यण्णो कार्यो करणे द्वितीयायायास्तृतीयार्थं वा विज्ञाननिषेधनात्र ॥ यापरी ... भिन्नानां कर्तव्यस्तुपपा
दितासामहत्त्वाय्यकारेणन कर्तव्येति वर्णितापव र्थमहात्त्वाय्यकारत्राह्नप्रयोगदर्शनाद्वैव व्याख्यातः ॥ द्वितीयोक्तस्यापि सर्कृत्वा ... न्या
स्यासंनवाद्धाषडतिसकलस्यनास्यर्थं ॥ तेनेत्यादि स्यापनतदर्थत्वादिनिनत्वत्वोधर्ममात्रेतु कर्मनिरूढत्वद्वितनिर्दिष्टस्यापि कर्मणो योग्यत्वान्परामर्शोद:
कस्यतदर्थता विवक्षितेत्यपेक्षायां चद्व्योपदेशाद्दिनिद्व्यशाह्निनिर्दिष्टस्य सन्धादेः परामर्शः ॥ तस्यचेतितत्त्वत्वस्त्वधिकरणविषयतत्संमार्गादिसम्बा

यत्वेनाभिमतस्यस्वर्गादेःपरामर्शकस्त्वंगीकृत्यसूत्रावयवद्वयव्याख्यातंतत्रलौकिकवदितिसूत्रावयवमव्याख्यायप्राकृस्यचेतिसूत्रावयवव्याख्यानंकि
मर्थमित्याशंक्याहोमस्येमामार्गंत्वय्यप्यामित्यानार्थत्वेदर्श्यितुमाहतेनेति।। कथंसक्तूनांहोमार्थत्वंतत्रापेक्षायांतेनेतिसाध्यगतेनतच्छब्देननिःप्रयोजनत्वंहेतु
त्वेनपरामृष्टमितिनिष्प्रयोजनत्वेनाहेनसूचितं।। तत्रेतिसाध्यावयवव्याख्यानार्थंपर्यग्निकरणादित्युक्तं।। लोकवदितिसूत्रावयवावपात
नितार्थंपर्यग्निकरणादृष्टोपकारजनकंवाना वास्कारत्वाभ्सेत्तवमात्रेब्यादृष्टोपकारजनकोपिसंस्कारःसंभवतीत्यभिप्रायकंनास
इत्यादिभाष्यंव्याचष्टेदृष्टेचेति।। नतूपपादनात्लौ किकदृष्टांताभिधानार्थंलोकवदितिसूत्रावयवंव्याख्यातुमदृष्टेपीतिभाष्यंव्याच
ष्टेलोकेपीति।। शांत्यर्थत्वेनादृष्टार्थतोक्ता।। ननुलो कप्रसिद्धमपिपर्यग्निकरणस्यादृष्टसंस्कारार्थत्वंप्रमाणाभावादयुक्तमित्याशंकानि
रासार्थंलोकेचेतिभाष्यंव्याचष्टेनचेति।। मूलश्रुतिकल्पनेनाचारस्याप्रामाण्यादित्यर्थः।। सिद्धांतमुपसंहरतितेनेति।। ननुपुरोडाशादेःप्रयोजनवत्त्व
नपर्यग्निकरणादिष्वतिप्राप्तन्येतस्यैवसङ्गादिष्वतावेनाव्यभिचारित्वास्वाप्यन्यस्यैवोक्तेपयत्ते द्वितीयोपन्यासोनर्थकइतिशंकतेनत्विति।। केवलत्वा—

तीयाश्रुतेर्वेत्यनेन निःप्रयोजनत्वस्यैव सत्त्वादिष्टव्यक्तिचारित्वात्कुणत्वावच्छेदकत्वोपपत्तेर्गुणत्वावच्छेदकतृतीयेति नाप्यस्तु वितर्क्ष्तीयादेतुकर्तुगुणभावोपन्यासा

प्यनर्थक इति सूचितं ॥ द्वयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषेऽन्यतरप्राधान्यस्य प्रयोजनवत्त्वेनाशक्यत्वान्नेवान्यप्रयोजनवत्त्वानपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यमित्यत्रता

वद्दृष्टांतमाह नत्वित्यत इति ॥ इंद्रस्यापि गार्हपत्य वक्तुर्वैगुण्येन प्रयोजनवत्त्वाविशेषात्तन्निरपेक्षद्वितीयाकृतमेव प्राधान्यमित्युक्तेन नत्वनत्र

कतरस्य प्राधान्यमिति संदेहे निर्णायकांतराभा वान्निर्णयमात्रे द्वितीयोपयोगो न तु विनियोग इत्याशंक्य लिंगादित्युक्तं ॥ न च वाक्याद्देय

स्य प्राधान्यं गार्हपत्यसमीपे स्थितिर्वं इत्युपनिष्ठात व्येवमपि तदेकवाक्यत्वोपपत्तेरिति गार्हपत्यस्येत्युनेनोक्तं ॥ निःप्रयोजनत्वे निरपेक्षकेव

लद्वितीयाकृतमेव गुणत्वमित्यत्रापि दृष्टांतमाह त येति ॥ सक्तुवाक्यस्य हृदेवताप्रकाशनार्थत्वात्स्वदेवतायस्य वह्नुगासादनोपयुक्तत्वस्त

स्यापि निःप्रयोजनत्वाविशेषान्नैकस्यापि निःप्रयोजनत्वेनेत्यर्थः ॥ न हि सक्तूनामपि द्वितीयया प्राधान्यं स्यादित्याशंक्याह तेनेति ॥ साध्योक्तं विचा

रप्रयोजनं दूषयति प्रयोजनं त्विति ॥ आद्येनाविशेषेण परिप्लुपादानं द्वितीयेन दिवणमयी वा णवह्नयाः ॥ सिद्धांतवत्पूर्वपक्षेप्यंगप्राधान्यनार्थवाक्यप्रयोजना

ऊ.

तीयाकृतो वेत्यनेन निःप्रयोजनत्वस्यैव सत्त्वादिष्टव्यक्तिर्याचिताद्गुणत्वावदेतुत्वोपपत्तेर्गुणत्वाच्च तृतीये तिनाप्यस्तु विनस्तृतीयादेतुकगुणत्वावोपन्यासः

व्यनर्थकः इति सूचितं ॥ द्वयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषेऽन्यतरप्राधान्यस्य प्रयोजनवत्त्वेनाराध्यज्ञानेनाप्यप्रयोजनवत्त्वानपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यमित्यत्रता

वद्दृष्टान्तमाह नहुच्यत इति ॥ ईदृस्यापि गार्हपत्य वक्तेर्वैगत्वेन प्रयोजनवत्त्वाविशेषात्तन्निरपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यमित्युक्तेन तु तत्र

कृतस्य प्राधान्यमिति सन्देहे निर्णायकान्तराभा वान्निर्णयमात्रे द्वितीयोपयोगो न विनियोग इत्याशङ्क्य लिङ्गादित्युक्तं ॥ न च वाक्यादेव

त्य प्राधान्यं गार्हपत्यसमीपे स्थितं इत्युपनिष्ठात त्येवमपि तदेकवाक्यत्वोपपत्तेरितिमादेयस्येत्यनेनोक्तं ॥ निःप्रयोजनत्वं निरपेक्षकेव

लतृतीयाकृतमेव गुणत्वमित्यत्रापि दृष्टान्तमाहत थेति ॥ सूक्तवाकस्य हृदेवताप्रकाशनार्थत्वात्स्वदेवतास्य वस्तुगासादनोपयुक्तं प्रस्त

रस्य निपत्यर्थत्वात्प्रयोजनवत्त्वाविशेषादेकस्यापि निःप्रयोजनत्वेऽस्यर्थः ॥ न हि सद्भूतनामपि द्वितीयया प्राधान्यं स्यादित्याशंक्याह तेनेति ॥ साध्यीक्ते विचा

रप्रयोजनं त्वयनि प्रयोजनं द्विति ॥ आद्येनाविशाहेन परिश्रुपादाने द्वितीयेन क्तिरण्मयीत्वाणवत्त्वे यो ॥ सिद्धान्तवत्त्वैपक्षे प्यंगप्राधानार्थत्वान्प्रयोजना

ऊ.

२२

येन नास्तिमतस्य स्वर्गादेः परामर्शकस्त्वंगीकृत्य सूत्रावयवद्वयं व्याख्यातं तत्र लोकवदिति सूत्रावयवमव्याख्याय प्राक्तस्य चेति सूत्रावयवव्याख्यानं कि
मर्थमित्याशंक्याह होमस्येमागार्गत्वयम्यासिध्यानार्थं वेदनं यितुमाह तेनेति ।। कथं सक्नोति होमार्थं लग्नपेक्षायोनेनेति लाव्यगतेन तच्छेदेन निःप्रयोजनत्वं हेतु
त्वेन परामृष्टमिति निष्प्रयोजनत्वेनाहेन सूचितं ।। नत्रेति लाव्यावयवव्याख्यानार्थं पर्यग्निकरणादित्युक्तं ।। लोकवदिति सूत्रावयवापात
निकार्थं पर्यग्निकरणादहृष्टोपकारजनके वीला वास्कारवाससेनवमात्रं व्याहृष्टोपकारजनकोऽपि संस्कारः संभवतीत्यनिश्चयकं नास
इत्यादिनाप्यं व्याचष्टे दृढेवेति ।। ननु पपादनालो किकदृष्टांता सिध्यनार्थं लोकवदिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमहृष्टोपीति लाप्यं व्याच
हेनोकेपीति ।। शांत्यर्थं ह्येनाहृष्टार्थं तोक्ता ।। ननु लो कप्रसिद्धमपि पर्यग्निकरणस्यादृष्टसंस्कारार्थत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमित्याशंकानि
रासार्थं लोकेचेति लाप्यं व्याचष्टेन चेति ।। मूलश्रुतिकल्पनेनाचारस्याप्रिमाण्यादित्यर्थः ।। सिद्धांतमुपसंहरति तेनेति ।। ननु उरोडाशादेः प्रयोजनत्वाच्च
न पर्यग्निकरणादि प्रतिश्राध्यन्यैतस्यैव सङ्क्रा [illegible] भावेनाव्यसिचारिशास्याश्च न्यस्तेन्त्रैकस्यपते द्वितीयोपन्यासो नत्वेकत्रनिरोकत्वेन स्थितिः ।। केवलहा—

विस्तारायत्यर्थः॥ ननु प्रियंगुवस्तुकरणात्स्ववहननमात्रार्थत्वावगतेर्नांगत्वावहननार्थत्वेन व्याख्यातं को निरस्यन्नुक्तं व्याचष्टे प्रियंगवो हीति॥ प्रैयंगवस्थूलरूपितिवाक्या
त्सिंहननयागसाधनचरुरूपप्रकृतित्वप्रतीतेः प्रियंगूणां चावहननमात्रार्थत्वं न प्रकरणादित्याशयः॥ यथा च बर्हिरादेस्तृतीये वाक्यसंयोगबलीयस्त्वेनांगत्वावहनन ह
विरासादनार्थत्वं वक्ष्यते तथात्रामीमयाद्यादेरप्यं गत्वावहननस्थगाचर्यतेत्याशयः॥ ननु यथा यज्ञार्थत्वं वर्णवैकाम्यादृष्टयस्तात्पर्योक्तकर्तव्या
स्तुपांशुत्वे विकृतौ वा निदेशीकत्वेनात्रावाधावस्को र्थंगेतु विधीयमानत्वात्स्वावहननमात्रार्थत्वं न यदमीत्याशंकतेस्यादिति॥ विकृतांग विधिका
लेप्राकृतस्यांगस्य विहितावचोदितत्वादित्यन्येषां र्याख्यानमुपजीव्येन सूत्रं पठितं॥ काम्यत्वाद्धोपात्तस्य चावहननमात्रस्य नत्वदृष्टपरामृष्टस्या
पांशुत्वविधेरंगस्यैवांगत्वेनापांशुत्वस्यादिदितत्वा दितितानीयसूत्रार्थमस्तित्वेत्यपरिहरतिनेदिति॥ स्तोकं व्याचष्टे यज्ञार्थत्वं नमिनि॥ नं
कितास्थानिश्चाये विहृणोतिनत्वेति॥ परिहृतौ निरस्यतिनार्हतीति॥ परव्याख्यानुपपत्तौ हेतुमाह एवं हीति॥ तृतीये निर्दिशानुविकृतावपूर्वस्यानधिका
रदत्यन्त बर्हिर्याद्यपावर्तमवस्तृणातीत्यप्राकृतस्थानपावर्तस्तरणात्स्य कार्यार्थत्वबर्हिरर्थत्वं प्रकृतानां बर्हिर्धर्माणामस्तिनास्तीति विचाराः प्रकृतत्वेनांगत्वाभि ॰॰

पौर्वापर्यचिंताधीनत्वाद्धर्मेसाधारण्यशास्त्रातिदेशयोस्तुसमदशमाद्यनियंस्यमानत्वेनतदलिंगायदृर्वपदार्थयोगात्स्वव्यत्वेनप्राप्तवैकृतांगग्रासः पश्चादति
दिश्यमानेनबर्हिर्लुनातीतिन्यादिशास्त्रेणसर्वप्राकृतवैकृतबर्हिरनुवादेनलवनादिविधिसंतवाद्रूपावरुद्धत्वरणबर्हिर्योविधर्मवद्वेतिपूर्वपक्षेनकुशोप-
कारस्येत्तवैकल्पनाशोरवापादवाकुशोपकारांगा नाकांसणाछिंदनेप्राकृतानामेवांगानांपूर्वंनिर्दिष्टत्वात्स्रुवंस्यवैकृतस्यपूर्वापावटस्तरण
बर्हिषः प्राकृतधर्मविधानविधिकारइतिसिद्धांत स्यवक्ष्यमाणत्वात्प्राकृतानामेवांगानांवैकृतेष्यः प्राकृप्राप्तिः स्थास्यतीत्यर्थः ॥ विशेषवतो
तानुवादस्तुश्रुतिविधिप्राप्तयोनिर्देशः प्रागेवस्य त्यादृष्टवत्त्वंवेति ॥ अनिष्टापत्तेरपिप्रक्षेपणमात्रार्थतानधुक्तेत्याह किंचेति ॥ नचस्मिन्य
स्रेपणीतादेरपिप्रक्षेपणमात्रसंबंधप्रसक्तेः प्रकृतावप यानादिस्रक्तुग्राह्यत्वावच्छिन्नविकृतेप्राप्तिरित्याशंक्यनइत्युक्तं ॥ प्रकृतौकार्यस्याकृ
स्तवात्यदार्थोद्देशेनविधीयमानेषुधर्मेषुपर्णमय्यादिवाक्येषुजुह्वादिमात्रोद्देशेनपर्णतादिविधानादंगप्रक्षेपणस्यगर्थेत्रैधुक्तंविकृतौतुप्राकृतेनकार्यंदृष्टेन
परार्थप्राप्तेः स्रुक्स्रुवादिलक्षितस्रुवसकार्योद्देशेनशम्यादिविधीयमानेजुह्वादौज्ञातिस्रुवस्यसमाप्ती ॥ तिप्राकृतकार्यद्वयसद्भावेप्येकत्वेनप्राकृतधर्मबाधेन

मी २

चरितार्थत्वस्यैवैकत्वेन विधेरन्यत्रापि बाधकत्वायोगात्कस्मिंश्चेकस्मिं विधीयमानत्वपेक्षायां प्रकरणात्प्रधानस्य होमाख्यकार्यार्थत्वप्रतीतेः प्रधानमात्रार्थमिति
यस्य तेषामन्नतो नानाहन्त्स्वस्तु समासाध्यमपूर्वमिति वदतः पक्षस्त्वन्मते निष्टापत्तिरेवोद्याप्य॥ नन्वप्रयाजादावपि होमाख्यकार्यसद्भावात्तन्म्यादिविधानो
पपत्तेः कथं प्राकृतेन जातिविशेषसक्तिरित्याशंक्याह यद्यप्ये वदतीति॥ होमत्वाविशेषेपि प्रधानहोमेभ्यः प्रयाजादिहोमानां भेदात्संमार्गत्वाकृत्नवि
रुद्धत्वेकत्वेन धर्मप्राप्तिरित्याशयः॥ नचैवं सत्येवमेवे युक्तत्वाद्वाक्यानिषेधप्रतिरित्याशंक्याह यद्यप्येवंवदतीति॥ होमत्वाविशेषेपि प्रधानहोमेभ्यः
नवेति॥ अयमेतावत्॥ स्तुतकार्यस्य शामीजात्याकत्वेम शाखत्वात्स्तुत्कार्ये शामीविधेरस्त्यामेव बाधकपक्षेः कार्येपि विधीयमानाशमीपर्णतादिका
र्यस्त्वस्तुकृतिनिर्द्वयपरिच्छेदलक्षणस्तुकृत्वाश्चोपरुद्धा पितेविधीयतस्य चपर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्युपदेशाविधेयस्यानेकत्वात् हुद्देशेन विधीय
मानायाः शम्याः सर्वार्थत्वेत्वयुक्ता स्तुकृतिपरिच्छेदकत्वेनैकरूपत्वेपि प्रधानस्तुवस्तुकृतिपरिच्छेदलक्षणकार्यादंगस्तुवस्तुकृतिपरिच्छेदलक्षणस्यका
र्यस्यान्यत्वाद्द्वितोप्रयाजादि नेनतत्॥ प्रकृतावयवपूर्वसाधनांशे धर्मविध्यस्युपगमात्प्रधानापूर्वसाधनस्तुगयत्नेत्व पणतादिर्वहिर्भ्य प्रधानस्तवि

मी २

र्गीवासादनार्थतास्यादिति सर्वयोव तिन्यायो बाध्येताघट तांगबाधेन विहितांग निवेशादेकस्वबाधेनव पितार्था स्यवेकृतांग विधेःसावत्रबाधकत्वायोगान्नवि
कृतावसेयः। यतः तेनांगगुणविरोधन्यायेनांगस्यैव प्रकृतजातिबाधस्युक्तवादेय परास्यापदिति॥ उपदेशेनातिदेशबाधस्यानुग्रहस्पष्टत्वात्तनिवास्त्रा॥ स्ततुगुणबाध्यता
स्तु पगमेंगःनामप्युत्तुयाद्यावास सर्वार्थ तिवधुनरप्यांत्र प ति॥ अस्तु पगम्यापि किं विद्धमामयीवादेः प्रधानमात्रसंबंध कारणे प्रधानस्तु वामवद्वे
तिवद्धितावपिद्र संगेनांगसाधनत्वोपपत्तेपर्णमयी वादेश्वस्तु धुयोजनत्वालावात्रद्वारेणापि स्रुगंतरोपादानायोगात्संमार्गस्तु जुपर्णतादिद्वामि
तर्वपदेनास्ती। आह यद्यपिवेति॥ नन्तुपस्थयागस्येव पाधवारणोपक्रमादंगत्ववारणवोपसंहारात् तन्मध्यपातिनः स्रुवाद्या अस्यपात्रकेरंगेःप्र
संगेनोपकारकत्वात्वा संमार्गादेः प्रधानप्राप्त्या विद्धा तद्ध दित्वे तस्य कथं प्रधानार्थत्वं ति स्तु गुणिः प्रसंगेनोपकारस्त्याशोक्षसोमिकेत्युत्त्त॥ यद्विश
ष्टिकेमाङ्गावीत्यादिवाक्यविरहितायावदेकस्रुत्केउफलस्तुनिरस्तास्मा स्मर्व विकारोस्पादित्यत्रत्रतीयेस्तांगसोमयागार्थवेनाक्रायाअप्योपवसथ्याहेक्रि
यमाणत्वेनेरस्याग्नीनांगार्थवात्वाबाधेदिकरणास्तरकाल्लत्वाच्छमीयोमीयपस्थयागार्थत्वेवस्पष्टत्वपि तत्प्रक्रमात्प्रागेवसोमिकाग्निप्रणयनप्रक्रमेस्तुभात्न

त१

सिद्ध५

नसोमार्धेनुष्ठानावश्यरणात्सौमिकत्वात्तिष्ठनं॥तथावप्रकरणान्यंत्रापद्यतीयोमीयादिष्ठितिदेशप्राप्तसदार्शपौर्णमासिकस्यवेदिकार्यस्यहविरासादनस्यापि

प्रसंगात्सिद्धेर्दर्शपौर्णमासिकीयजमानसंमितावेदिर्निवर्ततइतिप्राप्तदर्शवद्दपनेतरस्तत्रिमध्यपात्नासावेपित्रमध्यपातमात्रात्प्रसंगो॰ पत्नीत्यागयः॥नतुम

सावेदेःसोमार्धवेष्यग्नीयोमीयार्थत्वस्यापिसावात्व देंगकार्यंनरसाधकत्वापिप्रसंगात्सुत्काग्नीमीयीयत्वस्यतुपश्वसनमानस्यवेद्येंगार्धतानाव

कथंप्रसंगनोगात्कारितत्यागेव्यवदक्षिणाःसोम स्यनिवाधात्पुश्वसनमात्रार्थीयायाअविदक्षिणायाःप्रसंगनोगोपकारित्वादेतिदक्षिणीयादि

ष्ठतिदेशप्राप्तायाःसार्थनिवर्तकत्वंदादर्शमेवसिद्ध मितिं॥अथाग्निनिष्पन्नकर्मवेत्तित्रात्तुधन्यायेनापयोउकत्वान्मयोडकत्वात्सुपगन॰

यथास्तृतसंमार्गा॰शाक॰पसंस्थेन पुक्तइत्यादर्किंवेति॥अग्निपरिक्षनाख्येनकार्येणापरिधेःस्वरूपमुपलक्षितं॥सुचांत्रा

दिव्यास्रपात्राणांद्रव्यपृथ्व्यास्त्वेनस्पर्श॥नवियतेतत्परिक्षणादिकार्यंयस्यपत्नानादेःस्वस्यसंमार्गंक्रियमाणःपरिधेरकृतंस्यात्परिधीकृतस्यवाप्यक्षितं॥

सुचां॥आदित्॰पात्राणांद्रव्यपृथ्व्यास्त्वेनस्पर्श॥पत्नी॰ क्रियमाणःपरिधिनपरिक्षनस्यप्रकृतावभावादप्राप्तेनकार्यस्यस्यादित्युक्तार्थंहि

थयोर्थः ॥ श्लोके व्याख्येयश्रियिति ॥ तुरुशब्दज्ञादिपरि[illegible]मार्थे[illegible]तुरुज्ञ[illegible]रणाधीया श्लोपलच्चाद्यावदनापादानत्वतायास्थ्यवा
वांदिशा[illegible]पोपल[illegible]तथैत्यनेनोक्तं ॥ ननुधा[illegible]धानकर्म[illegible]स्योजक[illegible]मावहेतु[illegible]मर्थोपि[illegible]स्याशोकानिरासार्थस्य
स्वग्रा[illegible] ॥ न केवलेन[illegible]स्य[illegible]कर्मवादप्रयोज कर्वं किं[illegible]माणाय थाश्रुतसं[illegible]निष्प[illegible]स्यर्थः ॥ ननु न[illegible]सम्बन्धेन परि
[illegible]नार्थेना[illegible] [illegible] [illegible]नसेमागस्योग[illegible]नहोमार्थाभिहारांग[illegible]
नहोमार्थवालावना[illegible]प्रयाजा[illegible] [illegible]याजोयजना ॥ निविलित[illegible]याजानुयाजोगवेन[illegible] [illegible]दवत्व[illegible]स्यपद
शमेवस्यमाणेना[illegible]निदेशाने[illegible]प्यायोगा कौघे[illegible]सावध्यप्रवृत्तध[illegible] [illegible] [illegible]गसाहित्यस्य विन
[illegible]स्यसाग[illegible]नविषयवादपो[illegible]कादशोसांगप्रधानैर्यागा[illegible]विकार[illegible]स्यव[illegible]प्रमाणवेनाप्यप्राप्तेरयुद
करणेपिनसम्यक्[illegible]न ॥ मिथ्याहअवनृथस्य[illegible] ॥ [illegible]याजनमनुजाना[illegible]नि ॥ तस्मात्[illegible] ॥ यस्य प्रयोजनस्य

[illegible]ना?

६५

तिष्ठ... त्वात्स्वरूपोपस्कारकत्वेपियाकोऽग्निर्यांस्तदुपादायासान्यं तेनस्यानुष्ठानसिद्धेर्लोपासावादित्याशुकेन न्यायेन ...ग्निकरा पुरोडाशांग्रयस्ये
तेकद्वलक्षणासार्वदिकशयनीन्यायेनपुरोडाशाग्नकतिद्वीहियवाप्रयोजकत्वेपियद्विविदग्ध्योपादानेनपुरोडाशसिद्धेःपर्यग्नि...रणस्तोपस्यापुरुक्त
...न...प्रयोजनापरिहीयस्यमनेनानियतस्यान्यत्र कतिपुरोडाशसिद्धेर्व्रीह्यादिमयत्वस्यचवमथत्वस्यवानिर्देशाभावेपिलोसमयस्यपुरो
न्नांस्यअवपद्यपथ्यमिकरणानापत्तेर्युक्तंपूर्वप डाप्रयोजनमितिसमाधत्तेअनियतेति। एवंचनियमेसतिमांस... दियत्वाग्रासेः
कास्यस्ते...न्यायेनमांसनियमाक्लिष्टोतस्तदा कर्मापत्तिरित्युक्तंतन्निरस्यतिनचततत्रेति। ...स्य...स्यपुरोडाश...
वाव्यस्यमांसनानिष्पत्तेः पशेपशात्तिरित्याशयः ॥नत्रैसवनीयस्यतद्विपुरोडाशस्यकथंमांसं... सूचना... सवनीयेति...न
यपश्चपिष्ट
सवनीयपुरो... कतिद्वेनमांसंविधीयतेकिंतुनकार्यसाधनत्वेनेतिपरिहरतिनचेति॥ तत्रसपुरोडाश... कतानिमित्र
तानमांसपुरोडाश...प्यादनेनसामर्थ्यस्योक्तत्वात्तदनिष्पादनेचवराविवरेषणानिवृत्तस्यातदर्थोपिवापनिवृत्ते... सीयविकायमंत्रनिवृत्त्या

यत्नेऽर्थस्य शाखाहारूढ चिंतायाः शाख्यानामयन प्राप्तेतन्मंत्ररूढ धान्यशाद्वी होराभूद्र पयोजनवोऽस्य योगश्च संनाम्नुरोडाश... नेमांसा... मध्युत्पत्ये... मर्थस्यव
नीयशाद्वेनवध्वनाकरत्वपरिवापपुरोडाशपयस्यास्व्यानांपेवानां... वियामनिष्वनास्वरोडाशशाह्वस्यचनि... निह अर्थोऽसपपिश्वनेस्थे हयवा
नोवध्वनाख्यानांध्वनाद्भूर्णस्यचरद्ध्यकस्यकरे सास्वस्यपरिवाप... ध्यानांचनाडाशमा... सानो... यामांसेनाम्नमिश्रिते
नापिनिःपादनाशक्तेरेकेनचवाक्येनध्वनादौ न कार्यकरत्वेनपुरोडाशेवतत्प्रकृतित्वेन मांसेवध्वंस्न त्रिवेरूप्यापादकत्वेनायोगान्न
स्यमानूयोध्वनाद्वापुरोधेन पुरोडाशेपितकार्य करत्वेनेवमांसविधिरुक्तः क्वीदोग्यशाखायांद्वेनेनवोगोरीविनिद्धान्तस्तेरसपुरो
डाशोयव्यावृत्त्यासर्वोग्रविज्ञार्थोदिनिपरकृति सरूपार्थवादकल्प्येविचैसवनीयदङ्ह्नावान्पुरोशमात्रादेवानमांसविध्यवगतः
सद्भाय्यापादानत्वेनापिचमांसस्यपुरोडाशनिष्पादकत्वेसंनत्वेपुरोडाशस्तुतेःकार्यलक्षणाद्धवकल्पनायोगः। ब्रीह्योरदनोदेवदत्तःइतिवद्वृत्तरसमयःपु
रोडाशोस्येतिमध्यमपदलोपिबहुव्रीहिर्योऽश्रयणेनपदद्वयस्यापिस्तुतिहत्तिबोपपत्तेः सत्र्कृतान्नमिश्रणेमं स्यपुरोडाशशकतोका॥ नहियमवध्व

८७

न्यायाद्योदाहरणप्रयोजनद्वं ॥ कन्याभिकरणप्रयोजनमाप्येत्तु सवनीयपशुद्वारकाख्योपादहरणमनोंहृत्य मितिपरिहारस्वचनार्थं यथेत्याहुक्तं ॥ कथंचित्तु हेन
न्नमिश्रतोक्ता ॥ समीहितेस्वर्वपदप्रयोजनमुपसंहरतिअतश्चेति ॥ यथाश्येनयागवेवरोप्रधानमात्रे प्रियंगुस्त्रिवीहिनिरवेर्षुः हिंसाधनकएवावघातः तिद्द
ष्टोनार्थः ॥ एवमाद्यो मांसग्रीकानिवृत्त्यर्थः ॥ एवंतद्वं नियतद्रव्यकेतस्य नियमस्यमांस नियमेन निरासान्मांसानां सन्निधर्यद्वच [illegible] नियं
तद्रव्यकत्वेतस्य स्यापितद्विषयत्वशेकापत्तेस्तेनिरा सेनधान्यमात्रविषयत्वसूचनायेवंग्राहेनमांसनिरस्यपुनःस्मृतिहितुक्तं ॥ न [illegible]
पत्तेयागाद्यएवेतिन्यायेनप्रकृतपुरोडाशग्रहण स्यनिरस्तत्वात्प्रकृतावविद्धिहितयवद्रव्यकत्वासिद्धेः सर्वपदप्रयोजनत्वेनानादराक्
घेविहितमुक्तं ॥ स्वयंप्रयोजनांतराण्याह एतानिचे ति ॥ पुरोडाशोदाहरणेनाख्यातप्रयोजनातञ्ज्ञासूचनायेत्याह ॥ पशौपुरोडाशं
नान्तुयाजान्यजतीत्याम्नानान्तर्यदाप्रधानकरणायोपन्नदेशेकरणात्वतस्तस्य पशुमांसस्यप्रकरणप्राधान्यंहिनीयपर्वणि [illegible] प्राप्यतइतिवि
हारदथाख्यानेतुहृदयपत्तद्रुवाद्यकरणान्तर्यत्रचवरुणप्रघासेषुविहारहितेन [illegible] स्याज्ञान्यशिषिबुद्धिस्त्वेकवर्जेयेवानामसमागौ [illegible] ॥

स्रुवोद्यमन न विरोधः इत्यर्थः ॥ अग्निमुपनिधाय स्तुवतः इति स्तुत्यं गच्छेनारादुपकारकेऽप्युपनिधानेन विहितेयं यथा लो॰ किं कस्याग्रेऽस्युपनिधानं विज्ञायते लो॰ किं कस्याग्र
वीर्यद्वारे वैदिकमध्ये निर्देशादित्यत्र सप्तमाधिकरणे वक्ष्यत इति दृष्टान्तार्थः ॥ अग्निसंमार्गस्याग्नेः परिधींश्चाग्निं च त्रिः त्रिः संमृष्टि इति प्रयाजकालीन
संमार्गविधादग्निं परिधींश्चाग्निं च सकृत्सकृत्सं मृष्टि इत्याज्ययागकालीनसंमार्गविधानात् परिधिसंमार्गसाहित्यावगतेराहवनीय॰
स्यैव परिध्यन्तरस्य संमार्गावगमात् सर्वेष्वयाज्ञिके राहवनीयस्यैव संमार्गोऽनुष्ठानादाहवनीयादीनामित्यादिगार्ह्यो वैदिकवत्साह
द्योपरुद्धा पितृपुरोडाशाद्युपसंग्रहार्थः ॥ सर्वशाखाद्य विहारस्थप्रत्यक्षेनैकाहवनीयसंमार्गोऽपि कृतकार्याणां वाहवनीयस्तुत्य परिधिकुशे
डाशानां कृतसंस्काराणामपिनाशादोषापत्तार भक्ष्येषामुत्पादितानां संस्कारान्तरस्यपर्धात् व्याख्येयः ॥ ८ ॥ ७ ॥ ५ ॥ स्रुतनदृश्योस्तुसं॰
स्कारो यागावदिष्टेनातिदिष्टेन वा ॥ ननु स्तोत्रशस्त्रयोः पूर्वाधिकरणे गुणकर्मत्वे हेतुद्वितीयाश्रुत्यभावात् कथं गुणकर्मत्वमित्याशंक्याह ये स्थि
ति ॥ दृष्टोपकारित्वस्य स्वातन्त्र्येण गुणकर्मलक्षणत्वान्नस्तुप्यगमेऽप्य पूर्वीसावोपयोगिलक्षणत्वस्याप्यन्तः सिद्धये याणामित्यत्रोक्तावादिशा पूर्वीसा

६८

वः शाखोपोद्घातः स्यर्थः ॥ सत्रगतस्तु तत्राध्यराद् व्याख्यानार्थं गुणवचनमितिनाम्यं व्याचष्टे स्तुतिरेवेति ॥ गुणमात्राभिधानस्य स्तुतित्वं साध्योक्तमितिरौ कोनि
राकर्तुमाह गुणेति ॥ गुणानां गुणिसंबंधितया वचनमितिनाम्यार्थो निनोक्तः ॥ नन्तु स्तुतिधनस्य स्तुतित्वे तस्यैकान्तेनाभिधेयत्वे यद्वा न्याय्यस्य स्तुतित्वंन्तयो
गा स्मदे देहोन स्यादित्याशंक्याह साधवेति ॥ अभिधे येविनाभिधानानिष्पत्तेरभिधेयाभावे भिधानं रहितत्वाद्वारणापातात् स्तुतित्वंत
येनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति गुणगुणिनावनाविशेषेणि स्तुतेः स एव यद्विनाप्युपपत्तेर्गुणिनो देवतामेव प्रति गुणाभिधानविनानुपपत्तेस्तस्यो कथं
त्त्वमिति ॥ मं इन्द्रराजादेरदेवताद्वे प्रयोगित्वात् तत्सत्याक्षे विनिर्मुक्तचैन स्तुतेस्त्वेन यत्र स्यात् सर्वपदस्याभिमतत्वासंदेहसाध्यगतस्य देवताशब्दस्य
स्तुत्यमात्रोपलक्षणार्थत्वं सूचनाय स्तुत्यस्येत्युक्तं ॥ स्तुत्यं प्रतिस्तुतेः साध्यत्वात् स्वरूपावस्थायत्वे पि के माधुर्यकौशल्यार्या दोषत्वं तद्वती ॥ तिसूच
नार्थः सोऽपीति विशिष्टव्ययः ॥ सर्वपदेत्यत्र व्याख्यानार्थं तत्रेति साध्यं संक्षेपतो व्याचष्टे किमिति ॥ अर्थं तद्वपदे व्यक्तदेवतानामवादनार्थस्य गुणनन्तरवार ॥
तन्त्रेति वाच्यर्थवत्वात् स्यादिति सूत्रे सर्वपदस्थित्वात् कार्यस्या उपेक्ष्यमाणत्वादनिष्टापत्तिदोषाभिधानमयुक्तमित्याशंक्याह प्रमाणेति ॥ क्रमसंनि

व्याख्यप्रमाणद्वयोर्विरोधेनेनसूत्रेणपूर्वपक्षेनिर्धार्यतेनानिष्टापत्तिरित्यर्थः ॥ न चामारे [illegible] कीदृग्
यणमित्यपेक्षामाहतथाहीति ॥ यस्मात्संस्कारकमंत्रेयत्रस्तोत्रेऽविद्यमानार्थोमंत्रः प्रयुज्यतेतेनस्तोत्रस्यमंत्रप्रकाश्येनदेवतारूपेणा [illegible] जानना
प्रकृष्टत्वात्क्रमसंनिविष्टास्यासविद्यमानार्थमंत्रस्य स्यस्तोत्रस्यबाधः प्रसज्यतइतियस्मात्कारणाद्यदिग्रन्थयंव्याख्येयं ॥ स्तोत्रिसलि
वाक्यविहितायाअपिस्तुतेर्मंत्रविशेषसाध्यत्वंविना विशेषरूपानवधारणेनदेवतासंस्कारत्वायोगान्मंत्रापकर्षेणतात्पर्यस्तुत्यपक [illegible]
स्याप्युत्सवगतेःस्तुत्याएवचसंस्कारत्वनिमित्तापका र्षणस्यबर्हिर्युक्तद्वादशेनात्राह्नेनचस्तुत्यपकर्षस्यैवसूत्रकवेकाव्यास्तोत्रस्याप [illegible]
बाधिस्त्युक्तं ॥ यस्मात्संस्कारपक्षोदुष्टइतिशेषः ॥ उक्त र्थप्रधानत्वंसूत्रंयोजयन्तीयति ॥ कोपकर्षोदायद्दत्याशंकानिरासार्थंतत्रेतिकाव्यंव्या
वहेतत्तत्रेति ॥ नतुक्रमसंनिविष्टत्वाद्योःस्तोत्रानार्थ्यपेक्षमविनियोगप्रमाणवाचित्वेनकाध्यायेदोपादानमयुक्तमित्यार्थवादक्रमस्त्वेति ॥ येनक्रमेणयजुर्वे
देयरूपायागाभ्यासाविहितास्तेनैवक्रमेणसामवेदेतदंगभूतानिस्तोत्राणिब्राह्मणेविहितानीतिनेवक्रमेणोपरायंतेस्तोत्रस्याधनस्तुतारु [illegible] तिना

मंत्रानपेक्षायाः स्तुतेरपकर्षायोगात्स्तुत्यपकर्षेण मंत्रापकर्षो लक्षणान्मंत्रक्रमाम्निधानाविरोधः।। एवं तर्हि पृष्ठैः स्तुवतीति चोदनायाः रथंतरयोनित्वे नास्ति वा पृ
ष्ठस्तुत्युपस्थानं।। एकं साम तृचे क्रियत इति स्तोत्रीयमिति च स्तोत्रसाधनत्वं तस्य साम्नाऽसृचा प्रत्येकं स्तुतेरंगंतरापेक्षायां यच्चान्यांगमय निरुत्तरयोर्णीयते।
निधान्युत्तरगपेक्षाया त्रिवृद्धरण विधानादुत्तरा ग्रंथेन दुत्तरत्वेन नद्वावानिरूपवःपादाद्रुपस्थापनं।। त्रिवृद्धरणं तु नयोः प्रस्तोदृत्वनीक
उक्तानुत्तरेष्वित्रिवचनात्प्रथमायाश्च तुर्थपादेन। द्वितीयायाश्चाहूर्वेनिकोक्तं तं क्रुद्वाद्वितीयायाद्वितीयाद्विपादत्रयेण परं परोक्त
वाद्यगाथसंज्ञयाश्रेत्यानविद्यतीतिसाध्यक्रमा प्रगाथशब्देनस्तूयते।। एवं तु क्रमहेतुकोपस्थापनमात्रवा विद्यास्संनिधिशब्देनवद्य
७ माणोतरानसिद्धसनायदेशः क्रमसंनिधीउपरुध्येया नामिति द्विवचनात्तपपत्तिप्रसंगादपरिनोयेण प्रकरणपरामर्शो वेत्युक्तं।। प्रकरणाद्धे
द्वियप्रगाथस्य पृष्ठो तिष्टोमांगत्वेवगतेपिहारविशेषापेक्षायां पृष्ठास्य स्तोत्रद्वारत्वं क्रमादवगम्यत इत्याशयः।। प्रकरणेनाक्रियारूपस्य मंत्रस्य लिंकैर्वचनाद्वे
नायुरूपोपीतिकर्तव्यता स्तत स्तोत्रसाधनसामाधारत्वेन संनिधिपराम्रष्टस्य प्रगुणा स्माकोसफले वत्वे निष्पन्नत्वेनोपप्रकरणावधयवत्वेनोक्तैः संनिधिर्वि

वह्नितइति सूत्रनार्थः परामर्शाशङ्कां ॥ वस्तावद्धर्म्मगुणार्थस्या२ ॥ नयत्र्छेद सिद्ध्यामहइति ताव्याल्ल्र्वेपदसमर्थनायेतत्सूत्रमित्यास्तानितत्सूर्वपक्षिणा मुक्तर्वस्या
न्निमतत्वाद्युक्तमार्गाव्यसूर्वापक्षेकदेशीप्रमाण विरोधात्स्वयंदोयमनेनसूत्रेण परिहारतीतिव्याख्यात्तुमाहनाथमिति ॥ प्रश्नसूर्वदोषपरिहारमुपपादयति
किमिति ॥ श्लोकं व्याचष्टेयएवेति ॥ सेनिहिता नि कर्म्ममात्रवावित्वेनाकर्यापकर्षशङ्कयोरकार्थ्यादपकर्षान्तेयुक्तस्यापकर्षेशङ्केनातु
नायणा विरोधेपकर्षस्यादित्याननसूत्रितं ॥ न वेक्षेपीडमहेंद्रयोर्माहेंद्रं शङ्कानीतिमहत्वगुणविशिष्टस्यदेवता दृश्यतेः शुद्धप्रका
शकत्वमेत्रस्यापकर्षःस्यादित्याशङ्कानिरासा र्थत्वेनयथावशावस्तुणविशिष्टस्यापन्नाद्रव्यस्यागुणार्थेशुद्धजायकाशनार्थमतिधा
नंस्यादवनद्वपकर्षयोनेधामृहेंद्रप्रकाशनार्थम् तिधानेस्यादवेल्लकोरप्रश्नोत्तरेणसूत्रेव्याख्यांसूत्रयितुमाहनचेति ॥ उत्तरसूत्रेव्या
ख्यानार्थेनाख्येगुणस्थानर्थकःस्यादित्यत्रचसूत्रेगुणस्यदेवतात्वानंनगतिनिरासाहयशावदेतिवाशब्देनगुणस्यदेवतात्वेनंनगतिःसूचितेतितियमर्थे
नेतनेनेनगुणस्यानंत्रत्वादित्युक्तं ॥ आपाद्यापितनिरासोपपन्नेर्वशाहतीनातद्धसगुणेयोदितङ्निसाय्याद्वगुणस्यदेवत्वेनगतिप्रतीतिरस्तद्धिरुद्धाया ॥

निरूपपत्तिकायामाख्यानेनर्गतेः शं किंतु मशब्दवाच्यमनेनोत्तर्गतस्यापि गुणस्य मरुत्त्वे विशिष्टदेवतात्वप्रक्रमेण तस्य स्मरणत्वादित्युक्तं ॥ निर्गुणत्वाद्धेनाका
र प्रश्नो यो गुणाद्वेमिति सूत्रावयवस्य स्थितः ॥ नृत्वाद्वगुणस्यापि तत्र त्वात्ता वादनेन तरपरो एवदृष्टांतः ॥ नतु शाह्यमात्रस्य देवतात्वादिं इमेदं इशाहृत्ययोन्यनेदाकथं
देवतात्वमित्याशंक्याह नचेति ॥ नवामपि वाशर्व हविर्ग्रहकर्म प्रधानस्यापि गुणत्वे देवतात्वानिरितिसूत्रे प्रस्तुतनयसमुच्चारणाद्यायेन देवता
यायागेपत्तिगुणत्वे सिद्धे तेन तु कर्मणोपीप्सितादि विधेत्तत्वे देवतायागस्यात इत्याशंक्यनास्यापि अतिप्रसंगनामयक्तु माहुतत्वेन शाहेन वत्तु
द्वौ वाऽसंयुक्तस्य देवतात्वं स्ववाच्यात्वादिति प्रेक्ता गम्यत इति ताख्यानानर्थेकवर्णसमूहस्य धातिपदिकत्वात्तावनहितचतुर्थीसंयोगा
योगान्नसंयोगात्तिधानेनार्थग्रहणेन यत्राह्यमात्र स्यदेवतात्वं निरस्तं ॥ दशमेवविधिशाहस्य मंत्रत्वेनावःस्यात्तेनवोदनेत्यत्राबाहुनादे।
यिनकेनचित्पर्यायेण देवताभिधानसिद्धेर्विधिगतात्याद्यादिशब्दानादरइति सर्वपत्नीयत्वाग्नेयोष्टाकपालइति विधिगतेनाग्निशाह्येन देवतायाः विसे
वेधविधानामंत्रकार्यं देवतोद्देशो विधिगतस्य वा शाह्यस्यात्वारणं कार्यमिति सिद्धांतितेकाप्युनरपि दैवतानामेतिप्रश्ना इन्द्रादीनां युस्थानीयत्वं वेदा।

स्मृत्वाग्निदेवताय

त्रिर्वीदेवतावाचनो देवतेत्यादि देवताशब्दः प्रयुक्तः स्वादेवतेति परमतद्धयमदः शाहेन्द्रादीनां मन्त्रपरस्ययदायत्तेर्निरस्यत्वमतेनस्मृक्तानीत्रोदवित्तीऽत्र त्वादेव
ताइतिताद्येण अग्निदेवत्यं हविरित्यादिप्रयोगादाकृतित्वगावाअन्यादेवताअन्याः स्तोमसागाद्भेदोतागाइतिलिंगात्त्वस्वतस्तु यस्यत्वउपमानहविरुद्ध
इयत्रस्यवदेवतात्वातिष्ठतार्थस्यैवस्तुत्यत्वाद्देश्य त्वाद्वगतेर्मूर्त्तानामस्मूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां च श्रुत्यार्कविदर्भे प्रतिनादर्थेन संकल्प
नीयानां देवतात्वेन विश्वतीतिवत्ताव्येण मूर्त्तानां चे तनानां च देवतात्वात्तिष्ठतानाद्यस्य वायकेशब्दहेतुदिश्य स्मृत्वावाह विस्यस्यामिति सं
कल्प्यः क्रियते सा देवतात्वनीतिवत्ताव्येणात्वार णार्थत्वादीत्रौरुच्चार्यमाणेन शाहेन प्रजापतिं मनसा ध्यायेदित्यादि विधेर्वाप्यमनःमाणेन
वाक्यस्य देवतात्वात्तिष्ठनात्॥ नाद्देवस्तुतिरुच्चारणं च नेकेन विदायुःशाहेन निर्देशः करणीय इति यागोच्यत्वदेवं यदृ अग्निशाद्दोऽग्निप्रत्याय
नार्थमुच्चार्यतापित्तु हविः सवेयम्भर्देश्यात्वनेनुपक्रम्य देवतायामश्चयदेसाधनत्वावोनरूपेण सर्वतिकेनतर्हि सैवेति नाशाह्वेनत्यादिना ताप्येण श
ह सैवे घितद्घातिरिक्तानियानात्तह्स्य देवतात्वं निरस्ततवति॥ नद्देयस्यापि देवतात्वेक घमिथ्यानिश्चयोत आह अतस्थेति॥ प्रमाणविरोधस्य दोरव

दा८

परिहाराशंकामुपसंहरति तस्मादिति॥ न श्रुतिसमवायित्वात्॥ न त्वर्थव्याख्यानार्थं नेतदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे नेति॥ इडास्येत्यादिना ग्रन्थेन तद्धितश्रुत्याश्वकर्णे
स्थितेऽवयवार्थानपेक्षस्य महेन्द्रस्य ग्रहसमवायेनेन्द्रादेरवगमादित्येवं श्रुतिसमवायित्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानार्थं तयापरमतेन दूषयितुं प्रश्नपूर्वं व्या
ख्यातुमुपक्रमते नेत्यत इति॥ श्लोकं व्याचष्टे यदीति ॥ न त्ववयवार्थप्रत्ययत्विज्ञानात् समुदायशक्तिकल्पनानुपपत्तेः। कथं तद्बलीयस्त्व
रौव्याहतत्वादिति॥ ततो वाक्यशेषादिस्यात्तद्धुष्य नीत्यर्थः॥ आदिशब्देनासमर्थं तद्धितसमासापभ्रंशरूढतरपदद्वयं हि प्रसक्तिर्महत्त्वं ह्व
विशेषणत्वानुपपत्तिश्लोकार्थः॥ अनेन वमहत्त्व वि शिष्टत्वं तं सासाख्येनान्यथ तां व्याख्यानं महेन्द्रशब्दादिभ्यां प्युत्तरार्धेन॥ अवयवव्यु
त्पत्तिनिरासेन भाष्यं योजयितुमुपक्रमते नन्विति॥ त्पत्तिनिरासेनेन्द्रो महत्त्वविशिष्टोस्येत्यध्याहारेण पूर्ववयवव्याख्यासु दूषिता॥ क
थमनेन भाष्येणावयवव्युत्पत्तिनिरासः क्रियते न पेक्षायां प्रश्नपूर्वं तदुपपादयति किंचमिति॥ श्लोकं व्याचष्टे समर्थ इति॥ समर्थः पदविधिरिति सूत्रेण समा
सद्धितसमासयोर्नियतं सामर्थ्यं विशेषणं॥ समर्थानां प्रथमाद्वेत्यस्मात्तद्धिततद्वा तिन्नर्देशः। कथमत्र सामर्थ्याभाव इत्यपेक्षायां तद्धितसमासव्यवस्थायोग

स्यातां क्रमेणैवेति विकल्पप्रयोगपद्यपदेनेत्वि द्वये पि सामर्थ्याभावप्रतिपादनार्थं तत्वास्य निरूपणीयं व्याख्यातं सामर्थ्याभावप्रतिजानीतय दिव्येति ॥ ए
तदुपपादनार्थं द्विनभ्रष्टं नार्थ्यं व्याचष्टे कृतइति ॥ उत्तरार्द्धेन तत्र हि नसंयोगापेक्षस्य यामहत्त्व संबंधस्य समासकल्पना सानोपपद्यतइति तत्र तु येनेणो
त्तरात्ताव्यावयवो व्याख्यातः ॥ ननु सामर्थ्याभावे प्रतिज्ञाय संबंधस्य तावो पपादनमसंबद्धमित्याशंक्याह एकार्थीभावदेति ॥ समि
त्युपसर्गस्यैकीभावे वाचित्वादेकार्थ्यं न कारणं । वार्थीतरानपेक्षं सामर्थ्यं तदेव तावद्युक्तं तेनः राह संबंधे देवतासंबंधराहे नालिप्रेत
मित्याशयः ॥ सापेक्षत्वस्यैकार्थ्ये सहकरणं सामर्थ्यं । विद्वद्वृत्तेन तावत्प्रथमं पूर्वं पपादयतिकथमिति ॥ श्लोकं व्याचष्टे अविशिष्यमाणे
सीति ॥ विशेषणविशेष्यभूतयोरर्थयोरेकस्मि न्विशिष्टरूपेर्थलोपीतावांश्च वक्तुमशक्यापारा समासहेतिरुक्तहित हेति वीभवति ॥
विविच्य क्षिप्यमाणयोरन्यत्रान्यत्र व्याप्रियमाणयोरर्थयोस्तात्पर्यं नानार्थनिमित्ता कृद्धेः संदिग्धवैरूप्यकालुष्याद्युक्तयोर्नैकस्मिन्नर्थे व्यापारसंगत
वतीत्यर्थः ॥ ननु तात्पर्यं नानार्थोपपत्तेकार्थसंदिग्धवैरूप्यकालुष्यापत्तिरित्याशंक्य सहकृद्धत्ति तस्यानेकतात्पर्यत्यागेनैकार्थप्रसिद्धमुदाहरति योहीति

अतः सकृदुच्चरितस्य द्व्यर्थस्यानेकतात्पर्यायोगात् किं विशेषणेन मद्देवेनान्वयोस्तु विशेष्येण वा तद्धितार्थेन यद्देणेति संदेहापत्तेर्नैकार्थ्यलक्षणं सामर्थ्यं संभवती
त्युपसंहरति एवं तावदिति ॥ व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यविरहं चैतत्सापेक्षत्वस्यानिस्पष्टमित्याह व्यपेक्षाष्टुनरिति ॥ श्लोके व्याचष्टे नहीति ॥ व्याख्यातं लक्ष्यार्थे तु
पसंहरति इत्तीति ॥ पूर्वोत्तरवाक्ययोर्विषयविवे कार्थं सर्ववाक्यस्य युगपद्वृत्तिद्वयनिरासपरत्वमाह एवं तावदिति ॥ दोषसामर्थ्ये न हितस
भासायं निरूपः ॥ न चस्तुत्तरवाक्यं क्रमेण वृत्तिद्व यनिरासपरत्वया त्येनोव्याचष्टे क्रमेणेति ॥ वेक्ष्यमाणं द्वैरूप्यलक्षणादनेकार्थविधिन
लक्षणाद्वावाक्यभेदविवक्षायां वृत्तिलक्षणावाक्यभेद निष्पन्नार्थत्वस्य वाक्यस्य बहुमसमकृदित्युक्तं ॥ असमर्थं तु निविशेषणेति तत्त्वेनेति ॥ समस्या
सावित्राश्च निविग्रहमद्देवद्देति समासे कृते वा तद्धि तावद्यत्क्रियमाणे महानिर्देशस्य देवतेति व्याख्यानार्थे मद्देवदिन्द्राग्न्योरादृत्तिप्रसंगाद्दृत्य
र्थः ॥ समासरशक्तेन तद्धितस्याप्युपलक्षणं दिंद्रस्य देवतेति विग्रहे ऐंद्रदृनित तद्धितं कृत्वा समासे क्रियमाणे मद्देत्यासाविद्रश्च निव्याख्यानार्थे द्राग्नि
तिपदिकत्व तद्धितयोरादृत्तिः स्यादितिस्वविते ॥ न चैवा वाक्यभेदे लक्ष्यप्रतीयतदुत्यानोयात्तदेवेति ॥ क्रमेणवृत्तिद्वयनिरासस्य हेत्वाकांक्षायामाह यद्वा

ह्यव्यक्ते दोहेतुत्वेन साध्यकृतो निष्पन्नोऽवसीयत इत्यर्थः॥ तन्हि न प्रवर्त्तेत्यदपि दोषद्वयं साध्यकृतो निष्पन्नमित्याहन हि तावर्थ इति॥ श्लोकेन्व्यावृत्तमेदं ... ति॥ या
वक्तेदमात्रास्तिधर्मेन न हि किमर्थमित्याशंक्याहन त्विति॥ समासस्त्वेवतदेवेकं दूषणमित्याशयः॥ कथं वा समासमिति समासत्वाइनाय्यतदेवस्तु विन॥
एतस्मिन्नेव निहुगंहृ तिद्वयात्रौ कार्यं साध्ययोगप। घपदस्य प्रागेव निरस्तत्वाद्वाक्योनराति विस्तयावाक्ये नरूपन्यासे क्रमवद्वि निरा
सव्यवधानादयुक्तमाशंक्याय येनेति॥ न हि नसमासहस्या: काप्यर्थस्य निश्चयेन क्रमायोगाद्यौगपद्यमेवद्वितिद्वयवादिना वाच्यं
क्रमस्तुनाशंकनीय एवेतिसूत्वनार्थं क्रमनिरासा त्तरकालेपुनर्यौगपद्यस्योपन्यासपूर्वकं निरासइति प्रतिपाद्येतिल्यपादयति॥
नत्वायमिति वैरूप्यदोषास्तिश्चनार्थं साध्यंव्याच ह एकवाक्योन्नइति॥ मरूवंप्रतीडशाहस्याउवाद्योद्देश्यप्रधानत्कृतार्थं वा विवातद्धि
नार्थैत्वप्रतिविधेयोपादेयगुणकृतार्थं वा विद्वाष्ठैरूप्यं॥ विस्पष्टत्वेत्यनेकार्थं विधियोस्यालिश्च नार्थंसाध्यं व्याचष्टे विधीति॥ एकविधानेन न वेनरानां
स्सेपार्थेस्य याद्वन्निरस्यनेकार्थं विधेस्यादित्येवमर्थत्वेनसहडेश्चारणेचेतिसाध्यं व्याचष्टे तथाहीति॥ तस्मादित्यवयवयुक्पत्तिनिरासोपसंहा

१०३

रवाच्यमकारप्रश्लेषेणाख्याहृतगुरुदेकघेतर्हि शब्दकवाक्यत्वेदेन वा स्वमते व्याख्यास्यमानत्वान्यरमतेपि तदुक्तो प्रसज्यमानो निराकर्तुं यथा स्थितेपदनि

तस्मादिति॥ न त्ववयवव्युत्पत्त्यनभ्युपगमे समासत्वान्नावादघटितरेखागृहीतसंबंधत्वे नार्थवत्त्वायोगात्प्रातिपदिकत्वाभावेन न हि नानुपपत्तिः स्यादित्या

शो व्याख्येदप्युक्तं न हि तान्यथानुपपत्त्यैव प्राति पदिकत्वं कल्पयितव्यात सिद्धार्थसमासाद्ययोगेनार्थवत्वे संबंधग्रहणा ना विनार्थ

विशेषानवधारणे पि कश्चिन्महेङ्प्रातिपदिक स्यार्थोस्तीति सामान्यतः कल्पयिष्यतस्त्यनिर्ध्यनार्थं महेङ्ग्राहाविशेयादिना ध्येव्या

यद्ये किं न हीति॥ व्युत्पत्तिनिरासश्च योजना लि ङ्गनार्थं तस्मादिति नाख्येव्याबष्टेऽवनश्चेति॥ न त्विदं द्वयस्यहृत्त्वयवक्षेत्तरकारं महत्वयोग

न यन्महानिन्द्रान्तवत्वन्महदेङ्स्य महदेङ्बमिति म हेङ्वाच्यत्वे वव्युतेः समुदायशक्तिकल्पनानपपत्तेः त्यागे कानिरासार्थं यद्यपीस्यादि

णाख्येव्याबष्टेनवेति॥ रूढिर्वोपपादनार्थं त्वमस्यसाख्यस्यदर्शयितुमतः स्युक्तं॥ व्यपदेशाद्वेनिरूक्तोकेनेङ्महदेङ्योस्तेदापदेशनहेङमाश्रुतिसमवा

प्रिवहेंऽसाख्यायामहेङ्स्य गुणार्थं श्रुदेङ्द्रकाशनार्थं मनिष्पन्नेनसंत्तवतीनिश्च निश्चाभाः साधयितुमयाकृत्वाईत्वनासेदप्रनिर्दोषदं हृला

रथांतरसाध्यत्वेन विवक्षितेनामस्मिन्नेनावध्याहारेणाप्यग्नीषोमीयमाहुरत्यपदोनि। विशिष्ट [illegible] र्थेन्द्रादिमुक्तं। कथं व्याप्यदेव [illegible] देवतान्तरदेवतात्वेनपे
क्षायामाह एवमिति। सत्यत्वं च यत्वद्रष्टार्थापत्तेरयुक्तं स्यादस्यसतिचेति। देवतात्वेदोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमभ्युपेत्यैतत्स्मादिति। एतदाख्यानम
तिप्रसंगापादनेन तावदत्र यत्र निएवमिति। तद्धिते सतिसमासपदस्योक्तप्रकारेण रुढित्वेव्याख्यायमानेसर्वथाभ्यथीयोमादिशब्दानांर
द्धिताप्रत्ययेद्वदेवतात्तिधायित्वेनस्यादित्यर्थः। ए वंशब्दार्थंप्रपंचं कृत्वैकैव्याचष्टेयद्येवन्नेति। द्वंद्वसमासस्येतरेतरयोगवाविवादाग्नर
पिसोमसापेक्षत्वेद्वयोश्चतद्धितान्वयाविशेषाय्युपल क्षणार्थेसोमस्याग्निसापेक्षत्वेतद्धितान्वयात्तिधानंसोमपदस्याग्निनाग्निपदस्यवासो
मेनचेत्यर्थःसाधुत्वान्नद्धितार्थंप्रतिविशेषणं। म्रतार्थेवा चैरुर्थ्यसोमपदोक्तिरुपलक्षणार्था। न चाग्नीषोमादिशब्दानांन्यायेनर
द्धितावसायाध्यानिकव्यवहारस्यप्रत्यांनत्वेनोच्छेदोनदोषायेत्याशंक्याहनचेति। नकेवलंयाज्ञिकानांद्धिदेवत्वव्यवहारःकिंतुमीमांसायामपीत्य
र्थः। नाग्नीषोमस्तावद्धिदेवत्यव्यवहारोत्तरापूर्वनितद्यथेति। आग्नेयंचतुर्धाकरोतीत्यग्नेयशब्देनसापेक्षाग्निदेवत्ययोरेकाग्नीषोमीययोः

१०४

पुराडाशयोरग्रहः॥ व्यवस्थावार्थसंयोगाल्लिंगस्यार्थेन संबंधाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिरिति नियतार्थकरणविचारसिद्धांतसूत्रे वक्ष्यति॥ एकस्मिन्वा देवतां
नराद्विभागवदितींद्रपीतविचारसिद्धांतसूत्रे वैंद्रपीतसमासस्थेनेंद्राग्नेन सापेक्षेंद्रदेवत्यस्यैंद्राग्नादेः सोमस्याग्रहणं वक्ष्यति॥ एकस्मिन्नेकसंयो
गादिति सूत्रे व्यपिहत्वाग्नविचारे यस्त्वग्राह्येन सा पेक्षस्य देवत्यस्यैंद्रापौष्णादेरग्रहणं वक्ष्यतीत्यर्थः॥ रूढित्वाच्चैकदेवतावाप
न्तेः सापेक्षत्वेन युज्यतेत्याह रूढित्वेदीति॥ आग्ने मिकं द्विदेवत्यव्यवहारमुदाहरंतितद्वेति॥ एकाग्न्योर्द्वानियम्येत सर्ववद्वा द्विका
वोहीति सूत्रे द्विदेवत्येष्टीनां दार्शपौर्णमासिका द्विदेवत्ययागप्रकृतिकत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः॥ नावमिकमुदाहरंतितद्वेति॥ आशास्य
नामेधपतिभ्यां मेधमित्यग्निदेवगतेमेधपतिशब्दे देववात्तदाशीश्वास्येत्याग्रवाक्यामिन्यवार्थिकामः स्यादिति सूत्रे मेधपत्याशास्य
पत्वाः स्वामिसंबंधस्य प्राप्तत्वे आसानानर्थे व्यापत्तेर्देवतेवमेधपतिरिति मेधपतिर्द्वं स्वामिदेवतस्ये त्याद्यसूत्रगतस्य मेधपतित्वस्य [illegible] स्वामि
नो वैद्यानंतरसूत्रे तु यस्त्वस्य लुप्तानां द्व्ययस्य [illegible] णद्विवचनेन मेधपतिश्च [illegible] इत्यर्थः॥

दाशमिकमुदाहरन्ति तन्नेति॥ मन्त्रेनायं तु वचनादधिकारस्यादित्यत्र द्वंद्वे अग्नेः प्रयोगे सोमसमनोक्ते निमित्तेनानाख्यामिन्द्रान्यदेवत्ये पदानां वृद्धिनवोनचेति संदेहः प्रयुपन्य
स्य न तु प्रकृतान्वयो येनिगदो यमग्नीयो मो ऽधिकृतो देवता अयं द्वाग्नेयो नेसमवेना लिङ्गेन देवताधिकारेण प्रयोक्तव्य इत्यग्नेः किं तेन स्यमग्नीयामोद
वत्ताप्रकृता विसुक्वायो तु तावग्नीषोमाविति॥ व्यक्रुद्धस्येति॥ व्याकरणशास्त्रेपि हि देवत्यव्यवहारोस्तीत्याह तदेवेति॥ देवताद्वंद्वे
देत्यधिकृत्य इन्द्राग्नी सोमवरुणयोरिति सोमस्य द्वे वरुणस्य द्वेव परस्मेन्ने अग्निशब्दस्य देवताद्वंद्वे निमित्तमीद्वं स्मृते॥ मूर्धन्याधिकार
चाग्नेस्तु सोमस्योमा इत्यग्निशब्दात्परस्य सोमस शब्दस्य मूर्धन्यादेशेन वक्तस्मृतेः सोमशब्दस्याग्निशब्दाकृतावगमाद् द्वाद्वेवद्वाव
गतिः॥ व्यादिशब्दात्पूर्वस्याधिकारेतु सेवनस्यत्यादि युगपदित्यत्र वर्तमाने देवताद्वंद्वे चेत्यागाविष्णुवादिशब्देऽभयपदवृद्धिः॥ व्यान
कुलाद्वंद्व इतितु वर्तमाने देवताद्वंद्वे चेत्यानङादेशः॥ नतु व्याकरणतात्पर्यावावान्न नतो हि देवत्यवावधारणं मंत्रवतीत्यादौ व्याह यदि चिंतितहितोद्ध
रणे देवताविप्रतीतिस्तदस्युपगमहितमपिप्रतीत्य विरोधादवस्युपगंमंतव्यमित्याह अथेति॥ नतु वार्क्षेनेदाहितो याप्येतेः समासस्याद्येरहित्यद्वाख्या १०५

वा समासकार्यस्वरलक्षणशाब्दसंस्कारमात्रसिद्ध्यर्थत्वप्रतिपादनेऽभ्रशब्देऽपि द्वंद्वस्मृतेः प्रामाण्यं कल्प्यते न हि देवतात्वसिद्ध्यर्थमित्याशंक्याह एतेनेति॥ एतेनार्थ
द्वयावगमेन हेतुना स्वरसंस्कारमात्रसिद्ध्यर्थत्वकल्पनानुपपन्नेत्यर्थः॥ अश्वकर्णादिविषयमनुपपादयन्नितत्याहेति॥ न त्विंद्रेऽपि महत्वगुणयोगस्य प्रमाणां
तरेण संवादान्महेंद्रशब्देऽपि समासाद्व्याख्यानं। स्वरसंस्कारमात्रार्थस्यादित्याशंक्याह महदिति॥ महाब्राह्मण इत्यादौ महत्वं ह्रस्व
त्वस्यत्वाख्यगुणवाचित्वावगमादिंद्रशब्दस्य वस ज्ञनीयसूक्तादिना देवताविशेषवाचित्वावगमादवयवयोरर्थवत्त्वं विशेषणविशेष्य
स्तार्थवाचित्वं च नावश्यसिद्धमेवेत्यर्थः॥ नन्वेवम पीडे महत्वगुणयोगप्रमाणान्तराद्धि यदिष्टवाचिनां महेंद्रशब्दस्य नत्वनेत्याशंक्या
हतत्रेति॥ निरीक्षकत्वावयवार्थशब्दप्रयोगा न्यथानुपपत्तिरेवेंद्रमहत्वगुणयोगे प्रमाणमित्याशयः॥ न वाश्वकर्णादिवद्योग्या
उपपत्तिर्विशिष्टार्थबुद्धेर्बाधिकास्तीत्याह न चेति॥ ननु समुदायप्रसिद्धिरेवावयवप्रसिद्धेर्बाधिकास्ति विषयतीत्याशंक्याह न चेति॥ समुदा
यत्वात्कल्पनाहेतोरवयवार्थाभावादस्या निश्चयात्समुदायप्रसिद्धेरन्यत्र नाम्नानुपपत्तेर्बाधकत्वेन संप्रवर्तनीयेत्यर्थः॥ नन्ववयवार्थालाभान्निश्चाय

यदिसङ्घातस्यापि निश्चयासमुदायधर्मसिद्धात्मतानोलक्षिष्यतीत्याशङ्क्याह नचेति॥ अन्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वाच्छक्तेरस्वयावाधीसा चानिश्च-
उपपत्तेरनिश्चयान्नशक्तिकल्पनाशक्येत्यर्थः॥ अनिश्चितोपपत्तेरपि शक्त्यन्तरकल्पनानयुक्तेत्याह किंचेति॥ लोकव्याख्यावदेकप्रत्ययेऽपीति॥ परव्याख्या [illegible]
णमुपसंहरति तस्मादिति॥ ननु क्रमेण युगप द्वा चेति द्वयाप्रयोगादवयवव्युत्पत्तिसंभववतीत्युक्तमत आह नचेति॥ क्रमवृत्तावसा-
मर्थ्यं पदेनानुक्रमपि तद्विवक्षवैचेवस्तुतो साम र्थ्यासमासप्रवृत्तेर्व्यसामर्थ्यशंकापत्तेरस्तन्निरासार्थं निरस्तो॥ समासवेलायामिदस्य
तद्धितापेक्षत्वेपि प्राप्तस्यासामर्थ्या विधानः॥ तद्धितवेलायां च समासार्थं नैव तद्धिताद्वयान्नद्यतिरिक्तस्यार्थस्यापेक्षणीयस्यानु-
पादानान्नासामर्थ्यापत्तिरित्यर्थः॥ यत्तुस्मिन्पक्षे मह दिड्नागद्वयोरुच्चारणा [illegible] स्यापत्तेर्वाक्यनेदत्वात्तेनिरस्यति न चेति॥ एकार्थस्यप्र-
कृस्यसहकृत्युच्चरितस्यानेकार्थतायो मादनेकार्थतायामुच्चारणावृत्तिःस्यात्॥ मद्दिङ्पदेन त्वेकेनैवोपात्तानामनेकेषामर्थानाम सहकृदुच्चारितत्वो
किंवोच्चारणाहे: कथनेपिनवेदिकरा [illegible] स्यापत्तिरित्यर्थः॥ कथमादिङ्पदेनानेकार्थोपादानमित्याह तद्व्याहरतीति॥ नत्वेवमपिपदस्यपदार्थ

मात्रवाविद्वान्मतद्वंद्वं इ विशेषणविशेष्यभावद्वयादेवतान्वयरूपानेकवाक्यार्थकथनमुच्चारणानंतरस्यावेदनिवर्त्तेनेत्याशंक्याह एकैकार्थेति॥ एवं च
सह उच्चारितस्यापि माहेंद्र पदस्य वाक्यद्वयेनार्थकथनं युक्तमित्याह नत्वेति॥ नच विवरणवाक्यगतयोच्चारणानंतरस्यावेदवाक्यार्थस्यापत्तिरित्याह यथे
ति॥ अत्र हेतुमाह नहीति॥ यथास्थितस्यैव वेद स्योच्चारणानंतरं निर्वर्त्तनीति नान्यरूपस्येत्याशयः॥ ननु समासार्थकथनवेलायां मह ५
देत्येतावतः समासप्रातिपदिकस्य तद्धितांतस्य यच्चरणानंतरं हितार्थकथनवेलायां च पुनस्तद्धितसहितप्रयोगादुच्चारणावृत्तिः प
सज्येते वेत्याशंक्याह नचेति॥ कथं विनाऽपि विना र्थकथनमित्यपेक्षायामाह किंत्विति॥ आवृत्तिं विनानेकार्थोक्तिस्तु न तु तस्य पदस्या
प्यनेकार्थकथनं युक्तं वाक्यं युक्तमित्यर्थः॥ नन्वेकत्र गाभावे पदस्य समुदायात्मकवाक्यवत्ता वा वाक्यार्थोक्तिरस्यापि न युज्यते तस्मात्तं व्या
८ ह विधिवेति॥ पदस्यावाक्यत्वेपि वाक्यार्थोक्तिरसंभवितार्थत्वाद विरुद्धेत्याशयः॥ एककाले कार्यद्वयं नास्तीति वैचित्र्यकर्मकथनवेलायां [illegible]
नि॥ [illegible] उदाहरणान्याह तद्यथेति॥ बहुतरपदेन वाक्येन पदार्थकथनोदाहरणं [illegible] गामिति [illegible] निवर्तनेय [illegible] भाने [illegible] तीय

नेकेनवाक्येनपदार्थपदार्थकथनेोदाहरणार्थंचान्तर्येत्युक्तो।।नचानेकेनवाक्येनकथ्यमानार्थस्यपरस्यादिपदस्यवाक्यत्वेदोषाइद्वेवातदर्थस्यलोकेप्रसिद्ध
मित्याहनचेति।।लौकिकवाक्यन्यायंप्रकृतेऽतिदिशतिएवमेवेति।।पौरुषेयवचनाद्दोषेनाशङ्कार्थंलौक्यो।।नन्वेवंसतियौगपद्यमेवकस्मान्नेष्टमित्याशङ्क्याह
अवश्यंचेति।।क्रमवृत्तित्वाद्वाचोयुगपदनेकार्थक थनस्याशक्यत्वादवश्यंभावीक्रमवृत्त्यर्थः।।एवमपिसमासवृत्तौवेकोहेतुरित्याशङ्क्य
व्याहसोपिचेति।।समासवृत्तेःप्रकृत्यर्थंवान्नहि तद्वृत्तेर्व्यपेक्षयार्थवत्त्वासमासवृत्तिवोधिनेत्याशयः।।सापेक्षत्वपरिहारायापिसमा
सवृत्तिवोचितेत्याहनचेति।।नत्वेमहत्वविशि ष्टस्येदस्यनहिताश्रयात्हितहत्वाविदस्यमहत्वानपेक्षत्वेपिसमासवृत्तेनहिताय
संवद्धःसमासोनयुज्यतेत्याशङ्क्याहअथचेति।।ए वंवसतियौगपद्येनहितापेक्षत्वेनेदशाद्दस्यमहत्वसमासाद्युपपत्तिर्यौक्तासाप्याह
युक्तेत्याहननन्वेति।।नन्वेवंसतिक्रमवृत्तित्वाद्वाचोयुगपद्वृत्तिद्वयार्थकथनाशङ्कावपिक्रियापदस्यवानेकैःकारकपदैर्वस्तुनोयुगपद्वहितमहत्वश
स्यामिदंशाद्दस्याद्वयोपपत्तेर्हृत्तिद्वययौगपद्यंकस्मान्नेष्टमित्याशङ्क्याहनघापितित्रिति।।क्रमविरोधेप्ययमेवहेतुरित्याहतनेति।।यौगपद्येचगुणस्य

देवताद्वंद्वेनर्गतेर्नस्यादित्यादयं ईद्वेति ॥ ननु न हितार्थस्य प्राधान्यान्द्वंद्वीकृतयोरिंद्रमरुत्त्वयोरन्योन्यनियमाद्गुणस्य देवतात्वांतर्गतेर्नत्वं विघ्नतीत्याद्रोका
द्वनवेति ॥ क्रियायायुगपनेककारकसाध्यत्वात् क्रियामकत्वेनुक्तेन हितार्थस्य तु देवताद्वंद्वस्यैकेन निराकांक्ष्यात्तत्वयनियामकत्वे हेतुरस्तीत्याशयः ॥ युग
पद्गुपनिपातेन च सतीद्वंद्वन्महत्त्वस्यापि सामाद्देव ताद्वोपपत्तेरग्नीषोमादिवद्वंद्वस्य देवताद्वंस्यादित्याद्वसन्यपिवेति ॥ योगपद्ये त्वस
मासस्याकृतावखण्डत्वेन समासनिमित्तत्वात्तिप दिकोव्यासावाद्वद्यत्वात्तिपदिकादितिचोपादेयत्वेनास्य विवक्षितिकसंख्यत्वात
हितान्वयो नस्यादित्याशङ्कतेति ॥ एवं च तत्वे च महदिंद्राह्वयोरद्वयद्दनिपर्द्वासेनाज्ञातिपदिकत्वयात हितान्वया योगादख
ण्डेतत्वे च समासायोगाद्युगपद्यखण्डतत्वाखण्डं तत्व विरोधः स्यादित्यय योगपद्येन युक्त मित्याशंक्यतेति ॥ क्रमपक्षे समासकाले
खण्डतत्वेन हितकाले चाखण्डतत्वेन्यविरोधस्तु च मार्थं तयोगपद्यवादिनः पक्षद्दृष्टान्तं ॥ योगपद्यनिरासस्तु पदस्य हर्वनितस्मादिति ॥ समासस्त्वर्वचो
पपादनस्य प्रकृतोपयोगमादद्दतीति ॥ अतो नित्यव्याख्यायमाने पूर्वपक्षे निरासः सिध्यतीत्याह अनन्यथेति ॥ क्रमतेन पूर्वपक्षे निरासस्तुतेषाः

देवताद्वन्द्वेऽनगतेर्नस्यादित्याहय यदेवेति॥ ननु नहितार्थस्य प्राधान्यात्तद्व्रीकृतयोरिंद्रमहत्त्वयोरन्योन्यनियमाद्गुणस्यदेवताद्वोतगतिर्नविष्यतीत्यान्नोका
हनयेति॥ क्रियायायुगपदनेककारकसाध्यत्वान्नियामकत्वेनुक्तेन हितार्थस्य तु देवताद्वस्यैकेन निराकोस्यान्नान्तयनियामकत्वे हेतुरस्तीत्याशयः॥ युग
पद्गुपनिपातेनेवसतीद्वन्द्वमहत्त्वस्यापि सासाहेव नाद्वोपपत्तेरग्नीषोमादिवद्द्वन्द्वस्य देवतात्वंस्यादित्याहसन्यपिवेति॥ योगपद्येस
मासस्याकृतावस्त्वेन समासनिमित्तत्वातिप दिवोव्यान्नावारश्रुग्नी यातिपदिकादितिवोपादेयत्वेनास्यविवक्षितकसंख्यत्वात
हितान्वयोनस्यादित्याहश्रकृतेति॥ स्त्वंतत्वेव महदिंद्राह्वयोरद्वत्ययद्दनिपर्त्तदासेनाद्यातिपदिकतयातहितान्वयायोगाद्स्तु
त्वेतत्वेवसमासायोगाद्युगपच्चस्त्वंतत्वास्त्वं तत्वविरोधस्तदूशिवयोगपद्येनयुक्तमित्याहकिंचेति॥ क्रमपक्षेसमासकाले
स्त्वंतत्वेन हितकालेयास्त्वंतत्वेन्यविरोधस्तूचनार्थं तयोगपद्यवादिनःपक्षइत्युक्तं॥ योगपद्यनिरासरूपसंहरतितस्मादिति॥ समासस्त्वंवो
पपादनस्यक्रमेणोपयोगमाहइतीति॥ अतोनिवेव्याख्यायमानेपूर्वपक्षनिरासः सिध्यतीत्याहअनन्वेति॥ स्वमतेन पूर्वपक्षनिरासस्त्वंत्वे

ऽयमिति तद्दितिः॥ विधिगतवाक्यानि प्रायः स्तुतिवाक्यैरित्यादिना॥ श्लोकं व्याचष्टे यद्यपीति सत्यपीन्द्रमहेन्द्रयोर्विधिवाक्यस्य मंत्रत्वेनावस्थानेन चोदनेति द
त्रामाधिकरणन्यायेनावाहनादिविषये निगमे मंत्रकार्ये विधिगतस्यैव वाक्यस्योच्चारणावधारणा महेन्द्रशब्दोक्तस्यैवार्थस्य देवतात्वमुपनीतमिदमेत्वा
त्कथोपरिष्टादर्थ इत्यर्थः॥ नन्वेवं त्रामाधिकरणोप योयस्तुतत्वाक्योत्तरनिषेधेपीन्द्रवाक्यस्य महेन्द्रवाक्यावयवत्वेनोक्तोपपत्तिरित्याशं
व्याहतत्वेति॥ तेन चोदनेति दाशमिकसूत्रावय वं व्याख्यायैतदुपपादयति नचाहीति॥ देवतायाः प्रतिपदितत्वात्तावेन रूपासम
वायादुद्देश्यत्वमात्रेणोपकारित्वादुद्देशस्य च श स्वाधीनत्वाच्चेन वाक्येन देवताद्दिष्टत्वेप्यपेक्षायां श्रुतवाक्यस्यागमनाश्रुतकल्पनायोगा
द्विधिगतानि वाक्ये न देवतात्वं चोदनावगतेः श त्तीनरवत्त्वेन वाक्योच्चारणेपि देवतात्वासिद्धिरित्यर्थः॥ यत्तु वाक्यमात्रस्य देवतात्वा
भावादर्थस्य च गुणात्तुक्तावपि न चानपायात्स्तूनराश्रोच्चारणेपि देवतात्वाविघातः स्तुत्कीनन्निरासायोर्ध्वोपीत्युक्तं॥ महत्त्वविशिष्टस्येन्द्रस्य देवता
त्वविधानात्तत्त्वस्य देवतात्वमस्तीत्यर्थः॥ श्लोकं व्याचष्टे देवतात्वस्येति॥ देवतात्वस्य प्रमाणान्तराविषयत्वमविहितदेवताकल्पनाशंकानिरासार्थं

१०८

६

तना सति विशिष्टेन देवतात्वावासंबंधित्वाद्यं देवतात्वादिनायोर्णमास्यधिकरणन्यायेनोपपादयति यद्वेति।। श्लोकार्धमुपसंहरति तेनेति।। ननु वृत्तिगुरो
डाशायाग्निंद्रसोमात्यामत्यंतसेदा हि हितार्थसंपादकत्वेन विधिनिर्गुणस्य सगुणादत्यंतसेदात्तावा हितार्थसंपादकत्वेन विध्यनीयाद्वो व्याप्तिक्रतस्य
वेत्युक्तं।। ननु द्रव्यत्वे निविहितस्य रसस्य लता वस्त्रायामनावल्लताया विहितार्थासंपादकत्वे पौडस्य गुडेनोक्तावपि वस्तुनो गुणव
वेसरूपावा हि हितार्थसंपन्निर्निर्विध्यनीयात्रांश गुडेवेत्युक्तं।। वस्तुतस्तु विवक्षायामैंद्रद्व्यामावास्यायामिति श्रुतेंद्र विष्णव पिव
स्तुनो गुणवत्त्वसरूपावा सगुणस्य देवतात्वप्रसक्तौ ।याज्ञा लिंगेन देवतात्वे वाच्ये न श्रुत्या लिंग लिंगेन न गुणवत्त्वोक्तानवनीयायाय:।।
ननु गुणस्य गुणत्वमुपलक्षणमात्रार्थत्वेन देवता।। वीतरागत्वस्तावाक्यत्वे गुण। वह्निर्मे निर्गुणस्य देवतात्वाभावदन्याशंक्यो पदकमुर्वं नि
रसम्पत्तिक्रतस्ति।। श्लोकं व्याचष्टे यदिहीति।। ननु गुणस्य देवतात्वांतर्गतो स्वरूपेण विदेवताया श्रागसमवाये निर्गुणालिंगनो कार्यसिद्ध्यर्थं श्रुतिस
मवायान्निश्चनमित्याशंक्याह तदिहेति।। अनित्यायां श्रुतिसमवायालिंगन मित्यद्वैनाचे वेसतिमहत्वं इरूपानेकार्थं विध्यनावाक्यलेदःस्या

दित्याशंक्याऽऽदसमासेनचेति॥ विशिष्टरूपेकार्ये विध्यमानत्वाच्चेत्यदृष्टस्यत्वाय॥ अदृष्टदेवतात्वनिरासस्य प्रकृतेऽदृष्टमाध्योकर्षादयोगमादृतन्वेति॥ अदृ
ष्टदेवतात्वनिरासेपि विधिश्रुत्यासम्यगवायोवगमो दृस्यदेवतात्वस्यनकुत्तिसमवायित्वस्यचावश्रुतिसमवायित्वमित्यर्थं स्त्रत्वेयोजयतिप्रतश्चेति॥
ननुदेवतात्वस्यविधिश्रुत्यधीनत्वेनहितत्सं॥ योगेनविज्ञायतेइतिसाम्प्रतमुक्तंस्यादित्याशंक्याहनन्विति॥ उपस्थानादौस्यचरोवा
इंद्रस्यत्योत्त्ववतीतिनहितत्संयोगेप्यविध्यानन॥ देवतात्वानस्युपपन्नमादिध्ध्यधीनमेवदेवतात्वंविधेयसमर्पकत्वेनतुनहितोताभ्यह
ताकइत्यर्थः॥ अतोविधिश्रावणेपिदेवतारूपंनि॥ त्रमित्युपस्थेहरतिनस्मादिति॥ अस्मिन्नेवार्थेप्रश्नपूर्वंनाव्यंगमयितुमुपक्रमते
कथंचिदिति॥ तत्रेदंशस्येतिनाव्यंअदृष्टदेवतानि॥ रासार्थत्वेनव्याख्यास्यस्तुतैपक्तिणापिअदृष्टस्यदेवतात्वपुरुहोरभ्युक्तमाशंक्याप॥
द्योतितित्वेनव्याचष्टेपूर्वपक्षेति॥ ननुवशाद्दृष्टांतास्यगुणार्थेदित्ताइतिसाव्याख्यस्यगुणदेवतात्वस्यसर्वपक्ष्यनिमत्तत्वप्रतीतेःकथंअदृष्टदेवतात्वस्य
सर्वपक्ष्यनिमत्तत्वापादनमित्याशंक्याहसिद्धवदिति॥ यद्यप्येवमार्थोवस्तुतःपूर्वपक्षिणोनसिद्धेतस्याप्यन्यथाप्युक्त्यासिद्धत्वमुपपत्तिकमपिसि

हूवदसिद्धेतंमद्वानःसिद्धांतीवस्यघदस्यदेवतेनिश्चीनीस्युक्तेनतुसिद्धांतेपीडस्यैवमहत्त्वविशिष्टस्यदेवतावादिद्रस्यदेवतावनिरासोनयुक्त
स्त्यादांश्चनिष्ठस्येत्युक्तं॥महत्त्वानिष्ठस्यश्रुदहस्यैकदस्यदेवतात्वमापाद्यनिरस्यतीत्यर्थः॥यत्रेतिवाधेववाहिस्थितोकर्थस्यपूर्वपक्षिणास्युदेश्यमाण
वाक्यार्थपक्षैकदेशीदपूर्वपक्षवादिशाहेनोक्तः॥ ॥स्वयमेवाभेवत्वाहितिभ्यनार्थतयातस्यस्तस्यव्याख्यास्यमानवाक्यार्थपक्षिणो
युक्तकर्यालेमितः॥नयास्येतिनाय्यमपिश्रुहप दाध्याहारेणव्याख्यातेनवेति॥हतिद्वयमयोगपद्यनिरासार्थवपदर्शनायाक्
तदस्युक्तं॥वृध्यनस्यसापेक्षत्वेपिसमासत्वतहि नसंयोगोपपत्तेरुपसर्जनीकृतस्येत्युक्तं॥नहितेनिरासस्यवध्यनसापेक्षत्वे
युक्तासाविघातादयुक्तमात्रांस्वाभाविकं॥ निमित्तसमासेनानादिप्रायेणव्याख्यातेनहिनति॥कश्चिदिपक्षनसाप
क्षसमासोपाचारस्यानस्यविशेषणयत्स्यादांश्याहतेमेति॥नवस्वेनवासमासो [illegible] महर्थिकस्यानाह्यस्याक्षद्विताद्वयोनवि
ध्यनीसार्थव्याहस्यकृतेवेति॥यद्विवेनदोषपरिहारायेत्याशनिपदिङ्मा [illegible] स्युणस्यलेन [illegible] स्यदेवनाद्यानेनगेनेमेहत्युक्तं

र्थत्वेन तद्धितप्रसङ्गतोऽपि च प्रातिपदिके महदुक्तस्य विशेष्यत्वात् ...नर्गात् तः र्थवद्... ला स्यादित्याह सुवृद्धस्येति ॥ न चैवं नत्वाख्येयोगपद्यदोषोऽयेत शरणं ॥ वक्तव्यमा
णत्वान्मध्ये क्रमनिरासानोपिस्थितेनानुक्तमात्रां क्वचिपरान निष्ट्सत्वा । निषेधार्थत्वेनव्याख्येति ॥ कर्मधारयो महतो विशिष्टस्येन्द्रस्यैवेन नानापत्तिरित्याश
यः ॥ नन्वत तद्धितप्रवृत्ते विशिष्टस्य स्यादेव नानापत्ति ॥ किमित्यनतिप्रसक्त्या क्वचित्स्वार्थं मिति ॥ समासप्रवृत्तस्यैवात्र निमित्तत्वान्निरासो
नेनुक्तः स्यात् क्वचित्तु समासप्रवृत्तेऽपि ग्राह्यमन्य नेन्द्रस्य शुद्धस्यैव तद्धितान्वयाद्देवनात्वे न विप्यतान्यान्ताकोऽनेन शुद्धपदाख्यात
रेणव्याख्येन त्वेति ॥ समासान्तर्गतस्येन्द्रस्य प्र थ प्रातिपदिकत्वोऽप्ना वा तद्धितान्वयोऽमनुक्तो इत्याशयः ॥ एतस्मिन्नेव योगपद्यादौ
क्रमात् क्वचिद्भागे च योगपद्यनिरासादनुक्तमात्रा कर्मधारये निरस्ताथोपरिष्टोऽग्रा निरस्तमपि योगपद्यमेव क्रमविशेषानवधार
णत्वेऽपि स्थितात्पादाय तत्स्यैव मर्थं चेन व्याख्येतेनेति ॥ न चेति वैरूप्यात् निषेधनार्थं न्याय्यं व्याख्येनन त्वेति ॥ विस्पष्टस्त्वेत्यनेकार्थविधिरेवानिषेधना
र्थत्वात् समासार्थस्यैकस्यादेव नात्र विधेयत्वनेकार्थविधेयनापत्तेरनुक्तमात्रां व्याख्यातं समासावरुद्धा वियय... व्याख्येत विस्पष्टस्त्वेति ॥ प्राक्समा

म

साक्षात्कारेदमादेत्यव्ययः॥ तस्मादित्युपसंहारस्तात्पर्यस्यासिद्धेतावता तु गुणत्वायाकारप्रश्लेषेणाप्याहतकर्थं न र्हि शाब्दकत्विन्नेवाक्यत्वेनवादेश्याव्यावर्त्तेनस्मादि

ति॥ महदिंद तिन्नात्पर्यं विस्पष्टदेवताद्योपपादनार्थत्वेन व्यावर्त्त्यसमासेति॥ नत्रकेवलादिंद्रशब्दादिदैवं नाप्यगतस्तु शब्दोव्याख्येयः॥ नतुसकलात्मदिंद्रशब्दा

द्यात्तद्धितोत्पत्तिर्नेन्द्रिंदशब्दमात्रादिति कथंवगम्य तइत्याशंक्ययस्मात्सकलान्महेंद्रशब्दान्तद्धितोत्पत्तिस्तस्मात्सकलंप्रातिपदिकमर्थवद

नत्ववयवस्येंद्रशब्दमात्रस्य तद्धितसंबंधेन सकले प्रातिपदिकमर्थवन्महदिंद्रशब्दानर्थक्यापत्तेर्निष्क्रियार्थसत्वावयवस्य तद्धितसंबंधयो

ग्यादित्यभिधानार्थं तस्मादिति तात्पर्यपरोक्षावय वव्युत्पत्तिनिराकरणार्थं तु निरासमहत्त्वं व्यावर्त्तेन त्विति॥ अर्हेंद्रदेवतात्व निरासप्रयो

जनाभिधानार्थं तस्मादिति तात्पर्यमिंद्रस्यैव महत्त्व विशिष्टेन महेंद्रत्वादयुक्तमात्रो व्यावर्त्तेनस्मादिति॥ अविधानेनकोपिव्यपदेशनेदसे

नवेद्भक्तोक्तं दृष्टांतस्तुदाहरति आहचेति॥ आचार्येणशास्त्रार्थस्य शिष्यमेवप्रतिसत्त्वावेन शिष्यापेक्षत्वादुपदेशनीयाजातेवापेक्षानुपपत्तेरपेक्षणीयः शिष्यः

प्रतिसंबंधात् चार्यस्य शिष्यापेक्षायां हेतुर्मातुलस्य च भागिनेयापेक्षायां भागिनेयो हेतुरित्येवं न द्वयोर्व्यपेक्षत्वे न यथा वक्तारोहस्यत इति श्लोकार्थः॥ य

इत्यपीति द्रष्टव्यं कानाय्यं सर्वेषु शिणा। कदाचिदपि मरुत्वत्स्य देवतात्वेन गृहीतेन निष्ठत्वेन च उवधोत्तरकालत्वासिद्धासानर्थक्यात्स्युक्तमाकांक्ष्यानंतरमत्वसिद्धानार्थत्वेन व्याव
र्त्यत्वदपीति। तदेतत्तु तरस्यांशे प्रागेव व्याख्यातमित्याह अस्येति। ननु मरुत्वत्स्य देवतात्वेतरमितीन्द्र इंद्रदेवत्यस्य प्रगाथस्य तत्प्रकाशनासामर्थ्यान्न देव
तेत्यत्र पूर्वकार्ये सिद्धत्वेदानिश्चनेव्यर्थमित्याशंक्य तेदात्वाविकोगमंत्रस्यैव वशाजाड्यकादिंद्रमंत्रस्य मरुत्वदेवताकाकर्मणःकर्थं।
सिद्धप्रकाशकत्वेसेनवेनोत्कर्षो सिद्धत्वसिद्ध र्थं प्रयत्नेन देवतात्वेदानिश्चनमिति निरूपयितुं देवतात्वेदेन कथं विदित्वकर्षः सिद्धती
तिवक्तुमाह स्थितेवेति। अन्नुक्तयवादिना हि मरुत्वत्स्येंद्रस्य यत्प्रकाशनं तद्देवताया एव प्रकाशनं मरुत्वत्स्यैव देवतात्वात्तद्विशिष्टस्या
पि वा देवतात्वेन्द्रमरुत्वतेन्द्रशब्देनश्लागारादेनेववशा त्वविशिष्टस्येद्रस्य विशेषणाप्रकाशनेपिस्वरूपेण प्रकाशनं विशिष्टस्यापि वा तद्वि
शेषणप्रकाशनेविनेत्वर्णस्यैवानयानुक्तस्यैव देवतात्वं॥ मरुत्वदिंद्रशब्देवारणेपिवा प्रगाथगतेन मनोनागतेनेवाविशिष्टेनाग्नीषोमयोर्लक्षणया विशिष्टप्रका
शनमादिशाब्दात्यरमैश्वर्यवाचिनेंद्रनिष्ठेनामरुत्वद्विशिष्टप्रकाशनमितिवाच्यं॥ नद्वैयोप्रकाराणां मध्ये कश्चित्प्रकारः संभवतीत्युक्तांशेडुःपरिह

श्री २

रहस्यर्थः॥ ननु देवताले देमतं द्रव्यादेनमदें द्रव्यकात्वनानात्वे: सिद्धांतेप्युकर्यः स्यादित्यातंश्चाह अस्मत्पदेषुनरिति॥ यागानंगस्यैंद्रदेवस्यज्यमानद्रव्यो
देस्यलक्षणहविर्नाञ्चास्यदेवतावास्तावे प्रियमर्थद्वाध्यन्यैनमन्त्रोत्तिध तत्सादेवनेत्येवं लक्षणश्रुतिलाङ्क्रास्यदेवतात्वसंभवाद्देवतात्वमित्युक्तं॥ प्रकरणान
हेंद्रयागांगत्वेप्येंद्रयागाथसाध्यायाः प्रष्ठाख्या यास्तुतेः संनिपत्योपकारित्वपक्षपुरोडाशांनिमध्यागादिविद्देवतासंस्कारद्वारयागां
पमेशेकानिरासार्थमात्राह॥ व्यपदेशाद्वेतिरि त्वेव्यपदेशासेदात्वसेवइत्यादिना प्रागेव व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातं॥ गुणश्चानर्थकस्या
त्॥ यादत्यादित्याद्येण शुद्धस्यैंद्रस्यदेवतात्वमद त्वेगुणकीर्तनानर्थक्यापत्तिरित्येवं सूत्रं व्याख्यातंनत्समादपाठस्येतुक्तसौत्रदायिकत्वे
नमिरिस्लस्याशंकितमशक्यत्वेन गुणस्यदेवतात्वा नेतरगतिवादिनाख्तुत्यर्थकीर्तनस्यावश्यवाच्यत्वादानर्थक्यापरिहारोपपत्तेरद्भुतकमा
श्वप्रकृतत्यर्थसंबंधिनिरपेक्षस्येंद्रस्वरूपस्यवा स्तुतिः प्रकृतयरससंबंधिनोवेति विकल्पा[illegible]नानर्थक्यप्रसंगाद यित्तमफल्डवदिति
ति॥ स्तुतेविधेयगर्भविनानर्थक्यापत्तेर्देवतात्वंनगर्भस्य भावेगुणात्तिध्वनानर्थक्यस्यापरिहार्यत्वंसर्वाहीत्यंगे [illegible] अथवेत्तिनित्ताख्येण दितीयेकन्यमाः

शोकानैव मिथ्यत्वेनेदस्य प्रकृतत्वात्तदसंबंधस्य प्रसिद्धेर्न खलु त्वेदस्य विरोधः प्रकृतत्वात्तदसंबंधस्य [illegible] वचनी [illegible] नैव [illegible] किं कोत्पाति इदस्य पेक्षायां योमत्तानि

विधेयं द्वापत्तेलक्षणार्थं गुणानिश्चयेनेन विद्यमानतीत्याशंक्या । कानिरासार्थं गुणासंबंधस्य चेत्तु [illegible] किंचेति । इदस्य [illegible] निर्देव

सविधेयदेवतोपलक्षणत्वेन चोक्तः सद्गुणो देव तावेनेतरगेतोन विद्यमानत्वस्य यादृ निश्चयेनेलक्षणत्वेन वाचनम [illegible] सैनवति । इदस्य

इममु संबंधयोरन्यतो प्रासङ्गादिनुक्तो नवन्यता शासैव पिमतेदपक्षादेव प्राप्तेर्न विद्यमानतीत्याशंक्य वृत्त्यस्येस्यपदस्य मुख्यार्थत्वेनलक्षणा

[illegible]नवा विद्यमानायोगादेकस्मिन्नपदे निरूढार्थं तत्वेनाशेन विद्यमानवादायोगान्नास्मादेव प्राप्तिः संतवतीति नेशङ्क्येनोक्तं । शोकं व्याचष्ट

[illegible]दीति । तस्मात्पीलुपसंहारतो ख्येव्यावप्ए तस्मादिति । तथा याज्यापुरोरुचोः । पुरोरुक्ष [illegible] शाग्रगत मेत्र विशेषवाविशेषिया

[illegible]सादवर्थेणे [illegible] वाव्याख्या विशेषवल्लक्षणाय्यत्ते नाघ्रोत्त वाव्याह इः प्रयुक्तः तथा शार्ङ्गस्य यथावज्ज [illegible] मंत्रयोर्लिंगव्यपदेशादिंद्रमहेंद्रयोर्नेदः तयेंद्र

[illegible]न सिंरयिं [illegible] ससा हि [illegible] निनियाज्या [illegible] वाव्याद्य [illegible] इं मतांद्वै [illegible] यतें जसा त्वं [illegible] मिंद्र [illegible] णामत्तानि निमाहेंद्र मिति व्यपदेश [illegible] दि

यु० श्री

[illegible] देवतः सेदहेतुनेत्यपेक्षाया [illegible] मत्रो [illegible] दैवतेकापक्षि मतिदेहुनो [illegible] वदिति॥ व्यवायातिदेशा ९

इमदेदं द्योतेदं इत्येवं व्याख्यातः॥ परिहारार्थमाहेदं दध्यमावास्यायां माहेदं पयो ऽमावास्या॥ मित्यत्रापि महत्त्वस्य देवताद्वानेतरेणेत्युणानर्थव्यं तथाराद्देनानि

दृश्यं॥ तस्यायामध्ये समर्थे समवायात्॥ नत्वेवशादृष्टानेन विशिष्टविश्ववपि [illegible] कारेणोपपद्येरनार्थं किन गुणानां तयोन्यायाद ननु प्रणा [illegible] नमतु

[illegible]मित्याशंका निरासायेन सूत्रेव व्याख्यामपरूप।

[illegible]संसमवायाद्गुणार्थस्याप्यतिधानस्याप्तेर्वा

[illegible]मेद्येप्यनुक्तार्थे वादिनि पूर्वपक्षेकेदशिनि शुक्ति

[illegible]ख्य एवकेचिंदुस्त्र्यन्येन सूत्रेण प्रतिपादयतीति

णकर्मसमवायिनो ऽद्रव्याद्यवयवात्वये [illegible] इत्ताय्येणवशाया

युक्तं इत्येवं व्याख्यानेनतदुपपादयति वशादीति॥ यत्र निवार्यं च व्याख्याने॥ संस्कार

समवायित्वादिति सूत्रपर्वकेन निरस्य परमपूर्वपक्षी लिंगनक्रमसंनिधीवाधि [illegible]

यथालाघ्यंतावद्यावद्वेक्षत्ववदिति॥ ऊनेमवेति [illegible]

रयत्र संस्कारार्थस [illegible] वक्तेव प्रगाधस्यादित्य वेस्तु तं व्याख्यातं॥ प्रगाधमेव [illegible] निधनवदिति [illegible]

[illegible] प्रकारान्तरेणार्थं व [illegible] [illegible] यथप्रमानोस्तु [illegible]

शिरश्छेदः प्रकरणेनाग्नीयोमसमासस्थाग्निप्रकारोकतया वगम्यमानः सद्द्वरितसोमलसंकडाऽसमासार्थस्य सङ्कुदायस्य प्रकाशनं करोतीति व्याख्यायमिदंश

श्रामहेन्द्रसमासार्थैकदेशतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् समासार्थस्य विशिष्टस्य प्रकाशनेन कश्चिद्व्यतीत्य दोषः॥ श्लोकं व्याचष्टे अत उपस्थमाणा एवेति॥ ननु वैद्ध्यस्य

मामनो नेति समुन्नामध्वारे निश्वस्यामनोतास्मत्तावि धानाद्वैगिकोकर्याउपपत्तेर्लक्षणिकार्थवेद्युक्तो प्रागाथस्य तत्र्योनविधानावा॥

ल्लिंगेनो कर्यापपत्तेर्लाक्षणिकार्थवेद्युक्तम त कोर्या तिधनार्थवेयास्य सन्तस्यान्तरस्तत्त्वमुक्तर्थेस निकेषु विन्मं त्रेधानर्थक्यापत्ते

नो कार्थपत्तोयुक्ताइत्त सिध्यनार्थेन संगच्छते तेष्वा॥ शेष्यादुअतश्चेति॥ अतु कृत्येर्यप्रर्थवद्बोपपत्तेर्नसंस्कारकमर्थवेस त्यसमवेतानि ति

नलिङ्गेन णद्योपत्ति रिति निषेधो हि प्रदर्शनायत्येवा स्थानउत्तरसन्त्वेवयाग्यादीनामेकदेशतया विसमासार्थलक्षकत्वायोगाद्भेर्या

पत्तेरपरिहार्यमानर्थक्यमितिलिङ्गेनिध्यनायत्वाशयः॥ नवामान्तेषु॥ ऐन्द्रप्रगाथादिष्वक्त्वेषु अर्थवत्त्वसत्त्वेऽपि सर्वेषु प्रकरणाम्नानेषु पुनः ब्रूमः अर्थवत्त्वे नाम्न्ली

लक्कार्यापादकः संस्कारकर्मत्वपक्षे न युक्ता इति परम अर्थवत्त्वपक्षे दूषणान्तरं कार्थत्वेन स्तत्वव्याख्यानार्थमपरेषा॥ मितिन्याय्ये व्याचष्टे अम्नातेष्वपीति॥ अर्थ

दर्शनमित्यनेन पूर्वसूत्रस्य प्राधान्यवत्तुशाङ्करस्य प्रथमोत्तरत्वेन विपरिणतस्यानुषंगाद्दर्शितं ।। उत्तरसूत्रे शाङ्करेनाग्निमारुते विहितानां याज्यादीनां शुक्रप्रथमानामन्य
त्राप्यर्थवत्ता नास्तीति लाघवार्थः सूचितः ।। एतदेवोपपादयति नहीति ।। विधिशाङ्केनाम्नातशाङ्को विहितार्थतया व्याख्यातो भवति ।। न तु यमादेयस्तन्तरे पि त
वत्ता वा लाववाद्याम्यादेरानर्थक्योप्येंद्रप्रगाथादे रैन्द्राद्रियस्य यागे प्रार्थवत्त्वोपपत्तेः संस्कारकर्मत्वेन विध्यती ।। त्याशंक्याह तत्रस्थेति ।। इ
ष्यते ।। न त्विष्यत इति नान्येन सर्वस्यार्थवत्त्वं हिष्य तस्त्येवमानर्थक्यापत्तिलक्षणदूषणत्रोक्ताभिरासार्थेनेतस्य चैव व्याख्यातं तत्र याज्या
दीनां ग्रहयागसंनिधाम्नानेन तद्देवतास्मारक त्वेवगते यमादीनां वक्तुविद्धदेवतावाताबाहुल्यणपरिहारास्यंसकामाशोव्याहस्य
मादय इति ।। यत्तदेवतावालावेपिकर्मान्तरस्य ताहेनप्रकारान्तरेण वाक्यव्यासेन वक्तुपयोगास्त्रेकारयवेत्त विधत्तीत्यर्थः ।। मंत्रकल्प
कस्याग्रावर्थवत्तां तां व्याख्यामुपपादयति मंत्र इकेति ।। रातस्यैव ... स्योपपादनमर्हतीति ।। ... यिकास्ता ... स्यति तन्नायमेकादशिन्यामप्याखुवि
नियोगाभावे नाशुक्रमाशं व्योपपादयति स्व इकेति ।। आखोरपि नियोगेप्युपपत्त्या योग्यो भवतीत्युपपत्त्या स्यैकादशिन्यां विनियोगासंभवस्य सर्व

गर

वान्येतद्रूपाः पञ्चमोतोद्योपचारायणाप श्रुतिरित्युपक्रम्यासौ तत्पश्रुतिरिति निर्दिश्यते । दिव्यादिश्रुत्ताय दिनद्विष्यादानश्रुतिस्ते पञ्च इति निरूपयाद् इति मंत्रविधानादेव सं
वेधकीर्तनादाखुसंवेधकीर्तनादाखुश्रुतिनिवारणोपचारायश्रुतिरित्यन्तः धिकारस्तत्स्यैकादशिन्यांप्रयोगस्यार्थः ॥ सर्वेषामिति क्रतुत्वेन कस्यचिदित्यपाद
नव्यावर्ष्टकेरुत्वेन केनि ॥ सर्वाइति श्रुत्युपन्यास   स्यहेतुत्वेनोपयोगमाह वावस्तोमइति ॥ यस्य निश्रुत्यंतरोपन्याससास्याश्विनेर्ग्रवत्वा
निधानार्थत्वमाहतत्रेति ॥ सहस्रावगमोऽहो   ॥ग्रोसेदित्याश्विनास्त्वेशस्त्रसूर्योदयावधृतस्यस्रस्यसमाप्ये ॥ इति सूर्यसोर्यस्तत्रां
स्तनेविधानयसमाप्तपूष्टस्य स्रस्येसूर्योदयस्य   स्यक्षस्रस्यसमाप्तः सूर्योदयाद्विविद्विवासेनवाढस्त्रविच्छेदपरिहारार्थं सूर्योदयाव
धियासांकासां विदुपदेशा सर्वास्वामर्थवत्त्वा   त्यर्थः ॥ मेडलाख्यदशावयवत्वेनर्थवत्सेहिताया दशातयच्चोनकृतारुवोदाशतय
इतिव्याख्यातुमृत्वामित्युक्तं ॥ नतु वावस्तोमाश्विनयोरपि क्रतुत्वेन कस्यचित्तादेः समवेतार्थत्वाभावाद्दृष्टार्थत्वासुपगमे चातुर्दृष्टस्याप्यर्थवत्त्वोप
पत्तेरुत्कर्षा लिधानानर्थक्यमित्याशंकानिरासार्थं तस्मादिति तात्पर्यं व्याचष्टे तत्रवेति ॥ नत्ववावस्तोमाश्विनयोरेव मंत्रविधानसामर्थ्याद्दृष्टाश्र

११४

यथोक्तमित्यनेन चैवं द्रव्यगणादेरपि न दृष्टतुक्तस्यैव संनिध्याम्नानकल्प्यविधिसामर्थ्याददृष्टार्थत्वं तत्र विध्यतीत्याशंक्य वचनेनैवेत्युक्तं॥ श्रुतिविहितस्यैव लिंगबाधे
नादृष्टार्थतो चिंता न दुर्बलसंनिध्यादिविज्ञाणकस्येत्याशयः॥ न चैवं संनिध्यश्रुतिबलादेवं दीक्षणे लाक्षणिकत्वं तराश्रयणेन समवेतार्थत्वेति अपि चैवं स्रुक्त्वाकवचामं
वात्रि धेयस्य कर्मसमवायः कस्मान्न भवतीत्याशंक्या समवेतार्थत्वमुक्तं॥ करणत्वेन विनियुक्तस्य मंत्रस्य क्रियातत्साधनं वा न तिरोधनः करणत्वाया
गात्वं लिंगादिद्धर्थगोणवादिकल्प्यनाम्नोऽत्रार्थस्य कर्मसमवायकल्पना वा चिंता॥ नचैवं करणत्वेन विनियोगोस्तीत्याशयः॥ अनेन चोक्तं क्लृप्तानां प्रकृता
पूर्वयोर्ग्यानामपि कुशुंभ कस्रुक्तादीनां तस्माद्वा॥ स्रोमादौ विधिना समवेतार्थत्वान्त्वावेष्य दृष्टेनार्थेनार्थवत्त्वास्तीति तात्पर्यं व्याख्याते॥ न चैवं
सति मंत्र कस्रुक्तादेरपि वाचस्तोमाश्विनयोस्त्व विधिसामर्थ्यं नादृष्टार्थतया निवेशोपपत्तेर्नाग्न्यादौ विनियोग कल्पनेत्याशंक्याह न चेति॥ दृष्टा
र्थत्वस्य सेत्स्यत्वात् तस्या गोनमुक्तं इत्याशयः॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति तथाहीति॥ अन्यथा ह जपस्य साधनानापाद्यानो देवाप्यवं तु न ह्रू नित्रयेद पिवान्यां वेलावी मिति
यज्ञोगत्वेयन समाध्यनापेक्षायां विधीयमानस्य जपस्य तादर्थ्ये नादृष्टार्थतयात स्रीधनस्त्वं तायावेत्व्यादेर्मंत्रोद दृष्टार्था चायोगेनादृष्टार्थत्वेपि न तद्दृष्टान्तेन दृष्टार्थ

यागोगदेवतास्मृतिसाधनत्वेन संलब्धदृष्टार्थत्वस्य याज्यादेरदृष्टार्थत्वकल्पनो विनेत्यर्थः॥ अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशब्दः स्वार्थं किं विरुध्यते॥ एवं पत्नी
निरासे सिद्धांतात्मित्यनेनापि पत्न्यव्यपदेशनानासंदेहापत्तेन निरासेन श्रुतिसंयोगात्प्रकरणइतिसूत्रावयवैर्योजयित्वा कदेशोत्र मिति निचर्यं व्याख्यानपूर्वपक्षसू
त्रंपक्षेनावहन्तुलाथपापूर्वकं योजयनियदुक्तमिति ॥ एतदुदेन लक्षणापरामर्शः॥ अनेनच प्रकृतदेवतालक्षणार्थत्वेनस्य श्रुतिसंयोगदोषापत्ते
रित्युक्तारस्यैतेन सूत्रावयवो योजितः॥ नतु मनोता वक्लो लक्षणानदोषायेत्याशंक्याहन हीति॥ मनोतायेहविर्योवदीयमानस्यानुवृदितिप्रेष्य
सामर्थ्यान्मनोतासूक्तस्य हविर्दैवतास्मृत्यर्थत्वावगते ःसोमस्य हितस्येव वाग्नेर्दृविर्दैवताग्नेरुक्ता लक्षणा॥ ऐंद्रप्रगाथस्यतु हविर्दैवतास्मृत्यर्थत्वा
प्रमाणाभावात्स्वरूपमात्रेणेंद्रस्य स्तुत्यर्थत्वप्रकारस्य त्वोप पत्तेर्न लक्षणा तु क्वेत्याशयः॥ नतु विरोधस्याभावेपि दृष्टार्थत्वाय लक्षणांगीकरणेयुक्तमित्या
शंक्याह सर्वत्रेति॥ इति विकल्प्याद्देरपि देवतास्मृत्यादिलक्षणया दृष्टार्थत्वोपपत्तेरनिष्टापत्तिः स्यादित्यर्थः॥ नाप्यत्र व्याख्यानस्यैव पक्षसूत्रपक्षेप्यनुत्त्वाथपापूर्वक
मकारप्रश्लेषं विनायोजयतियद्वेति॥ अनेनैव प्रक्रियेनदृतिकर्मत्वं च प्रकरणबाधमंगीकृत्य प्रकृतेमाहेंद्रयागांगत्वेन दृष्टार्थत्वस्यात्र रथोत्तरवादनोपपत्तौ॥

नात्मकत्वं संनिधिनाकृष्टया श्रुत्यैंद्रस्य प्रगाथस्यांगत्वेन संयोगादिति स्तुत्यावयवो योजितः॥ ननु संनिधेर्लिंगेन बाधः श्रुतिकल्पकत्वेनासंनत्वती याशो व्याहृदिति नि।
लिंगस्य स्वसंनिधिबाधकत्वायोगे चकारस्तु चित्तं नाव इत्येतन्मा भूदिति॥ इत्याद्यनुमंत्रणानां यागानुमंत्रणसमाख्यया मंत्रस्तु चारयन्नेव मंत्रार्थत्वेन स्मारकत्वे
ऽपि तन्मनास्त्वं वा स्यादेतदनुमंत्रणमित्यनुमंत्रणा॥ नां स्मारकत्वस्य लक्षणत्वेन दृष्टार्थत्वावगतेः प्रकृतानेयादियागस्मृत्यसामर्थ्याद्वा लिंगेन बाधक-
त्वात्कल्प्यश्रुतिप्रतिबंधेऽप्युक्त ऐंद्रप्रगाथदेवतुल्यत्वा र्थत्वस्य प्रागनवगमेन लिंगेव्यापारानावात्क्रमसंनिधिकल्प्यश्रुतिप्रतिबंधकत्वं संनवती-
त्याशयः॥ लिंगादेर्बलवद्विरोधिश्रुतिकल्पकत्वान्त्र ति द्रव्यवाची वाक्यशाह॥ लिंगक्रमसमाख्यानादित्यत्र च लिंगस्य सामान्यसंबंधसापेक्षत्व-
स्य वक्ष्यमाणत्वात्स्य प्रगाथस्य कर्तृत्वेनरे सामान्यसं बंधस्याभावाल्लिंगविनियोगस्यानुपपत्तेर्न तद्बलेन क्रमसंनिधिकल्प्यश्रुतिप्रतिबंधस्तु कालि
कवोक्तेर्दैत्यव्यावृष्टेन चेति॥ कर्मांगत्वे विनाहृ विर्नाम्नालक्षणदेवताद्वायोगात्श्रुतिन्नाम्नालक्षणदेवतात्विधायोदेवतात्वाहः॥ सामर्थ्यान्देवतास्वरूपे कर्मांग्यान
देशे विनियोगापत्तेरानर्थक्यं स्यादित्यर्थः॥ न मंत्रमिदित्युपाद्वेन तु समर्थनं तु विनिद्धिर्जीनेत्युक्तेक स्मादि त्यये त्वाधाख्वरूप विनियोगे पत्युतार्थक्यापत्तेः

कर्मान्वितरूपे लिंगस्य व्यापारासावादिति विकल्प्य व्याख्येयौ ॥ अस्तु लिंगस्य कर्मान्वितरूपविनियोगे व्यापारानात्रैवं तथा अनुमंत्रणानां हृदयादि दिव्यत्वं कुर्वते लिंगेन वि
नियोगो न आहवनदेशे हिनि ॥ योगानुमंत्रणसमाख्यया सामान्यतः कृतवेधनवगनेन लिं गं विनियोगादनुमंत्र्य इत्यनायामेतन स्थानसंबंधेन कर्मानुक्रमेत्तु
पसंहरति तस्मादिति ॥ एवं पूर्वपक्ष निरासार्थत्वेन ख ये देवयस्तु तिसंयोगे व्याख्याया अनुना सिद्धान्तोपपादनार्थत्वेन साध्यकारीयास्वतंत्रा व्याख्या;
संगृह्णाति किंचेति ॥ असन्निध्यानेनैव कर्मेव दिनिरस्तत्वस्य देवधाव्याख्यामानत्वादिति या नियायचैवं योनरूपान्यायपन्नेरा स्व्यातश्रुतिर्लिंगिनियामस्यापि श्रुतिसं
योगोस्य च निषृत्तेर्गशेस्सतीति साख्यस्य व्याख्यानादा ख्यानमपि सिद्धिनीबाधहरणेनोपलक्षितेनि ॥ साध्यक्रमात्समभ्यनंतर सिद्धिनीयानुक्रामितव्यापा
दानेशाय वच्यानंतरमनुक्रान्ता ॥ सिद्धान्ते सप्तमीसे ॥ योगस्येनवानिध्यनार्थं यदीतिनायं गुणवज्ज्ञापनाख्यायाः स्तुतेः स्तोत्र गुरुयाधरत्वेनाके
सामाख्यस्य बादस्युक्तमार्गोक्तोपपादयति गुणेति ॥ अयमाशयः ॥ स्तानदेहेतुर्व्यापारो ज्ञापनेस्त्वाकराणामसन्निधानाख्यः गुरुत्वस्यापि सन्निधयका स्तरोत्तारणा स्तत्र व्यापा
रेकाराणामकर्तृत्वेनाधरत्वायोगेप्यसन्निधानाख्ये व्यापारे द्वाराणां कर्तृत्वात्कर्तृधरत्वादव्यापारस्यात्तरा धरत्वोपयुक्तेति ॥ एवं पक्षे सप्तमीसे योगानुपपत्त्या सिधान

र्थ इति प्रकाशनमिति तात्पर्यं व्याचष्टे प्रकाशानन्वेति। नन्वात्माश्रयत्वात्स्तु नावच्छिन्नेतीयाश्रामिस्तुल्यं स्यादाशंकते नन्विति। शाब्दानां प्रकरणत्वं वा निरूढ्यनन्त्य
त्याश्रनक्रियायां शाब्दानां करणत्वं वकर्तृत्वस्यापि विवक्षाभेदेनोक्तत्वात्कर्तृत्वक्रियाश्रयत्वसम्भवात्समीपुक्तेति परिहरति नैवमिति। प्रकाशानाश्रयत्वे
शाब्दस्यनकर्यं विदस्मीत्याह प्रकाशनेपुनरिति ॥ ननु प्रकाशानशाब्देन ज्ञानजन्यातिशयविवक्षायां तस्या क्रियत्वेन कारकान्वयायो
गात्कवतीनां नतत्र करणत्वं। ज्ञानक्रियाविवक्षा यो वात्माश्रयत्वान्नस्यादेवनाश्रयत्वान्निष्पन्नं नन्वुक्तमित्याशंका निरासार्थं परमा
र्थतस्तावदित्युक्तं। समवायिकारणस्याश्रय र्थस्य सिद्धेः परमार्थशब्देनात्मसमवेतता ज्ञानस्योक्ता॥ ...परमार्थत
त्वः ज्ञानमात्मसमवेतत्वात्साक्षादात्माश्रयमि त्यर्थः॥ यत्तु ताभ्युक्तं तादेवनाश्रयं प्रकाशनमित्युक्तेनदूषनायां ज्ञानजन्यातिशया
श्रयत्वलक्षणाद्ध्यात्यात्मनगतं देनात्तुपश्वरिति मित्युक्ते नन्वज्ञानस्यातीतानागतवर्तमानविषयत्वादतीतानागतयोश्चाश्रयात्वायोगान्नज्ञानस्य विष
याश्रितानातिशयहेतुतायुक्तेत्याशंक्य कर्मत्वेस्तुक्तं। पाकादिक्रियाकर्मणस्तंदुलादेः क्रियाजन्यातिशयाश्रयत्वं दृष्टं न ज्ञानक्रियाकर्मणोपि

क्रियाकल्पानिराधात्प्रयवेत्तुमितेर्द्वेले नानीसानागवश्चोताप्य । रिक्तोन्दिशस्य [illegible] स्या रिगन्तुर्संख्यादिवदाख्य [illegible] तोपपत्तिरुत्पत्तुगंतव्येस्यर्थः ॥ नन्वोप-
चारिकदेवताधारत्वात्तिष्पन्नस्य किं प्रयोजनमित्याशंक्य कवतीनामोपचारिकमपि [illegible] नान्नीत्यादि तिष्पन्नप्रयोजनं सूत्रयित्वमाहतत्रेति । अपिच
नित्ताप्यश्लोकद्वितीयायकरूणेनाख्यानस्याप्युपल क्षितन्वाद्वितीयास्तुतिसंयोगस्यवान्निरूपमेतत्कर्मवदि [illegible] व्याख्यातेत्याप्यत्यु
ज्ञगेनिधेकवल्यमितिद्वितीययाश्रुतेः प्राप्यवगति रित्येवमर्थतयाज्ञातं शब्दवाहतुपलक्षितमाख्यातश्रुतिसंयोगत्वात्साख्याने न-
ख्रुत्याख्यस्यध्यवर्धस्यभावनाकरणत्वावगतेः कर णत्वस्यच कर्तृव्यापारव्याप्यत्वलक्षणकर्मत्वे विनानुपपत्तेर्निष्पन्नस्यवोत्पाद्यत्वानिरि
क्तीकर्मत्वायोगादुत्पाद्यत्वप्रतीतिरूप्यादिकांत्रुणिमी देवतांप्रतिप्राप्यत्वावगतिरित्येवं व्याचक्षेऽपि येनि ॥ किमेतत्कृणत्तं देवताप्रत्युत
प्रथमतत्त्वमितिसंदेहः साध्येदेवतां प्रतिस्तुतेर्गुणप्राप्त्यन्यविचारस्योक्तत्वाद्देवतयास्तुतिर्निर्वर्तयितव्येतिवाच्यप्रतिधीयमानायादेवतायाः स्तुतेर्निर्वर्ते
कत्वादनिधानस्यचमंत्राधीनत्वाद्व्याख्यातमंत्रेणत्युक्तं व्याख्यातं मंत्रत्वादिः ॥ स्तुतिमात्रोपलक्षणार्थः स्तोत्रत्वादिः ॥ अनेनचगुणवचनत्वादिरितिव्याख्यावच्य

शो व्याख्यातः॥ प्रकाशनं निर्वर्त्तनार्थं चेदिदृष्टार्थत्वसाम्यात् अनि विशेषणानर्थक्यमाशीर्व्यशास्त्रदृष्टमित्युक्तं॥ विशेषणस्य चित्तं प्रकाशनार्थं नर्थ्यामदृष्टार्थत्वं प्रका
शनार्थत्वस्य शास्त्रेणादृष्टत्वादिति विख्यातमेवादितः करणादित्युक्तं॥ नतु प्रकाशनार्थत्वान्त्युपगमेस्तु नेरदृष्टार्थत्वं स्यादित्याशंक्याह नन्वेति॥ शास्त्री
मीक्षन त्वास्तुनेरदृष्टार्थत्वं युक्तं न मंत्रस्येत्याश यः॥ अथ [illegible] नियायेण श्रुतिसंयोग व्याख्यानार्थमपि चेत्तिस्तां व्याचष्टे किंचेति॥ न
चैवमपि वीर्यादि गुणस्य द्वितीयांतत्वाद्वितीयत्वाद्य प्राथम्न्यापपन्नेर्नस्तुतेः प्राथम्न्यं सिद्ध्येदित्याशंक्याह नप्रथमनमिति॥ कर्मानंग त्वाद्गुणानां
प्राथम्न्येन स्तुत्तमित्याशयः॥ देवतानिधानार्थ इति णोर्थ्यं व्याचष्टे देवनेति॥ अथ्यय न्यायमान मित्याशंक्य नेत्युच्यत इत्युक्तरेणार्थं व्याचष्टे।
तदपीति॥ प्रथमासामर्थ्यात्मकेन लिंगेनेद्रबाधा॥ न्यावगतेर्न वाक्येनस्तुत्यर्थं ना युक्तेत्याशंक्य यानोव सिना [illegible] दित्युण्णत्तिधानार्थस्य
पदस्य स्वरूपस्य गुणपाकांक्षस्य निराकांक्षीकरणसामर्थ्यात्मकं लिंगं वाक्यस्योपोद्बलकमप्ससीमिति [illegible] माणं यविद्वार्थ स्वयमिति [illegible]॥ नचैवं सत्येकवा
क्यत्वे [illegible] सामर्थ्यात्मकस्य लिंगस्य प्राबल्यं वाक्येन [illegible] निरस्यार्थः [illegible]॥ एवं वाक्येनोपगमनसामर्थ्यात्येकवा

र्थ्यवकत्व्याद्वैनोपोद्धलकत्वेनसंगतवतीत्याशयः॥ ऊंनमस्येत्यनेनषष्ठीपरस्यात्रपत्ययांतस्ययानेक्षोषोयी।तइतिस्यमितिदर्शितं॥ वकाराद्धमस्यश्रोत्रिकरण
स्यारकज्ञानस्यश्रीकृणश्चपर्वतजातस्यराज्ञेतिसूचितं॥ नत्वेवंसनिराजचवक्षुवाङ्कुचादीनांश्रुणांनामेवषा।स्यैकस्मान्नेहमित्याहऊंश्चनचेत्युपपत्तिरुक्ता॥
श्रोकाभिप्रायविवरणार्थंनविनिनाथ्यैस्पष्टत्वादव्या यमस्यमितिसाध्यंवक्ष्यमाणस्यापिलिंगत्वाभ्युज्ञानाष्टैतयावत्तस्यमीनपरेणतस्यलिंगत्वा
ख्यानेऽस्मनादरयुक्तमात्रांवाक्यस्थमित्येतावदिति न त्तिसस्यमिति॥ एतदपीतिसाध्यंप्रागेवयोग्यतानाश्चाहेनव्याख्यानवाक्यस्पष्टत्वाद्योपदर्श
नशुच्याद्यासांकानाध्यंवाक्यत्रोयादित्युत्तरनाथ्यं। वनान्ययेनःसंक्षेपेणव्याचष्टेतत्रेति॥ सत्वपीतिमध्यमावयवेनात्रोकाभिप्रायोव्या
ख्यानं॥ वाक्यत्रोयादेवेत्युत्तरेनिर्णयहेतुत्तिष्ठमात्रं इत्याहदेवतात्तिष्ठनाथेइतिवनिर्णयस्वरूपाभिष्ठनाक्तं इतिनसिः पंचम्यर्थे प्रथमा
र्थेचपदार्थव्याख्येयः॥ शेयत्राहेनचस्तुत्यर्थपदसमूहमात्रस्यसंघ्नर्णवाक्यत्वाभावेपिस्तुतिवाक्यस्यतिवाक्यत्राहेविवक्षावाक्यादिपदानामपिसाकां
क्षत्वात्तिष्ठनाथेइतिसूचितं॥ देवतात्तिष्ठनमात्रपर्यवसाननिरासस्यस्तुत्यर्थपदसमूहिकवाक्यत्वसिद्धार्थवेस्तुत्यर्थानचेतियानिकावयवेनोक्तं॥

११५

त्री

स्वेनेतिश्रीसत्योऽर्थेदिवोः श्रुत्याश्रुतिवाविज्ञादिविषयंश्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थमपिवेत्तिन्नाध्येयाव्याचष्टेनचेति॥ श्रुतिर्देवतास्वरूपाभिधानपूर्वकंवाक्यरूपाभिधानमा
त्रपर्यवसानाभ्युपगमेश्रुत्यविवक्षापक्षेऽहेतुणाप्रसंगइत्याशयः॥ प्रकरणइतिस्वरूपावयवश्रुतेर्योऽभ्युपगमनिरासार्थंनष्टज्ञानवाङ्मयकृतोपेक्ष्यतस्मादि
त्यनेनलिखितीत्यादिःसूत्रावयवोव्याख्यानस्यन्यात्य॥ येनोव्याचष्टेइति॥ एवंपक्षेसंस्कारकर्मत्वस्योक्तत्वात्तन्नुतियोगिनयाभिधानकर्मत्वस्य
वक्षेवोवात्तदेव[illegible]नोकमित्याशयः॥ शाब्दपृथक्त्वा श्री॥ छंदशातिन्नाथ्यंसंख्यापृथक्त्वायोर्भेदप्रसिद्धेःपृथक्त्वव्याख्यानकाचादश्रुतमाशं॥
व्योत्पादयनिष्टपृथक्त्वेसो॥ सनिनिवेष्टुश्रीलेमस्या॥ इतिसद्वर्थेसप्तमीसमासेनपृथक्त्वेकार्यसमवायिनोक्ता॥ स्तोत्राणांशास्त्राणांवयाक्ष
त्वासंख्याछंदशस्त्रोत्र[illegible]यिष्टोमइत्यनेनत्राहे नाद्यनेसाप्रकारानार्थेवपदेनस्यानेदेसनिनश्रुताह पृथक्त्वंनिबिलीयंस्मादित्यर्थः
ताऽहयइलानेनद्वादशशाखेनस्तोत्राणांत्रशस्त्राणांदृपृथक्त्वाभिधानादित्येवंहृतीयासमासवेनसूत्रव्याख्या[illegible]विनाशयाहेनेह[illegible]पृथक्त्वादेवतन्त्रोनाथे
तृतीयासमासेनोक्तेत्राहृस्याभिधानएवकरणत्वेनाभिधानलाभाभाश्रुतामिधानत्राशाध्याहारसामयमिति॥ प्रकारान्तरेण[illegible]पृष्ठयोसंसत्तनत्र

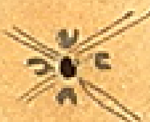
दाहे॰ ॥ज्ञानत्वादिविरुद्धविति॥ अवेसितायं व्याचष्टेसाम॰ ॥इति॥ अनेनचेव्यातिधर्मसामान्यातिप्राय भिनिदर्शितं॥ प्रत्यक्षे ज्ञानस्येकैकपदज्ञान्यत्वप्रतिप
देत्युक्तं॥ न तु स्तुतेरपि सामान्यरूपेणव्याविशेषरूपेणवाच प्रत्यक्षत्वे तेनदाहेदकसमुदायस्येवैकस्तुतिसाधनत्वात्तावता वांतरसंदेहे विषयज्ञानोपपत्तेर्नहादशावच्चेवस्त्व॰
स्त्यादिस्वार्थीकतेनतुवेति॥ नन्वेकसमुदायस्येक स्तुतिसाधनत्वात्तावेय्यकस्तोमसाध्यानां स्तुतीनामेवापूर्वसाध्यत्वाद्दादशत्वं नविषयनीस्या
गौव्यारूढत्वेति॥ यदावाद्यपरिस्पंदात्मत्वस्याफल लात्ततःक्रियास्वर्वापरीभूतालक्षणेवर्ततातत्त्वेदेत्यनेनन्यायेनैकफलसाधनानेकक्रि
यावयवसमुदायस्येकक्रियात्वादपूर्वार्थत्वेन द्वा दशत्वात्स्तुतिद्वादशत्वानेतिपरिहार्यनितिष्पन्नमित्यत इति॥ प्रकाराणां धेचेतु प्रत्यक्षत्वेप्रतिपदं वा प
कारानास्यफलनिष्पत्तिदर्शनेनप्रत्यक्षत्वे प्रतिपदंवा तत्साधनत्वानास्य क्रियासमाप्त्यवगतेर्नद्वादशत्वव्यवस्थेतिवियम्यीमनसर्वकं स्तोके
त्यावष्टेप्रकाराणां धेचेदीति॥ नन्वपूर्वस्येकैकस्तुतिजन्यत्वेतस्याः प्रत्यक्षंनिष्पत्तिदर्शनात्प्रत्यक्षमेवापूर्वकल्प्यसवस्तुतिजन्यत्वेवपूर्वव्यापत्तेर्दादशत्वं न॰
स्यादित्याशंक्याहनहीति॥ अथवाविहितसमुदायसाध्यस्तुतिसमुदायजन्यत्वेनापूर्वस्यसमुदायद्वादशत्वात्द्वादशत्वप्रसिद्धिरित्याशयः॥ अनर्थकंचतद

वता॥ अग्निस्तुती त्यादिना व्याख्येयेन मन्त्रं देवतात्विधानद्वारादियाघस्तत्रावयवोपात्तदेवतात्विधानपरामर्शिनं तच्छब्दमंगीकृत्य संस्कारकर्मत्वपक्षेग्निर्देवतास्य ग्राहिका
यां विकृतौ लिंगेनैवाग्नेयीनामृचां प्राप्तेर्देवतात्विधायिनी नामाग्नेयीनामृचां वचनमनर्थकमित्येवं व्याख्यातं तस्मात्केनी नाम नाग्नेयीनामृचां संस्कार
कर्मत्वेग्निपदोद्देनप्राप्तावाग्नेयीत्वविध्यर्थवत्त्वोपपत्ते रायुक्तमात्रं व्योपपादयतिस्मयामिति॥ इत्यनिबाएतद्वचोत्तरं यदेन हूहुतिनस्माद
वेनोह्देदितिनिषेधेन तर्वा मृत्तान दैवादाग्नेयीनामेवा प्राप्ते विध्यानर्थक्यमित्यर्थः॥ संस्कारकर्मत्वनिरासद्वारा वास्यापिमन्त्रस्य प्रक्षनक
र्मत्वोपपादनार्थत्वाद्व सर्वो शरस्तत्रानन्वयदोषः॥ अन्यस्यार्थः प्रतीयते॥ कथं संवेधत्व श्रुत्या लोत्तरा [illegible] रूपस्यार्थस्यान्यत्वप्रतीतिवि
स्याशंकानिरासार्थं यद्यन्यदितिभाष्ये व्याचष्टे सं बंधस्य चेति॥ अन्यत्त्वप्रतीतेः सिद्धान्तोपपादकत्वानिश्चनार्थं यदित्येतिभाष्ये संदे
पेण व्याचष्टे सचेति॥ प्रकारान्तार्थत्वद्व इति शेषः॥ स्तोत्रशस्त्रसाधनत्वेन तानां मन्त्राणां प्रगीतप्रगीतविशेषणस्तेन [illegible] ताद्दुपाधिकः स्तोत्रशस्त्रयोर्त्त
दो [illegible] षामीस्वधिकारशंकानिरासार्थं द्वादशाद्ध [illegible] तुल्याव्यपाराशंकापरिहाराद्वाहनविति॥ नत्वप्रकारान्तस्यापि प्रगीताप्रगीतमंत्रलक्षणापाय नि

[illegible]दाइदो कविष्यती त्यावांव्याहनन्विति॥ यत्तु नियमापूर्वेन क्रियाकलनं स्वदमी तिवातिके माध्यायो यत्कर्मनियम ऽऽत्रेस्य क्रियाऽन्यत्र नियेधमन्तःइदेन कि
यालेदस्तिहि रित्याशयः॥ अनिधमनेचकर्मवत्॥ प्रधमनं कर्मणो ग्निहोत्रादेर्थ्या द्वितीयासंयोगन्नानिधमनेन घात्राश्वास्यापि द्वितीयासंयोगेन तवतीत्येवं च
धमनोत्तरादित्राप्येण व्याख्यानं न ह्यपूर्वस्य करणे ने ग्निनतमवेत्तलक्षणप्रधमन्यायोगाद्वितीयायाश्चकरणत्वात्सिनकर्तृव्यापारव्याप्यत्व
नाप्युपपद्येरन्युक्तमात्रां व्योपपादयति यदिदमिति॥ ति॥ कृत्तायोलाचनायीकरणत्वेष्यग्निहोत्रादेर्धर्मचर्थस्याकथंसंस्कारत्तानिष्पन्नःक
रणत्वं क्वचनमित्यनेनन्यायेनार्थात्सिद्धायोधमत्व र्धनिष्पादिकायामिष्टिनत्वान्त्वाध्मन्येयुक्तमित्याशयः॥ नत्वेवं सति संस्कारकर्मणोप्य
निष्पन्नत्वान्त्वाधमन्याय त्रिरित्यात्रांव्यादनसंस्कार क्रियेति॥ व्रीह्यादिनिष्पाद्यस्याप्यवघातादेः संप्रतिपुणत्वेनावध्मरितस्यनततमवद्म
तिष्ठाध्मन्येयुक्तमित्याशयः॥ यत्र तु हीनं वा एतदन्तस्याघारमाघारयति इति प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति वाक्येनाघारस्य प्रयाजार्थ्यसंस्कारत्वावगतेऽपि
नवर्तिकदेवतान्वयाय प्रयागरूपात्तिष्ठायेन्द्राध्मन्यानिध्मनं स्नोवाघारविधेयं वा॥ यदा तु द्वितीयानिष्ठायः श्रुतिसंयोगो व्याख्यायतेनदायेनकस्यापत्तः

प्रधानकर्मणाङ्गवत्तावन्निधानेनवतीत्येतावन्नाग्र्यं प्रधानकर्मणो नामधेयेन घानवतिनिघास्तोत्रशास्त्रयोरपीत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थंतं वाच्याचष्टेख्यथवेति॥ नन्नु सं
स्कारकर्मणो विष्णुव्याघारादेर्नामधेयदर्शनान्नतेनप्राधान्यसिद्धिरित्याह इतरथाहीति॥ संस्कारस्य संस्कार्यनिष्ठत्वात् द्रव्यच्छेदेनैव व्यवहारसिद्धेर्नैतावत् संज्ञ
याकार्यं सौकर्यार्थं तु नदपेक्षायामपि द्रष्टसंस्का रोपाधिव्येवप्रकाशनसंज्ञया घारवद्व्यवहारसिद्धेः संज्ञान्तरमनर्थकमित्याशयः॥ फ
लनिर्दिशति॥ स्तुतस्य स्तुतमस्त्वर्जं खल्वयस्वदा न्नास्तोत्रस्य स्तोत्रं गम्यादिनिमित्तेनैव निष्ठया स्तोत्रमामंत्र्य स्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्रमसि
नदेवेन्नुते स्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्र मूर्द्धं खल्वयस्वद्धु॥ वामामांगम्यादिनीद्रशाहोपलक्षितानेकदेवतास्तुत्येन्द्रादिदेवताद्येतः सेलेवद्येशाया।
यामहे घृतजामिवेत्तजेमहीतिवयावामहेसासर्वं यज्ञशाकलक्षितस्य प्रयोगस्य संबंधनियममात्रीः स्त्याल्लवादिनिस्तोत्रात्प्रधानकर्म
णःस्वफलनिष्ठत्वं निर्दिश्यतइत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थंफलेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे योयमिति॥ नदेवतायाहुतिव्यतिरेकस्तुतिनमर्थं व्याचष्टे तत्यदेवतेति॥ ७॥ ८॥ ९॥
विधिमंत्रयोरेकार्थ्यमैकराध्याद॥ सूत्रतात्पर्यं मंत्रग्रहणात्मंत्रगतत्वावविद्यत्वेननदधिकरणेके ष्विद्ध ... नेनहूयमितिश्रुत्यस्यनिलावदङ्देति॥ ०

यथाश्रुपसंवेधस्य ब्राह्मणेपितृत्वं ब्राह्मंत्रत्वानिरिक्तविधायकत्वासंभवदेवं प्रधानमंत्रग्रहणस्य हेत्वर्थं गम्यादित्युक्तं॥ आम्नायेदृष्टेत्यनेनविहितत्वादिनिरा
सोक्तो हेतुर्ब्राह्मणपितृत्वब्राह्मंत्रत्वातिरिक्तविध्यायकत्वासंभवदेवप्रधानमंत्रग्रहणस्यविहितस्यमेवोपस्तुवादकामंत्रविहितस्यतत्राह्मणमित्यनिष्कृत्या
वस्तुत्वयत्वेनव्याख्यानः॥ कर्मान्तरवाचोकानिरासा र्थंनेतित्ताख्यं व्याचष्टेनयाद्दीति॥ स्तुत्यर्थतायामपि ... ख्यानश्रुव
केवलाश्रुतरादेनव्याचष्टेनवेति॥ गुणग्रहणंफल

निमित्तयोरप्युपलक्षणार्थं॥ नत्रविधेकब्राह्मणेमंत्रेयथा... ख्याभानित्वेवोपसंवेद्याम
कर्मवविधानरूपप्रयोजनंब्राह्मणेपिविधायका शक्तिप्रयुक्तत्वेनाक्षरमितिख्याख्यानशाब्दस्यमेवत्वेकत्वेनश्रुतिलिङ्गादितिवदनास्
वैकत्राद्विधायकत्वमात्रस्यपूर्वंपठितत्वात्तुति वानिरासोनर्थकइत्याशंकानिरासपूर्वकंश्लोकंव्याचष्टेस्मारकत्वेति॥ फलनिमित्त
योरविधेयत्वेपप्रज्ञाननापनातिशायेनविधीयेरन्नित्युक्तं॥ तस्मादित्युपसंहारस्ताख्यं व्याचष्टेतस्मादिति॥ हूयंयितृध्यक्रमनेदृतीति॥ मंत्रत्वस्यनावे
उदेद्रूयपतिर्किंपुनरिति॥ नतुमंत्रराहेनविधिशक्त्या विसंवत्वेत्तुब्राह्मणवास्तावो विवक्षितइत्याशंक्याह कार्यत्वेनेति॥ कारणातावदमेवोस्त्यत्रापिव्या ५२१

त्तिवारदर्शनेनोपपादयति द्रष्टव्येति॥ एतदेवोपसंहरति तस्मादिति॥ शास्त्रार्थत्वस्यापि हेतुत्वे हृदयमनि किंत्वेति॥ ननु श्वोतयोरपि विस्मयकत्वे वस्तुतोत्याह

तत्रेति॥ नन्वेकेन विहिते विध्यंतरानर्थक्यस्यादित्याशंक्याह अन्यासाद्येति॥ यद्वा सहोदरपात्त्युक्तं तदप्ययुक्तमित्याह यच्चेत्यवदिति॥ हृदयगतमुपसंहरति त-

स्मादिति॥ अन्येष्वमंत्रत्वस्य विधिशक्तिनिरोधा नाहेतुहेतुत्वेपि कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुज्यमानत्वस्य वीर्यादावविस्म-

यकत्वेनेव्यविदर्शनाद्धेतुत्वेन विध्यतीत्युक्तं तदपि हृदयविमुपपन्नस्यनियपाति॥ विस्मयकस्यापि ब्राह्मणस्य ब्राह्मयत्वे ब्राह्मणेन वि-

नियोगदर्शनाकरणविशेषणोक्तेन नतु ब्राह्मणम- पि ब्राह्मणयज्ञफलकरणत्वेनैव विनियुक्तमित्याशंक्य कर्मणामिति [illegible] यति॥ न

त्वेवमेपावाधिकरणार्थकृतेवानुमानेस्यात्कृत्वे फत्वे परार्थत्वाद्वेनसंबंधस्तस्मात् [illegible] परार्थो हि विदायद्यदतिन

ताव्यतेकर्तुं तस्मै तस्मात् एवसमाम्नायतेयाव्यातवानेन पदार्थो विध्यंते क्रियाकालेवश्व नियम्योत्तस्मादिदं पदार्थान्वयहेतुमुपादेय क्रियाकालेचप्रनियम्य

मित्यादिनाव्येण ब्राह्मणस्यापि स्मारकत्वस्य वृक्ष्यमाणवाकर्मकरणत्वेन विनियोगमाशंक्य ब्राह्मणेनेति विरोधिना॥ स्मारकतया ब्राह्मणस्य

विनियोगेन ब्राह्मणेनेत्याशयः॥ तृप्ययनिनिरवीति॥ मन्त्रेत्यादि सर्ववित्ते हेतोरप्रयोजकत्वं प्रत्युत सुव्यक्तादिस्य [illegible] ध्यन्तिद विरोधी हेतुरसाध्या
पक्षत्वात्प्रयोजको नवतिनस्य विनियोगो विधायकत्वं विरोधी स्यादाशयः॥ श्लोके व्याचष्टे नहीति॥ विनियुक्तं इत्यस्य श्लोकस्थो विनियो [illegible] नियोगवाचित्या
व्याख्यातो॥ सर्वश्लोकेऽप्येवं॥ अविरोधमेव प्रतिपादयि करणवक्ष्यमाणेन ब्राह्मणस्योत्पत्तयोर्थ [illegible] न ब्राह्मणस्य वि
[illegible]यकत्वोत्तरकाले संबंधित्वेनाप्यत्वे नियमेनेत्यादि [illegible] इति न्यायादि विधेयस्मारकत्वागते विनियोगान्वाद्विधायकत्व [illegible] मन्त्रस्यानु
प्रागेव ब्राह्मणेन विनियोगात्स्मारकत्वमनीते र्वि धायकत्वानुपपत्तिरित्याशंकानिरासस्सूचनार्थं प्रथममित्युक्तं॥ अर्थवत्वेन प्रतिपाद्य
त्वेन स्मार्यत्वेनेत्वे विधाप्रागप्यस्तीत्याशयः॥ नन्तु मंत्रेनस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मात्तु त्पत्तिदेशः स इत्यस्मिन्नधिकरणे मे
त्रस्य कर्मकालप्रयोगरूपेण नियमेनैव कर्मप्रयोगे नुष्ठाने सामर्थ्यात्स्मारकत्वावगतेः स्मृतिकार्यत्वेन चानुष्ठानस्य स्मृतिक्रमेण क्रमस्य न्याय्यत्वान्मं
त्रब्राह्मणपाठक्रमयोर्विरोधे मंत्रपाठक्रमानुरोधेन पश्चाद्विहितस्याप्याद्यस्य प्रागनुष्ठानमित्युक्तेन तु च ब्राह्मणपाठस्याविनदेव [illegible] मनुष्ठेयस्मा १२२

रणेप्रयोज्ययोजनमित्याशंक्योत्पत्तिदेशाःसइतिसूत्रावयवेनकर्मोत्पत्तिमात्रार्थोब्राह्मणपाठइतिवक्ष्यमाणत्वान्यागविधिकरणोब्राह्मणस्यविविस्मृत्याख्यप्रयोजन
वचार्थवानिश्चनेनाप्यकारीयमनाहृत्यमित्याशंक्याहमंत्रेनस्विति।।प्रस्तुत्यर्थेननिकरणेनोत्पत्तिदेशाःसइतिसूत्रावयवःपरामृष्टः।।उत्पत्तिदेशःसइतियत्र १
वेकवदित्यनितदत्रविरोधेसतिनत्वविरोधेपीत्य र्थः।।ननुब्राह्मणस्यशाखान्तरीयत्वेनयास्मारकत्वावगमेपिकर्मानुवादेनाविनियोगान्न
कर्मविधायित्वंविरुध्यतेमंत्रस्यतुकर्मानुवादेनत स्मारकतयावचनेनविनियोगात्कर्मविधायित्वानुपपत्तिरित्याशंक्याहदेवेति।।वाच्य
स्येष्टदीस्सर्वमंत्राणांवचनेनविनियोगेपिस्वार्थवि धायित्वाविरोधमद्यस्मिन्कर्मणियोमंत्रोविनियोज्यतेतत्कर्मविधायि[illegible]स्यविरुध्यतेन
निवार्यमेतत्सर्वमंत्राणांस्वाभिधेयकर्मणिविनियो गास्त्वीयारायः।।उदाहृतएवहितावमंत्रोदेव्यापकृपुरोडाश[illegible]निर्वपदेवीहविर्यो
गेनरुद्रव्यदेवत्येयागाद्यात्वेनविनियुक्तः।।नचानेनगोदेवत्येकर्मान्तिधीयतेयागेगवां[illegible]देवा[illegible]मव्यानिकमंत्रयाद्यदागमे।।स्तेगोदेवत्येयागेवा
यत्निकविनियोगस्तत्वेपिगोद्रव्यकयागदानविधायित्वानविरुध्यते।।यदियात्रमंत्रविधायका[illegible]प्रकृतारव्यात[illegible]विनासंगतिर्नस्यादित्या

इत्यत्रेति॥ मैत्रब्राह्मणसाध्मरणयद्यग्न्युपवहस्याप्यात [illegible] विषयत्वेनाधिकरणं [illegible] मेवमुन्नीति॥ एकप्रसनककर्मे विषयकत्वेन द्विविध
मित्यपिवाच्यलक्षणयैकदेशेनतदर्थलाभाद्विषयकत्वाद्यानुक्तिः॥ ननु तृतीयेपिकारे [illegible] नैवं गुणप्र [illegible] क्रियाप्रकारो॥ तिस्रश्चैकस्याग्ना
ऽन मिश्रांशांश्च द्वे विध्येत्यनंतरमेव तृतीयप्रका रोक्तेः प्रसंगोनधागितीदानीं राह्ड्स्र वितमथमुपपाद [illegible] वा मध्यगाह
प्रकृतेः॥ अभिधायकत्वस्य विध्यायकद्वैविध्यमन पेक्ष्य तृतीयत्वेन स्वतंत्रवतीत्याशयः॥ विधिशक्तिप्रयुक्तत्वेनाधमनतस्य लिङादेर्यद्भ्यागन्युप
यैवेति चेत्तन्निशानाद्यदाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ यज्ञोद्धात्युपबंधेपि विधित्वाभ्युपगमाद्यज्ञोद्धात्युपबंधस्य विधिशक्तिप्रतिबंधकत्वानुपपत्ते
रभिधायकत्वास्य प्रकारांतराभावाद्विध्यनर्थत्वा नहावपदस्य तत्वं प्याचष्टेनत्र्येति॥ प्रकारांतरव्युत्पादनार्थत्वेनापिवाप्रयोसामर्थ्यान्मंत्रोति
धानवाचीस्यादितिसिद्धांतसूत्रमवधारणपूर्वं व्याचष्टेनयेति॥ अनिधमानातिरिक्तप्रेरणाख्यव्यापारनिषेधस्याभिधानकारीतिवाच्ये करोत्यर्थं नसाधुका
रित्यवाचिनापिनिश्चयेनविवक्षिताप्रयोगप्रसज्जनार्थेकस्मिंश्चिद्वानेप्रयोगानुवादार्थोवधिः प्रयुक्त इत्येवमभिधानवाचीतिसूत्रावयवार्थस्तच विषय

द्वि

कत्वाभावो निश्चयकत्वाभावो निश्चयकत्वाभावो निश्चयकत्वादेनोक्तः॥ केषामाख्यातानां विधायकत्वाभावः कश्चदेतत्र हेतुरित्यपेक्षायामाह पत्येयन्ति॥ स्मि

इत्येतेन नाहत्का निम्नुख्यासंनवौ न्निर्ये॥ आत्मनिश्चेरणायोगान्निमित्तत्वाभिधानतः॥ विधिरान्निविहिन्तस्य तद्वादिच्छतुद्दयें॥ प्राप्तायोगे तन्त [illegible] क्तो

चिस्यादिति विदितं तत्ता॥ स्रोकं व्याचष्टे मंत्रेति॥ ए नरेवध्रपेवयतिनत्रेति॥ यास्तिर्गोस्तिर्यजन्तेयाश्चददासितागावोननस्येति॥ नचनस्व

त हरति॥ नचासां कं चिदेवयवमभित्रकृतोव्य घिरूपद्रवःपीडयति॥ गोस्वामीवत्तास्तिःसहृश्वा क्रिरकालं सवनसंसक्तः संस्तकोन

वनानि गोस्तुत्यर्थं मंत्रेगायागगोदानयोर्थछ इ न सिद्धवक्तावाक्त्रिश्चन छिश्चयकोपघातः॥ वक्त्रानिस्तुत्या करणार्थं [illegible] मंत्रण वि

नैस्यानिंडादेः सामान्यनेवत्रो नि दितार्थोतुप्सा नर्हतवक्तृनिश्चयप्रवर्तकत्वावगमादस्य [illegible] विधानः॥ वा

ध्दर्देवसदनेदामिश्रकं वाश्रुकायस्तन्मेयं देवेभ्योयतुयेयतुयेराक्तामीयस्य [illegible] निर्वर्त्ते [illegible] विनावयदिराष्ट्

नश्राम्निवुहिरस्सायायः॥ न च विरोधेन मंत्र [illegible] यछद्यास्तुपवक्ता [illegible] रणमियुक्तमित्यात्रोव्याहते

नि॥ यच्चोत्तरसूत्रेणामविधायकत्वं प्रापितं मिति तन्नाप्युक्तहेतुस्यनित्यत्वमंत्राणां विनियुक्तानां विध्यङ्गत्वमेवकारणमितिभ्रमो निरासाय अविधायकाइति॥ न विधिशा
स्त्रुपघातकायञ्च शब्दयः प्रायेणमन्त्रे विध्येयवहेतोरस्मावध्येतव्यसिद्धिरित्यर्थः॥ यच्चब्राह्मणेन च यत्र विधिर्विनिर्दिश्यत्वात् तेमंत्राधिकरणं त्यस्त्रादौ विधिमंत्र
योरित्यत्र च विधायकत्वव्यपदेशस्तत्राप्युपदत्त वि धिशक्तित्वयवाङ्गत्वं कारणमित्याह ब्राह्मणं त्विति॥ ब्राह्मणानुदाहरणेभ्या वि
धायकत्वनं ब्राह्ममेवकारणमित्यर्थः उक्तमपि स्पष्टी कर्तुमाह अन्येत्विति॥ ब्राह्मणस्यतु विधायकत्वेनुपदत्त विधिशक्ति॥ त्वमेवकारणंन
ब्राह्मणत्वं मंत्रस्यया विधायकत्वेन मंत्रत्वेकार णं किंतूपदत्त विधिशक्तित्वाह विधायकत्वेति॥ ननु मंत्रत्वस्याविधायकत्वे
हेतुत्वात्सावेवमंत्र विशेषणानर्थक्यं स्यादित्याशे कां निरस्यन्प्रयोगसामर्थ्यादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे तत्र त्विति॥ यद्वाप्युपव
द्वहरुपान्निमित्तादिप्रत्यायनार्थत्वात् तथा च स्वयमविधायकत्वेप्यकांगादर्शिणं दृष्टादित्यादि व्याख्यानेतरैकवाक्यत्वेन विधिप्रयोजनत्वात्प्रयो १२८
गसामर्थ्यात् सावाङ्गानब्राह्मणगतानां समाख्याताना मभिधानमात्रपर्यवसानं मंत्रगतानां तु विधायकैकवाक्यत्वाभावेन निमित्तादिप्रत्याय

नार्थज्ञानवगमात्प्रयोगसामर्थ्याच्चासिद्धानमात्रपर्यवसानमित्याशयः॥ प्रयोगसामर्थ्यमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयितुं मंत्राधिकरणोक्तमनुष्ठे
यार्थस्मारकत्वं तावत्स्मारयति उक्त इति॥ श्लोकं व्याचष्टे न तावदिति। यस्त्वास्माभिर्यथाश्रुत्वा ह्युपबंधेन विधिशक्तिविधानो लिहितस्तत्रैवसा
ध्यमपि प्रतिज्ञातं वेयोजयति॥ ५१॥ ७॥ ५१॥ तद्यो दकेष्टसंत्राख्या॥ मंत्रगत इति साध्येषां मंत्रलक्षणास्य प्रासंगिकत्वेन संगतिमुक्तो
प्यतद्व्यनेन मंत्रलक्षणात्प्रासंगिकतारव्यात विचाराशक्तिमाशंक्येदमित्यनेनार्थेतो विपरीतक्रमतो [illegible] भावादित्येत्याह
यथोक्तेनेति। साध्यस्तु वातु मंत्र चस्याविधा॥ यकत्वा प्रयोजकत्वे प्रसिद्धानम् [illegible] चालावेनमं
त्रैवसावान्मंत्राणामेव पूर्वाधिकरणोदाहरणत्वं मच्चा विपरीतक्रम [illegible] स्याद् साध्येति। [illegible] नवकच्च स्पचत्रेरक।
वाक्ययोजनया चिनं चोदकत्राद्दमंगीकृत्य [illegible] केष्वितिस्तावयवं [illegible] यं तावद् [illegible] साध्यत्वा प्रवृत्तिकारण

वाचिनश्चोदकशब्दस्य लक्षणायाः कारणमात्रवाचित्वं संभवेदित्यतश्छद्मव्याख्यानायासिद्धमनस्येति षष्ठ्युक्तासाध्यलक्षणादोषाद सिद्धमनकारणत्व
स्यचब्राह्मणादिसोवनातिव्यापकत्वापत्तेरयुक्तेति कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वाद्विवक्षितो सिद्धमनप्रयोजनकत्वरूपार्थप्रदर्शीनार्थैर्विव्याहय
र्थीति॥षष्ठीसमासमत्रदर्शीतार्थत्वनिर्द्धत्यर्थ मात्रशब्दः॥असियुक्तादिनिसाध्यावयवनसत्रास्यामिसूत्रावयवव्याख्यायनत्रु
लक्षणसूत्रे द्वन्द्वप्रयोगासिद्धमनमनर्थक कमित्याशंक्याह त्रायेक मित्यादिसाध्यणात्रयोगोपलक्षणार्थ मेवेदंलक्षणमि
त्युक्तंतद्व्याचष्टे अथ्येतिति॥ननुद्वन्द्वप्रयोगग म्यमंत्रशब्दार्थलक्षणा सिद्धमनमनर्थकमित्याशंक्यनशब्दमितिसाध्यणाल
क्षणांविनासाकल्येनप्रयोगविषयाज्ञानाल्लक्ष णार्थ एवेत्युक्तात्र प्रष्टाकोटशब्दंव्याचष्टे धरणीति॥तच्छद्मनेतिकरणसूचित
कौटिलीकरणातन्यत्क्लेशापरामर्शात्प्रिष्टाकोटजन्यक्लेशासामान्येन प्रत्येकं मंत्रपदप्रयोगविषयालोचनस्य प्रष्टस्याकोटः कौटिल्यंलक
त्वेपत्तिरिन्तिति प्रष्टाकोटशब्देनासिद्धमनमित्यर्थः॥ अथयोपीतिश्लोकस्य नत्राव्यमित्यनेनपौनरुक्त्यमाशंक्य ननुपदार्थातिरणांप्रत्येकंति रू १२५

ण॥ शङ्काबधिमं च पदार्थानामध्ये च परं परस्या प्रत्येकं निरूपयितुं शक्यत्वाल्लक्षणानर्थक्यमित्याशंकानिरासार्थं वस्तुस्वनार्थं पदार्थशब्दस्थानेन लक्षयति दृष्टेष

णश्च निश्चि हर्षं पदनिस्तोकश्चेति॥ विप्रकीर्णानेकशास्त्राख्यागमोनासाकल्येनोपसंहारेण शास्त्र इत्याशंकानिरासायान्व [illegible] न प्रयोजकत्वस्य मं च लक्षण

वे किमिति निवर्तिकारेण स्यं न त्वादिमं च लक्षणमुक्त मित्याशंक्योदाहरणमित्यादि स्ताव्येणा स्युं तादे श्वमनेनोदाहरणं तु श्रोतव्ये च नेन

तत्त्वेन लक्षणं परामृश्य यदेतदस्यां नादिदृष्टिका रेण तल्लक्षणमाख्यातेन तदुदाहरणमिमे णत्तु परमार्थेनोलक्ष [illegible] क्रियाविशुक्तं न घा

वच्छेदतावितिः॥ यदिमेयोमं त्राणामस्यं न त्वादिलक्ष्य। तीर्थदृष्टान्तं सप्रमेयाणां तु उदाहरणविस्तरेण मनोनन्तवस्तुनोलक्षणं [illegible] दे स्पर्धः॥ अ

नुदीअस्यानुमंदेहात्याशियमग्निर्दर्धीदिवः कर्त्रुदिति निस्तुतिमेकोमामेकोनस्यायोस्या [illegible] संख्योवस्य [illegible] सीदस्व तु वि

यीवोवयोदरे इत्यादिविदिं इस्तुस्यर्थं वा पपसे [illegible] लिमारोध्व [illegible] सन्नवस्तु [illegible] इतिरिति॥ एवं वै विकेवालिकेन

मानयनिकश्चनसत्तास्यस्थः स्तुतइकोकाः पीतवासिनीक्षितिस्तुकल्याणरूपांकाः [illegible] देवावाग्निरेषोनन्द [illegible] स्य [illegible] स्वः स्थमिनीनिसेयोपरिदेवनः
मीरग्नीविहरेतिश्रेयंकोसिकतमोसिकस्यासिकोनामानियस्यतेनामामन्त्रहियंवांसोमेनाहनीया [illegible] नाच्चेव [illegible] दक्षानिक्षापरमेनेद [illegible] विश्वा [illegible] मियेव
दिःपरोक्षेतः द्विधियाइत्याख्यानेवस्पष्टत्वादव्या ख्याया स्थिदेण पवित्रेणावसोः स्तूर्यस्यरश्मिभिरित्यनुयेन दिवयमादवृत्तीति। प्रये
गस्तुद्यतत्र च दातस्वरितास्यत्वेस्वर्थरूपत्वेनसनेतरा धिकत्वात्तः स्वरूपत्वेनयत्नाख्यातेता व्याख्यातत्वादव्याख्याय सामर्थ्यस्याव्यापारत्वाद्धा।
पारत्वादिनामिश्मनवाहेनव्याख्यातुपपत्तिमाव व्याख्यानमाहुं शास्तिविषयत्वेन व्याख्यातमाहस्माभव्यमिति। लक्षणत्वासत्त्वापपादना
यास्योनत्वोनत्त्वयोरव्याख्यातिश्मनार्थत्वेनासिमव्याअपियेत्यादिनाथस्पष्टत्वादव्याख्यायाशीरित्यादावतिव्याख्यतिश्मनार्थत्वेनपरिदेवनप्रेयोव्याख्यत्वे
माहुमिति। किञ्चानातिनवाद्विरोधावर्तीरश्मिभिरित्यर्थस्यप्रकरणलात्वादेव ज्ञातत्वात्ररश्मिदाहमार्थव्याचष्टेकर्णविनीति। भाष्यवे [illegible] स्यस्पष्टत्वान्नव्याख्यातः। मेव

अनिपत्तिः प्रयोजनापेक्षया मन्त्रीयत्वेनाद्भुतमेवं मेपाद्दियमृयय॥ ४ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ यदि वेदप्रयुक्तमंत्रशब्दार्थज्ञानार्थं मंत्रलक्षणसूत्रं तर्हि तेन ब्राह्म

णकान्येव पेचद्दर्वी पिसर्वं नियच्छ्राह्मणकानीतराणीत्यादौ वेदप्रयुक्तस्य ब्राह्मणस्यापि लक्षणं वक्तव्यमित्यपेक्षितत्वात्पूर्वपक्षवादिनो पेक्षितत्वाद्यथावत् सूत्रेनार्थं

क्यनन्निरासार्थं तेन सूत्रव्याख्यानार्थं मेवाभ्यत्वादि भाष्यमिति वक्तुं सूत्रस्य मंत्रव्यतिरिक्तत्वरूपब्राह्मणलक्षणाभिधानार्थं प्रतीतेस्तद्रूप

णार्थमिति शंकातु पन्यासपूर्वं निरस्य निषेधितः येति ॥ सूत्रे शेषशब्दप्रयोगात्परिशेषशब्देनतद्व्याख्याप्रतीतेस्तद्व्याख्यालक्षणावक्तव्यतानि

यन्नार्थत्वेन सूत्रस्य व्याख्यानमेवेत्युक्तेन तु शेषपदा देन मंत्रव्यतिरिक्तत्वरूपलक्षणाभिधाना [illegible] मिव्याशेषलक्ष

तोऽत्युक्तौ ॥ मंत्रव्यतिरिक्तत्वमात्रस्य ब्राह्मणेपि सत्त्वात् मंत्रव्यतिरिक्तत्वे वेदलक्षणं वाच्यं [illegible] इति [illegible] राज्ञानना

केपि लक्षणेन [illegible] दर्शनं मंत्रव्यतिरिक्तत्वेनाधीतं ब्राह्मणमिति ज्ञातुमशक्यं वादवाच्यमि [illegible] मित्यापिकेविमस्तु

पुनरिति ॥ तृतीयप्रकारनिरासार्थं द्वेनानर्थक्यं द्वेपरिहरति ॥ नेति ॥ ननु ब्राह्मणलक्षणस्यावचनीयत्वे कोऽमिति द्विक ... तिवचनं बाह्वृच्यादिलक्षणं तु कमि

त्यांशंका निरासार्थं द्वितीकारस्त्वित्यादिना व्याख्यादेनमधिनोत्तद्भेदधित्वमिति यस्मात्साम्नायमित्युक्तं मन्वेनोक्तं साह्यर्थानि द्वि ... नेष्टे यन्निकर्मणो वधिकार निर्व

चनमुपवीतावाएनस्याध्येयायब्राह्मणसामानिगा ॥ यतीतिसामगानेति ॥ वेनेवेनाग्निविगमाद्यन्नेनिर्वाच्यो ... दीनितान्नयवच्चतुर्णां ॥ दिर

देण प्रसिद्धत्वाद्व्याख्यायपरकल्यादिगहानृत्या वष्टेएकेति ॥ एकः कर्तायस्मिंस्तु पाख्याने विषयइति समासार्थः ॥ बह्वृचादेकमित्यत्राप

वे ॥ ब्राह्मणलक्षणस्याविवक्षितत्वाद्धिधिरहस्तुपप त्रिमात्रोत्क्या वष्टे विधीति ॥ इतिकरणं बाह्वृच्यादीनां द्वादशानां मध्ये सर्वं ज्ञानमनेनैव

त्यादौ कस्यचिदभावादव्यापकत्वेनालक्षणत्वाक्षिन्नार्थमेतदर्थीनि त्रायम्मिति करणे व्यादिनाति व्याप्यति ... नार्थं स्पष्टं चान्नव्याख्यानो ॥ तुयोहस्तु

ऽयुमस्त्विनोदमेधनरयिनकश्चिन्मश्रुवंप्रवाहाः नश्रूद्रस्तुर्नोत्तिराल्लवतीत्तिरं नरिसष्ट्रस्विरयोदकातिरिच्यस्येवमाख्यायिकासरूपत्वं ॥ द्विअस्त्विनेत्युयोना

मकः श्विद्राज्ञा तुउच्यते नामानेन स्वपुत्र मुद्रमेघे समुद्रे अवाहाः वाहयामास निडो निडो रवे वीति निवृत्तमपुरुषार्थे मध्यमः॥ अथ सिद्धिर्योल नार्थो ढकारः॥ नकारस्योप
मार्थवाचायथा कश्चिन्मृगवानास्रान्नमरणोपियनं समुद्रे वाहयतीति दृष्टांतः॥ तेनुउच्यमानमन्वेती निर्देशा निरंन रिसप्रद्विराकारागामिनी निरपादका निर्निर्जे
लानि नीनि निर्गुवा मूर्खदुःसमुद्राद्रुतारयासथुरी	ति॥ इंद्रवायू इमे सुतानापयचयो निरागतं इति ऋग्वीर्थ वेजते है इंद्रवायू इमे सोमा अग्निष्टु
ताः मानतु प्रयोनिरन्नेर्यज्ञमानोपदेयेः सह सु	वा सुपागमत मित्युक्ते यस्मादिदं वो वां भुवा प्रवांनी श्रुमीत्रेहेतुः॥ यत्रेयिना वरुणोन
नाः शीक्षे समवलात नदाशेदिंद्रो वोयती स्तस्मा	नापो अनुशृणु तिमेत्रे हे आपो यस्मागाः इदं वरुणो... यित्वा...स्य...सेस मच
लीनवला नमज्ञारुननश्रेयनीः उर्वनीर्वाशुष्मा	निंड्या शोभ स्माद्राय श्रुनन देव ब्रह्मचर्य से ज्ञानुर्धेन नार्थो ...सह ...स्याद्द्रिर्वन
निनि स्रातु त्रास्थवान्न निर्वचन मित्युक्तं॥ मोध्यमन्ने विंदते अध्रुवेनाः सर्वेष्ट्रवी मित्र थ इ... स्य नायेन...मि ता सखायं ...लोभ... जिके वसादी ये
वेलेदा॥ यः केवल एकाध्वरिन न्वर्यसरात्रोपनद्धितं देवगणे समाख्याते चम... केवल... मन... स्याद्... देव ति॥

यत्तु वेोपदेशे हेतुवादः यः कार्यवत्त्वलिंकेवलपाषण्डवादः स च निसत्यमेतद्ब्रवीमीति। अग्निर्मूर्धा दिवं निरुद्धं ... गुणकीर्तनात्म्यशोसा॥ निरस्थीनो वित्त
नोरश्मिरेखामयः स्विदासीदुपरि स्विदासीदित्यादिकं वयोमनीये निरुद्वस्थः सूचितिनिर्दिष्टानां कथानां ... स्थिनो वित्तः किंस्विदासीदुतोपरी नि
स्विद्धस्यो गास्तुत्याव सेशयः॥ द्वणीयदितिन्नाथ मानायनव्यानिनिस्तोद्यान्यदाधी-न्याव मानायस्थाने मिविधिः॥ विस्रद्धाज्ञारे केदे
दन्यकेयदेसरस्वतीमन्तु॥ पर्जन्यद्वतननहितृष्णा सहस्रमस्तुनाददिति॥ हिरण्यकाः चित्रोनामसूनो सरस्वतीदिशे ... ण्यो सह
संगवामन्तुतानिदर्शवानित्येकचरितोपाख्यानेप रकेति॥ यज्ञेनछो निष्ठामादीना विष्णुर्वै यज्ञः श्रुतेर्यज्ञं विष्णुमयजन्त देवा इति वक्त
चरितोपाख्यानेपुराकल्पः॥ ॥ ॥ ॥ अनाम्नात थमेतद्ब्रमाम्नातेषु हि विनियोगः॥ दैवस्य नियमस्य स्मृत्यादेरप्यनुमानादिगम्यवेदत्वान्नु
पगमाद्विविधयोजनद्वारेण नव ब्राह्मणद्वारेण वाक्यैर्न च यज्ञसंगे पठ्यमानवेदविषयत्वे हेरात्म्यनियमस्य वक्तुमेतदधिकरणमितिब्राह्मणलक्षणावक्त
व्यवालिश्चनव्यतिरेकेशेष वेस्यष्टत्वादनतिस्वयाधिकरणविषयं व्याचष्टे सूर्यायेति॥ धात्ज्ञातञ्ज्ञानपतितपदार्थान्तर कायके हः प्रयोगविरतेतत्स्थान

नतयोर्दिनकृत्यग्निपदस्थाने सूर्यपदप्रयोगस्य विकृतत्वाहूहत्वे॥ यत्र त्राह्मे काश्यपावत्सारनैध्रुवेत्यादौ वर्ये यं कीर्तनेस पवरः॥ यह्नेदं तस्य पितायजनत्वस्याह्नि
यजमानपुत्राणां नामग्रहणे॥ स्वत्वावाकादावाशास्तेयं यजमानो सावसा वित्यादिस्थिर्वनामपुत्रे मेत्राम्नानेनामध्येयस्य मंत्रतायावस्थमापातास्त्वेनामस्थाने
प्रत्नेप्यनामधेयव्यावस्थार्थं यथेत्युक्तं॥ पूर्वपक्षे सि द्धौनो यथा नाम्ये स्पष्टत्वाम्ने ह्यपि निनेयामपीति॥ नाम्यात्रुक्तोपि मंत्रमध्यपातो हेतुः से
द्धेवाद्युक्तः॥ मंत्रमध्यपातस्य तु हेतुत्वं रांकोत्थेत्तमा त्रवाह्युक्तेत्याशयः॥ ऊहादित्वे मंत्रत्वेय निमित्तप्रायश्चित्ताना वावदृतिनपदत्वेनावा
क्यस्य समस्तस्यामेत्र निमित्तत्वाद्विकाराणां तावेपि कस्मात्सिद्धांतप्रयोजनत्वेनता यय्यकृताने त इत्यार्शकां निरासार्थं ख्यं विनानरप्रत्तो
तिकिंपुनरिति॥ पूर्वपक्षमाहसमस्तस्येति॥ सो कं व्याचष्टे प्रदायेति॥ मैत्रैकदेशो भमंत्रच्चेसङ्गावात्सुपगमनिडस्थि… रिख्यातस्य यनि॥ इ
र्वपक्षप्रयोजनमाहतस्मादिति॥ एतदेव द्रुपेवयसिध्यतस्थेति॥ तस्योहत्वेनो वाक्यस्यनक वलमू… निमित्तोयमेत्रत्वेय निमित्तः प्रा
यश्चित्तानावः किंतुसर्वावयवनिर्वीत्यकं तावत्प्रयोजनं॥ मंत्रस्थेनवेहोक्तवास्तु… निन्यादिनाथ्याचेनःश्लेनवाक्तृतकृयाः प्रुरोडाशइत्यादयो मंत्रविय

मि १

यजनहृयहेरत्र्लक्ष्णे दसीत्यादिना वाक्येन वेदस्याध्ययने विधित्सेन्मान्यं दिवो मांन श्चिन्नो सारमामश्चस्य [illegible] शया। स्पर्यतेनेयामन्नावाच्चे
नवाद्द उक्तेत्राः पुरोडाशाज्जतारा स्त्रुक्त्व निर्दिष्टो लौकिकप्रयोगः कार्य इति द्वितीय मिति॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनेनप्रयोजनद्वयमुक्तं॥ सिद्धान्तमाह अत्रेति॥ ब्रा
णादिज्ञानिवर्क्तंवज्ञानेरथ्यत्तावाद्वचनाविरोधा त्तिप्रायो बनिर्दर्शनाया ह्लृ निशहः॥ यथा हि विरुद्धोपलम्भायां यदि न देवदत्तमिति
ह्न्यत्तिज्ञानात्सर्ववना विनाशस्तथा त्रापि स्यए वायामंत्र इति अन्यत्तिज्ञानान्मंत्रा विनाश इत्याशयः॥ श्लोकं व्याचष्ट न द्दीति॥ अन्यदी
दर्शनमेवव्यवहस्तेणदृष्ट य नियथाहीनि॥ याम घनः स्तुतिविध्नवर्ण विकार इत्यपदविध्नेगिरायदत्रोगमविधिपाद्वर्णलोपः उदा
सान्हुदाशेरवरिनानामत्यंतसंनिकर्षेलक्षणो॥ कस्यस्य विध्ने स्वरांतर नियोगः॥ श्लोकं व्याचष्टे यत्रेति॥ नन्वयथासोमश्रा त्मणासद्
व्यादिपदे वर्णलोपागमविधिनाम्नातिव्ये पिसर्वावगनार्थालिध्ननयाक्ष्य विधामावगमान्सर्वदा विनाशस्तथेत्रापी शपदाद्दिविधिनामंत्रस्यद्र
वीवगतार्थ नाम्यर्थी विधानावगमामंत्रत्रा विनाश इत्याशयेनाशंकतेस्यादिति॥ एवं नद्धदाताव पिसर्वावगतकर्मसमवेतदेवतात्तिधनार्थत्त्रावि

ह्माने मोहितपदवत्तापि मंत्रस्याविनाशापत्तिस्साम्यादेन कारणत्वानुपपत्तेर्विहितत्वमात्रं मंत्रत्वाविनाशकरणं वाच्यं तत्त्वा मंत्रे पि ध्रौव्यादौ विहितत्वादकारणमित्याशये
परिहरतितदि ति॥ अस्तु तर्हीरापदादिमन्त्रोपिवाच्यस्यामंत्रत्वेन्याशंक्याहनन्वेति॥ एवं कतिपयवर्णत्वे दान्यत्वेपि मंत्रत्वाविनाशो स्थितेप्रसंगाद्ध्रौव्यादिवैयाग्र्ये
रापदादेर्मंत्रत्वेवक्तुं पूर्वपक्षं दूषयन्नेनंतरमुपसं॥ हरतिअतस्वेति॥ सिद्धांतमाहतत्वेति॥ गिरापदत्वन्मोत्राम्नानमात्रालोचनेनेरापदस्यामं॥
मंत्रत्वनित्तासंपूरापदविध्यालोचनान्मंत्रत्वावधा रणेतिसमस्तेत्यनेनोक्तं॥ नन्वेवंसतीरापदेन गिरापदस्य बाधस्सामान्नायावगतमंत्रत्वं
देशध्येनेत्याशंकानिरासस्तूचनायेहस्वाध्याय॥ कालेगिरापदत्वान्मंत्रइहप्रयोगवेलायामिरापदपुर्वस्त्याद्युक्तं॥ इहगिरापदेमंत्रइत्ते
रापदमितिवाच्येमंत्रत्वेत्यनिमित्तप्रायश्चित्तवि ययत्वमात्रप्रदर्शनार्थंपदस्यमंत्रतोक्ता॥ वस्तुतस्तुवाक्यस्यैवमंत्रत्वंनपदस्येतिस्त्रत्व
धित्वंपदवानिस्तुक्तं॥ नन्वमंत्रस्यापिध्रौव्यादेर्विधिदर्शनात्केचिद्विध्यालोचनान्मंत्रत्वावधारणात्याशंक्यादितएवतुक्तं॥ विधेःप्राप्तिधेयसमर्पणायाम्नान
येनाथामित्यर्थः॥ आम्नानान्मंत्रत्वंनविधिमात्रेणेत्याशयः॥ परस्त्वेदमित्यनेनेरापदस्यस्वरूपेणाम्नानान्यथानुपपत्त्यार्थत्वेनविध्यनमाम्नानंवाच्यंतत्त्वोहादेर

...ञ्चीत्तेनसाम्यमादयथोयमिति॥निघ्नस्यैरायदस्य...नानावेपिनह्निन्नपदांतर्गतस्याम्नानस्यस्त्री... सिद्धांती... ति...॥वेदिकत्वमेनाम्ना।
नमनिषेधनं॥अथ केचिद्वेदिकंहीति॥ननुन्यायेनाप्युच्चार्यत्वेनैव कल्प्यत्वादुच्चारणस्यैवयाम्नानत्वादस्योवेदस्याम्नानमित्याशंकानिरासस्सूचनायवेना
नार्थव्याख्यातृनचस्युक्तं॥परस्तुवेदत्वमेयद्वेविदि कं गादेनोक्तमिति॥न्यायात्तुनःसाम्यमाशंक्यतेनतुवेदत्वमिति॥सिद्धांती त्वाशय... प्रतिज्ञ
नेति॥नद्विरापदस्याप्युच्चारणीयरूपेणाम्नानेन स्ती न्याशंक्योच्चारणीय निघ्नरूपानाम्नानेपिनह्निनानपदस्य... दिवेयम्य
माहनन्नेति॥नचैवंसतिसूर्यशब्दस्यापिनह्नितोत पदांतर्गतस्याम्नानमस्तीतितुनःसाम्यमाशंकनेनत्विति॥... पपादनाय
त्युत्तीत्युक्तं॥सूर्यशब्देनदेवतायुद्दिश्यतइविस्त्यज दित्युच्चार्यत्वेन विनियोगात्नत्वीह्यादितुल्यतेत्याशयः॥मंत्राख्यवाक्यावयवत्वेनपदस्य
मंत्रवाक्यावयवत्वेनाम्नानेमंत्रत्वहेतुर्नैवतत्सूर्यादिपदेस्तीतिपरिहरतिनेति॥एतदेवोपसंहरतितस्मादिति॥मंत्रावयवत्वेसूर्यादिपदानां विनियोजकानाम्ना
नान्मंत्रावयवत्वेनाम्नानेनास्तीत्यमंत्रत्वेत्यर्थः॥नचैवंसत्यग्नेमन्तांअसिन्त्रा... त्वारस्त्यादिमंत्रावयवत्वेनप्रवरविध्याम्नानात्सुब्रह्मण्यानिगदावयवाचिन

ध्वनामविद्याम्नानान्नयोमंत्रत्वंस्यादित्याशंकतेनत्विति।।मंत्रत्वहेतुस्वरूपाम्नानसिद्धेनहिव्याम्नानस्योक्तत्वात्स्वरूपाम्नानरहितविध्याम्नानमंत्रत्वहेतुरित्या
शयेनपरिहरतिस्यादिति।।नत्वेवंसत्याशास्तेयंयजमानोसाविद्यादिसर्वनामयुक्तमंत्राम्नानेनाम्नःस्वरूपेणानाम्नानादमंत्रत्वंस्यादित्याशंकतेएवंतर्हि
ति।।सर्वनाम्नःस्वरूपाम्नानप्रकारत्वोपपादना।। न्यायात्स्वानामसूपगमेनोत्तरमाहतथानामेति।।सर्वनामद्वारास्वरूपाम्नानान्नामं
त्रत्वापत्तिरितित्वमतेनपरिहरतिअथवेति।।न तुदेवदत्तादिनाम्नोमंत्रत्वेसतीरापत्तादिवत्कस्मात्साक्षादनाम्नानमित्याशंक्यविशेषा
णामित्युक्तं।।कथंसर्वनाम्नास्वरूपाम्नानमित्याशं क्याहऽन्यत्युक्तं।।सर्वनाम्नोप्रयोगार्हत्वात्स्थानेऽन्यत्वात्प्रयोगार्हदेवदत्तादिना
मतःस्थानस्परकतयावस्थीयतइत्याशयः।।एतदे वोपपादयतिइत्यस्याहीति।।आशास्तेयंयजमानइत्यनोपत्तावसिध्यनसिद्धस्तदेश
त्युक्तं।।नत्वेवमपिदेवदत्तादिपदस्याध्येतृतिरस्कारात्स्वाविध्यनात्कथंसर्वनामस्थानेप्रयोगइत्याशंक्याहप्रवरेति।।इत्यस्थानेदेवदत्तादिपदप्रयोगःक
र्त्तव्यइत्यर्थः।।यजमानस्याप्स्वेवनामवरेथाःवप्रथमेकोनामस्वकृत्वानीतिसर्वनामस्थाने [illegible] नामधेयेयदृष्टांतः।।सर्वनामस्थानप्र

चैष्यस्यनामहेयस्यमंत्रोपपादकेभ्योजनमाहृतस्मादिति॥अ:करणविषयत्वानाम्हृदादीनोमंत्रत्वा॥निमत्तसर्वनामस्थानतःहिष्यनामेरापदादिवि
:स्यमुपसंहरतिनेत्रिरि॥विनैरसिद्धांतमुपसंहरन्तिअतश्चेति॥कृतनाकांक्षितंप्रत्यभिज्ञायमानेचमंत्रत्वेयस्येतिनियमः॥अविशिष्टंतथामंत्रत्वेनयाम
चात्रौवाकौक्षितप्रत्यभिज्ञायमानमंत्रत्वाद्वयाय ष्वितेनकौदस्यप्रयोगेश्वनवजीनामिस्तुकेकर्मंमेवरूपप्राशिरस्वाक्षोवाकप्रमू
घपदस्यामंत्रस्यप्रक्षेपदत्तारोव्याभिधानेस्तुर्ता ॥कर्मसमवेतार्थप्रकाशनाख्यस्याभिधानस्यप्रकाशितत्वाद्विकतावपिकर्मसमवे
वा तार्थोग्रयैतुहंनिर्वपामीत्यनेनसकलेनानिर्थेय इत्येवंबोदकेनघापितवाहच्चापदप्रक्षेपःप्रकृतिवद्यथासमाम्नायावगतेनमंत्ररू
पणवार्थस्यपघासमाम्नायावगतमंत्ररूपस्यबो दकेनबापितत्वान्मंत्ररूपप्राप्तिरित्यर्थः॥छ॥१०॥छ॥नेयाहस्यत्रार्थवशेनपादव्यव
स्था॥ननुकर्मलेदाहुनिष्पाद्यहव्यंलेदसिद्ध्यर्थंतावशहस्येवाहवीवगनिरितित्वावार्ष्णिकरणेनोहोतदपवादायाख्यानतहविष्यमुद्वाहसंगान्मे
वैगनस्याख्यानस्याभिधेयकद्धेनदर्शनेतृतीयप्रकारेलिहितेतदहउपसंभ:मेत्रेनदर्शणोपस्याख्यायोपक्रमप्रनिज्ञानमादार्थसमापे:वयमूगादि

१२१

लक्षणसंगतिरित्याशंक्याह प्रसक्तेति॥ प्रसक्तानुप्रसक्तेचेति व्याख्यागतेनेत्थकारेण तदनुप्रसक्तस्यापर्यवस्य प्रतिज्ञानाद विरोध इत्याशयः॥ ननु तेषां मेऽप्या
णामध्येयत्र पादव्यवस्थासमेत्र अगितिलक्षणस्याद्युष्ट्वादेवंजातीयकेष्वित्यादिव्याख्येया नि प्रयुक्तोपदेशात्तिष्ठनैव्यर्थमित्याशंक्याह गत्राघ्न्यनि॥ यद्या
नित्याख्येणार्थवशादस्येदृलक्षणांतर्गतिमत्त्वायदग्ने स्यामहं त्वमित्यादावगत्त्वसंक्षात्वेप्यग्निः पूर्वं निर्ऋतिःशिर्यद्वाजगक्त्वाद्दितेपदमित्या
दोल घ्नुपूर्वस्वरसाम्यारब्धाष्ट्रमेवशोनाग्नीमीलेइत्या वोशाद्द्वारसेरव्यानियमलक्षणच्छंदोवशेनतत्पुरुषामिंद्र नेत्यादावाप्येवं
म्यलेखादेवोइंडा विवेत्तृत्त्वत्यादावप्रायवशेनपा दव्यवस्थायामर्थवशाद्वा नाव्यक्षणाव्याहितं कित्वनुपपादयतिक्रियापदेति॥
नत्वैवसतिनक्ताविदर्थवशेनपादव्यवस्थास्यादित्या शंकते नत्वेवेति॥ आगर्थापर्यवसाने पूर्वात्तरार्द्धपर्यवसानाव्यरिहरतिकेत्यादि॥ आ
ख्यातानाव्रावेनोत्तरयोरस्मात्व्यसमापादनिशंकतेपरयोरिति॥ तयोरप्याख्यातानान्वयासमाप्तिमाह तेनेति॥ अनाहितस्यचानेकाव्ययविवक्षयानुकूल्यमा
त्रिधा नानेवाक्यभेदापत्तिः॥ एतदेवोपसंहरतितस्मादिति॥ नार्थवशेनेतिपरिहारस्तात्पर्याख्यावष्टेएतस्यादृति॥ पादव्यवस्थेवकथमित्यपेक्षायांवक्ष्य

तुल्यत्वेनगतत्वात्पौरुषेयत्वशङ्कायाःप्रामाण्यवचनानाम्पेदृप्रसिद्धिवशेनवेदस्योपलक्षणायानिश्चमानानर्थक्यमित्याशयः॥३॥२॥३॥गीतिषुसामाख्या॥गीतिषुसामशब्दोकि-
ञ्चामपिगीतासहश्चावेनानिव्यापकत्वमाशंक्यमंत्रगतत्वेविशेषणस्यवेत्याहनेयामिति॥अनितुकोपदेशोगायविशेषस्वीकारेयोजनएवेत्याहअत्रापीति॥सिद्धप्रा-
माण्येनोपदेशेनव्यवहारायप्रथमेहृष्टीतेनतस्यामा त्यापपादनस्योचितत्वेनमेत्रलक्षणएवकार्यत्वादनितुकोपदेशोश्रुत्याहितार्थंपठनीय
मितिस्वयमेवाशंक्यपरमतेनतावत्परिहरतिप्राप्त स्यादिति॥यद्येतिमध्यप्रतीकेनानितुकोन्यायाद्युक्तोपनातितुकोपदेशप्रामाण्यातिशयना
येतदुक्तं॥किंतुगीतेःसामत्वेसाम्नांस्तुवनदृतिस्तुति साधनत्वायोगायत्नेश्यमप्रामाणमित्याशंकानिरासायात्रेवाच्यमित्याशयेनस्वयेपरि
हरतिअनयवेति॥अनितुकोपदेशोहृष्टोतेमचासा व्यविकलत्वमाशंकातेनतुवेति॥नात्येनसाम्येनदृष्टांतइत्याशयेनपरिहरतितेनचइति
नन्दूपदेशस्यप्रामाण्यमिति॥मात्रविषयत्वेकथमवस्थीयतइत्याशंकानिरासार्थंगीतिविशिष्टेदृतिसाख्येव्यावष्टेमीनेरिति॥समन्प्रद्वितीयपादेवक्ष्यमाण
मेषगीतिमात्रवाच्यत्वेलक्षणसमर्थनायानागतावेक्षणेनभाष्यकृताभिधानात्पौनरुक्त्यं॥अत्रैवदृढसंमतिमाहमाहुआहचेति॥३६॥१२॥३६॥शेषयजुःशब्दः॥

यजुर्यइतिन्याय्यस्यसूत्रप्रत्याख्यानार्थत्वान्नेतिनिरस्यतिशेयइति॥छ॥१३॥निगदोवावतुर्थंस्याद्धर्मविशेषात्॥निगदाइतिन्याय्यंसूत्रानारूढमाशंक्यव्याच
ष्टेशेयइति॥धर्मस्यविशेषाश्रवणादन्यत्ववाचितयाविशेषग्रहं व्याचष्टेधर्मेति॥तृतीयवेदोवावादयदर्शनादित्यत्राधिस्त्वांपांश्रुत्वयोर्वेदधर्मत्वेपत्यमाणेपिनत्र
न्यस्यर्वेपक्षेस्थितोपोश्रुत्वस्ययजुर्जातधर्मत्वेनाक्षेपु स्यतद्व्यतोक्तं॥विधिशेषशास्त्रेणसामान्यशास्त्रेणवाक्यसिद्धांतेपिधर्मान्यत्वोपपत्तेः
सर्वपक्षोपपादनाशक्तिंमत्वोद्देरिन्यस्यानुवादत्वा नाप्यहेतोर्हि॥नित्यानिनिवर्त्तयितुंविधिवेप्रवाधपक्षेसंतवेवाधपक्षस्यानेगीकार्यत्वा
द्धर्मान्यत्वस्यसर्वपक्षोपपादकत्वेववक्तुमाहयदिता वदिति॥अनुवादत्वेतुनिगदस्ययजुष्ट्वान्तेदेनविनोक्तेस्तुधर्मग्राहोःस्तुसाध्यान्तेदइत्याहत्य
थेति॥व्यपदेशाच्चेति॥धर्मान्यत्वस्यतार्तीयवाव्या॥ धिकरणविरुद्धत्वेनास्तुत्वयमात्रत्वान्तुख्यहेत्वेतिथ्मनार्यमिदंस्म नेयथान्याय्येस्पष्टत्वा
त्व्याख्याने॥यद्वायविवानइपवाधानइपवस्यहेतोर्यदृरूपत्वादितिन्याय्यहेत्वाख्यानादन्यथायिनिगदस्यमंत्ररूपत्वाद्यजुर्योवानिगदरूपत्वश्रवणान्निगदस्यो
वाक्येस्तुधर्मरूपत्वाद्व्यपदेशभेदसिद्धेरितिव्याख्यानत्वयंसूत्रयस्त्रंव्याचष्टेअरइति॥कंमंत्रमित्यपरस्यायाश्रुत्वोयद्वंयिसामानिमंत्रमित्युग्यजुःसामत्व

ख२

वमेवत्वोपसंहारान्मंत्रत्वेनार्थेऽप्रसिद्धस्य निगदस्य त्रयान्यतमां ... ऽवगते ऋक्साममेवैतत् त्वण्येन यापरिशेष्याद्यजुष्ट्वमित्युक्तो देशार्थः॥ नराढ्ठ॥ ...

यजुः ऋ सामा ऋ प्रश्नोत्तररूपत्वे तेमंत्र एवं त्वेन्वयं निगदस्तैस्तैरवनितस्माद्यजुरिति निर्वेदे निगदत्वाद्यस्य मंत्रशब्दसामानाधिकरण्येन हेतुनायजुष्ट्वापरित्यागेनैव

निगदे मंत्रशब्दप्रयोगावगमादिति द्वितीयः॥ निगदस्य यजुष्ट्वापरित्यागेनैव धर्मविशेषेणोद्देश्येन व्यपदेशान्नेदं सिद्धः पूर्वपदार्थस्य तृतीय॥

गुणार्थो व्यपदेशः इत्यत्र व्यपदेशहेतुर्निराकरिष्यमाणो विप्रत्यक्षसूचनायेह निराकृतः॥ परिशेषेत्यनेन लाघवात्कोदेवार्थो व्याख्यातः॥

यद्वा विधिवमेवत्वोपसंहारान्मंत्र एव खल्वयं निगदस्तैस्तैरवनितिर्वेदे निगदशब्दसामानाधिकरण्येन निगदेषु मंत्रशब्दप्रयोगादि

त्येके एव हेतुः॥ ववना हमेविशेषः॥ उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्जातं धर्मद्वासावा न्नतावद्यजुष्ट्वेन निगदस्योपांशुत्वप्राप्तिः यदि परं प्रायेण यजुर्वेदवि

हितत्वात्प्राप्तिः स्यात्सर्व ववनेनोच्चैस्त्वावगमान्निरस्तेत्यनिश्चनायेतन्सूत्रेन तत्ववनशब्दोववनं परमित्यादौ विध्यनवाधित्वेन प्रसिद्धः कस्माद्भाष्य

द्वेतान्निश्चनवाविवेनव्याख्यातं इत्याशंक्याह न्यायेनेति॥ अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादेर्निगदस्य प्रेषसामर्थ्यात्परप्रत्यायनेनार्थवत्त्वावगतेरुच्चैस्त्वे विनापर

नि४

स्यप्रत्यायपितुमशाख्यत्वान्यायप्रासेनोद्धेस्युनोपोग्रत्ववान्यादित्यर्थः ॥ अर्थान्तं ॥ परप्रत्यायनार्थत्वादपिनिगदस्यशुद्धिदुष्टिरिधर्मविरोधाद्युक्तः इत्येवमर्थन्तरोन

सत्रमानासमानेन्द्रर्थस्त्रवेणपेनरुत्स्यापत्रेर्नतुपोग्रत्वेपरप्रत्यायनार्थत्वोपेयत्वायोगान्त्राप्तकालनार्यसोद्भविष्यतीत्याशंकानिरासार्थत्वेनग्नाख्यानार्थम

स्निङ्निन्नाख्यंव्याचष्टे अस्तीवेति ॥ अवयवार्थालोच नेनाप्युक्तेष्वित्याशयः ॥ गुणार्थोव्यपदेशः ॥ यस्तुव्यपदेशोऽनदद्देतुत्वेनोक्तः सयद्युक्तोऽपि

निगदस्याक्षत्युगुणाभिनार्थत्वेनोपपन्नत्वान्नेदस त्वकइत्येवंसूत्रव्याख्यानार्थमपेक्ष्यादिनाख्यंव्याचष्टे ... ॥ ... ॥ निग

दस्याक्षेत्युगुणान्निर्ध्यनार्थत्वेऽस्यव्यपिनिगदशा स्यादित्येवमर्थंचेनसूत्रव्याख्यानार्थंयदीतिनाख्यंव्याचष्टे ... ॥ ... व्यपदेशा

त्र ॥ ... निगदस्य ... नोपदेशात्वोनिगदत्वपातिरित्येवेसूत्रव्याख्यानार्थंनेत्यादिनाख्यंव्याचष्टेनतावदिति ॥ प्रातिमनसि ... लिंगमात्रानिश्चन

स्साधकत्वाद्युक्तमित्याशंक्याहनित्यसंगत्वान्निगदत्वात्स्याद्व्यापि ... हेतु ... निमित्त ... पदेशात्विरस्य ... निगद

...प्रयोगाद्यदि चारार्थकात न्निरास प्राप्त्य निश्चनताष्येन। अथ्वनीति नाव कद्देन स्स्वविरो। [illegible] र्थ्य प्राप्य नि [illegible] यं नाष्येवावष्टेनवेति।
मदनेरपादवद्दपदस्य [illegible] दि [illegible] लयेवा। [illegible] यस्य प्रस्योष्ठेरविष्ठि [illegible] र्यं [illegible] रस [illegible] व्याशयः॥ प्रयोजनं हृदे
[illegible] नान्यूयक्तुः सामान्यद्वाद्वावस्तोमेयास नानावः सिद्धं नेयक्त ष्ठाठ्सननमेति॥ [illegible] वाक्यसाकां [illegible]
गस्यात्॥ [illegible] यक्तुः परिमाणानि ध्वनार्थेद्व स्यागेनवाव्यलक्षणार्थंतयेतस्त्रेके श्चिद्याख्य [illegible] यस्यानिके विदिति।
[illegible] लौकिकस्यैवलक्षणमित्याहतवा॥ पीति॥ एतदेवप्रश्नपूर्वकमुपपादयति कुत इति॥ श्लोकंव्याचष्टे लौकिकानाहीति॥ न
[illegible] यिनव्याचष्टे वैकस्मान्नलक्षितमित्या॥ शेव्याहवैदिकानांपुनरिति॥ यस्य वाक्यस्यैकवाररथैकवंगम्यानन्तवाक्य मितिवे
[illegible] वाक्यानांलक्षणमित्यर्थैकत्वमितीतिकरणं नसंस्विते॥ कस्माद्वैदिकवाक्यानामेतल्लक्षणानुपपत्तिरित्याशंक्यानन्यलभ्यत्वे॥ वैदिकानामर्थस्यान
[illegible] वाक्याद्दर्शनवादर्थज्ञानेपिवाक्यान्तराद्वाक्यैकवाक्यानादर्थैकत्वसिद्धेनार्थैकत्वस्य वाक्यलक्षणतोपपन्नेत्यर्थः॥ कथंवाक्यैकवं १३४

स्यार्थैकत्वहेतुत्वेस्याशंक्याह यथैव हीति॥ वेदवाक्यानीसौत्रलक्षणानुपपन्नोत्वहसंमतिमाहव्याहचेति॥ शास्त्रासंमतंहेतं लौकिकवाक्यलक्षणंहत्वयनिश्च
ह्रेति॥ नन्वर्थापत्त्याविपरीतवेदवाक्यलक्षणस्यचनार्थैलौकिकवाक्यलक्षणानिश्चनमित्याशंक्याह वेदिकेति॥ वाक्यैकत्वस्यवाक्यार्थैकत्वज्ञानहेतुत्वंविना
पित्राज्ञानरादितिर्वाक्यार्थलावनानेदसिद्धेर्नत्त दलक्षणपयोग्यतलक्षणमित्याशयः॥ यदिवज्ञातलक्षणस्यवेदवाक्यस्यधर्मप्रामा
ण्यज्ञानायोगात्प्रामाण्यसिद्धैलक्षणानिश्चनं ततःप्रमाणलक्षणवाच्यमित्याशयेनाह किमर्थमिति॥ एकरागज्ञानयैकापत्रेत्यु
क्तेलौकिकवाक्यलक्षणेप्यतत्रत्वैसमंजसमित्या हएकेति॥ नन्वेकराहस्यलौकवाक्यलक्षणानुपयो... र्थैकत्वज्ञानहेतुवाक्यैकत्व
...वेदवाक्यलक्षणंलक्षयितुमेकराह त्याशंक्यवेदवाक्य...मप्रसिद्धप्रकरणासंगतत्वाद...मित्याशयेनाह दर्शयेच
ति॥ नाप्यविरोधश्चेतथास्यादित्याह...नकेवलंशास्त्रलक्षणप्रसंगोकरणासंगतिश्चाविरोधश्च एवतव्याख्यानेदोषः॥ किंचउपयोगोपीत्याह
किंचेति॥ एकशास्त्रार्थेवज्ञायैकवाक्यत्वस्येदंलक्षणमितियदिकश्चिद्ब्रूयात्तदप्यनुपयोगीति...मन्त्रादिष्वमध्यके...तिवाक्यतदे

×वादिसिमितिवक्ता व्यपेक्षेति केचन। यथा लोके भाग्ये अंशपृथक्त्वे इति किं मैत्र कुतावदस्तु पञ्चगमा हतपति एकवाक्य समल रूपं×

केवललक्षणस्य वाक्यभेदे परिहारो प्रयोगदर्शिमाशंकनेन द्विति। दोषश्चावधारणे न वाक्यभेदस्य परिहार्यद्वाक्यैकवद्भावेन च विनाप्यावृत्तिविभागयोर्दोषश्चाव

धारणा नैकवाक्यत्वलक्षणस्य वाक्यभेदपरिहारो प्रयोग इति परिहरति नेति। अनाहतत्वस्याविवक्षितस्य दोषाहत्यस्य विवक्षितानेकार्थीनिष्प्रमाणत्वात्पदाविरूपा

स्यशास्त्रस्याहत्निरशिष्टैकावाविभागो सामर्थ्य हेतुकत्वात्स्वत एव दोषसूचनायासामर्थ्यमित्युपपत्तिः। असामर्थ्यहेतुकैकयत्नहेतुत्वादि

सवाक्यभेदः सवासामर्थ्यरूपत्वात्स्वत एव नावद्यो यत्नेनावधार्यते। विभागात्त्वस्येष्टुदोषवत्त्वापपादयिष्यत इत्याशयः। श्लोके व्यावर्त्यपदे

ति। वाजपेययज्ञविधावाख्यातपदार्थनिर्णये कत्वविवक्षायां पदैकदेशाप्रातिपदिकात्तद्धितविधानार्थमार्थं दितिपदसम्बन्धाद्विरा

रूपस्य तत्प्रकरणनिवेशोरूणायेति पदस्य पिं गास्यादिवाख्याद्विभागः। नानाव्यवहरणं दृष्टान्तार्थं। कथं वाक्यैकवद्भावेन निरपेक्षेणाह

विलक्षणो विभागलक्षणो वाक्यभेदो दोषश्चेन्नावधार्यत इत्याशंक्याह विभागेति। अरुणया क्रीणातीति तृतीयया क्रियायां यस्यागम्यमानस्य त्यागः प्राक

रणिकानां चानेकद्रव्याणामारुण्यनियमो नानेकार्थीहत्यकल्पना। आहत्विभिलक्षणवाक्यभेदे वाहत्येरेवदत्वेनाधामाण्यदोष इत्यर्थः। एतदेवोपसंहरति

क्षीति॥ ननु केवलं नानुपयोग इत्याह पौरुषेयेति॥ लक्षणां नरापेक्षामनुपेक्ष्य न लक्षणमनुपयोगीत्याह यदि चेति॥ यत्तु हेतुधर्मसिद्धेर्लौकिकवाक्यलक्षणाम
नदिस्युक्तं तद्दूषयन्नाह अर्थवत्त्वविकल्पयन्नयति किं लक्षणं चेति॥ व्यवहारानौपयिके च स्वरूपज्ञानमात्रार्थं लक्षणं वेदवाक्येपि कस्मान्नोक्तमित्याह कि
मर्थं चेति॥ यत्तु शोपस्यापि परिनेनलक्षणेरूपचयि नमित्युक्तं तदनुवाद्य दूषयति यदि चेति॥ न च वाक्येकवाक्यार्थैकत्वमितीहस्यात् लक्षा
णमित्याह नचैतस्येति॥ ननु नेनार्थैकत्वज्ञानहेतु कवाक्यत्वं वेदवाक्यलक्षणेन स्वचिनेमित्याशङ्क्याह उपपिचेति वेदवाक्यलक्षणविषय॥
ज्ञितापर्यवसितेकौनतनो विपरीते लक्षणे कल्प यतीत्याशयः॥ ननु लौकिकानामेवैतल्लक्षणमितिपरिसंख्यायास्य लक्षणस्यवैदिके
विषयत्वनिवृत्तिर्विपर्ययेवेदवाक्यलक्षणे कल्प नइत्याशङ्क्याह नचेति॥ स्वल्पमपि सामान्यविशेषयाप्रादानेसत्तत्व्यापरिसंख्यायाने
इवाक्यविषयत्वनिवृत्तौ वनेकौन लक्षणस्येनवानिनियोगतोवाक्यैकत्वादर्थैकत्वमितिलक्षणं कल्प्यायितेशङ्क्यमित्याह यदिसीति॥ ननु विपरीतमे
वलक्षणं बुद्धिस्थं भवतिनान्यमात्रमित्याशङ्क्याह एवमपि दृ ... परीतस्याप्यनेकधर्मसंबन्धोत्तरनिरुद्धीरणसंकवर्ती त्याशयः॥ यत्वार्थैकत्वस्यासि

हृत्तासावाक्येकवस्यापित्तुल्येत्यादहुकिंचेति॥ श्लोकं व्याचष्टे वाक्येति॥ एनदेवोपपादयति नियाद [illegible] कार्त्स्न्यंतु वाक्यैवद्दुनिवाक्यान्येके
वत्यवधारणान्नदुष्टेत्यर्थः॥ अन्तरस्त्राके नैवलक्षणेनैकवाक्यत्वमित्याहतस्मादिति॥ सर्वस्या [illegible] मित्याहलोकेति॥ याद्यर्थैकवस्यासिद्धतो॥
कातामस्तु भावनापूर्वं य दित्तुरनियत्विति॥ श्लोकं व्याचष्टे यदिहीति॥ भावनायाश्चवा [illegible] वानस्याश्च नेदस्ते दावधारणस्यशाहित
त्रुदिसदसङ्गावाधीनत्वाद्वाक्यैव्यज्ञानान्यागर्थे॥ व्यावधारणे सेन्नवतीत्याहभावनेवचेति॥ [illegible] विलानेकपदार्थविशिष्टायोगाव
कार्थे चोपपादनाय अन्यान्यस्यसूचनार्थं स्वकारणे तुके॥ शाब्दान्तरादिविर्विनानेदासिद्धिर्नित्यमित्यनेनोक्ता॥ श्लोकं व्याचष्टे यस्मिन्निति॥
दर्शक्तोहीत्यादौ भावनास्वरूपान्नेदेपि गुणविधि ष्टवरूपेणोत्पत्तिवाक्यविहितस्य वर्यमात्रविशिष्टभावनारूपाङ्कुदसद्भावान्नोत्पत्ति
वाक्यस्यगुणवाक्येः सहैकवाक्यतापत्तिः॥ परस्यास्याहृदयधियायथा साध्यं सूत्रे व्याख्यातमुपक्रमतेन स्मादिति॥ सेगतिं तावदाहन्नेदेति॥ समवायदृ
शिसामानीति विकृतवचनश्रवणाद्दृगाद्यंतरनेदाकांक्षायामनावतीयमगित्युपदेशाकाद्ध्येखाव्यादसिद्धेर्नेदज्ञानार्थं लक्षणमित्यर्थः॥ नद्वतेन

१३६

रादिसूत्रेण लक्षणमिति वचनादित्येतन्निरस्तं वीडिनस्त्रेणेत्यनुमार्ष्टि यादि निषिद्धप्रतीकविनियोगेन यद्धयामपि तेन दसिद्धस्य दक्षिणलक्षणमपि न कार्यमिति वाक्
नेनहितिति॥ अस्तु गम्यतद्वचनप्रामाण्यमव्यापकत्वेनावदातनत्वादिति॥ सोऽत्र विनियोगस्य तेदृशनी निर्मूलनयातन्नैरपेक्ष्येण लक्षणत्वायोगाद्ब्राह्मण इत्युक्तं॥
सत्यदिवा सर्वथा मतिमतात्तदा नो विनियोगविने योगरहितमेवं॥ तत्र सद्भावशंकानिवारणार्थमाकोरथोपत्त्ययोगाद्वचनस्य वावैदिकतया।
स्वार्थेनैव प्रामाण्यानावाप्त्रवृत्तद्वचनस्यैवैका॥ र्थानिर्वेधनापदसमूहस्यैकवाक्यतेति न्यायमूलत्वान्नस्य लक्षणं स्वरूपमुच्यते इत्याहन
येति॥ यद्धुः परिमाणे सूत्रेयोऽजनार्थ्ययावनेतिसा। यमिथेवेत्यादि यद्धयोयागे विनियोगात्तावादश्रुतत्व [illegible] वक्तारण सर्वथा वक्षेनवे
नि॥ यदेव सिध्यत्यैकतेयद्धुः शश्वत्यक्षिनस्यो णादिकत्वेन बाहुल्यकशास्त्रयोगात् [illegible] करणकार्यविश्वावगतेरित्येवेत्यादिनाम दि
वधकरणाश्रानात्तुमिति न वाच्यं नयाङ्गत्वावगमाद्युक्तं विरोध इत्याशयः॥ नतुष्टुयादि सिद्धेदनादौ विनियुक्तमानांके [illegible] गतेत्याशंकानिरासार्थया
वनाद्वियायाइ निरासार्थं व्याचष्टे नत इति॥ नावद्वै नियोजनोपसंहारव्यात्यं व्याचष्टेतनेति॥ वाक्य [illegible] इत्यर्थः॥ सत्वेवाक्यशब्द इत्यर्थः॥

श्रुतं तस्यावष्टंभवचनार्हं हीति॥ यावान्यदन्तसमूहो वाक्यं तावानेव यजुरिति। न वाक्यपरिमाणेन यजुः परिमाणं वच्छिन्नं वाक्यलक्षणमिति ध्येयं॥ ननु मेवावांतरभेदप्रश्ना
वाचयजुर्भेदप्रतिपादयेयजुः परिमाणमप्यसंगतमित्याशंक्याभिरासार्थं वेनितस्माद्भेदितित्यात्पर्यं व्याचष्टे इदं शब्दे इति। अनेनैव तस्माद्भेदे वा। यद्वा कारणपदेक
यजुर्वाक्यता नवनितस्माद्यावानेवैकार्थःपदसमूह स्तावदेवैकं यजुर्वाक्यमपि वेदितुं क्रियांतरमितिसावधारणमुक्तं तत्तात्पर्ययोजितं॥ किमि
त्युदाहरणप्रश्ने सामान्यविषयत्वयाशयेन व्याचष्टे कि मिति॥ चेत्तद्देतिकार्थ्यसाकांक्षावयवत्वयोः संहतयोर्लक्षणत्वाभिप्रायं नामधेयकैकलक्ष
णत्वाभावेन लक्षणद्वित्वायोगात्सलक्षणत्वाभिप्रा- यो नाभिप्रायो लक्षणशब्दः॥ एतदेवोपपादयति तथाहीति। एकैकं व्याचष्टे पदस्यहीति।
प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकमर्थप्र- त्यायनशक्त्यवगमात्किंतत्प्रयोगतावेनार्थप्रत्ययातावाशब्दशाब्देन लक्षितं॥ देव
स्येत्युदाहरणं तात्पर्याशयमाह प्रयोजनेनेति॥ नवैत्यादिनेदानीं संसर्गाणामवच्छेदादिघटनमाशंकतात्पर्यंतात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे नवेति। एकैकपदस्ये
कार्थत्वात्प्रत्येकस्यापुरुषार्थत्वेनाकांक्षापाकांक्षावयववोत्तावासत्यमित्यनेन निरस्तायोननहीत्यनेनपदार्थगताकांक्षात्पदसंघस्यापुरुषार्थत्वं
१३७

काशयेत्तेवृत्तेननुपदार्थातिरिक्तनित्यगवाद्याधेयोगे पिपदार्थानां भेदः संसर्गोवावाव्याप्येदुत्यावांकाग्रपपस्यन्निष्पन्नार्थभेद इतिन्नाय्येव्याचष्टेयदेलि॥
दानेकत्वेनावस्थानुरूपत्वंमुपपादयतिकथमिति॥ अगताविव्यस्यधर्मतोगौणादिकेषु अप्रत्ययेकृतेथक्राह व्युत्पन्नेः इतिपदमर्थवाङ्गम्यमानत्वादित्यर्थः॥ श्लो
कं व्याचष्टे व्यक्तीति॥ ननु यथा शुक्लरादिसैनिष्ठ नारकाम्लादिस्तो गोव्यक्तेर्व्यवच्छेदः तृतीयनेनयाशुक्लावेसंसर्गस्यापिप्रवर्तितेः कस्मान्न
वाव्यावृत्तेत्याशंक्याशुक्लत्वसंसर्गस्यगोपदेनोर्धो नर्थान्तवादिस्तुतं॥ गोव्यक्तेः शुक्लरादेन्नकृष्णादिस्थः शुक्लव्यक्तेश्चगोशब्देनाश्वादिस्था
निवृत्तौवाच्यायांकृष्णादिव्यक्तिष्वपिगोत्वस्या श्वादिष्वपिवर्तोऽस्यस्वास्वरूपेणाव्यावृत्तेरावृत्त्वाच्चस्वरूपेणाव्यावृत्तिनिवृत्तौ गोश
ब्दस्यशुक्लरादस्येतिवोक्तं॥ संसर्गानेकत्वमु पपादयतितथेति॥ श्लोकं व्याचष्टे आहृतीति॥ गोत्वशुक्लत्वयोरेकार्थसमवायलक्ष
णस्यसंसर्गस्यसंबंधत्वेनद्विष्ठत्वात्संबंधिभेदेप्यभावादसामर्थ्येनेत्युक्तं॥ व्यक्तिसमवेतं गोत्वमितिवक्तौ ये समवेतत्वाप्तिरिस्यद्वतीतेः संबंधत्व
दिसमवायस्यव्याप्तिवदाश्रितेसामर्थ्येनोपपत्तेत्तद्विष्ठत्वासादेनैकव्यस्तुपसंहारात्मकास्यैकार्थसमवायस्यापिनद्विष्ठतेत्याशयः॥ नत्व

वि   ष।

वह्यागोत्व विशिष्टयोर्व्यक्त्योः शुक्लत्वस्यासंसर्गात् तुल्यत्वविशिष्टयोर्व्यक्त्योर्गोत्वस्य संसर्गोन्यः॥ न ह्यपि गोशुक्लत्वनिष्ठत्वाद्देकस्मिन्नर्थे तावच्छुक्लत्वयोः संसर्ग इत्येक
रूप्यार्णप्रतीतेर्वाक्यार्थेव्याप्तिस्यात्रेव्याद्रूपयद्यपीति॥ गोश्च शुक्लश्चेति पदद्वयं तावद् गोशुक्ल इति ... पदद्वयमव्याप्त्येसंसृष्ट्यने
नैतेनवाक्यैकदेशेनगोत्वशुक्लत्वादिसंसर्गप्रतीते   र्वाक्यार्थत्वयापत्तेरित्यर्थः॥ द्विपदप्रयोगे ... पदार्थमात्रप्रकारकज्ञान
विरहात्तेंत्येणकार्थमित्यर्थः त्रुरूपेव्याप्तावाक्ये   कंभेदसंसर्गप्रतीतेरपदार्थेवाक्यार्थत्वनानात्वमि ... द्यति॥
नैतत्सिद्धांतिनोव्याप्तिपदार्थिकज्ञानावाक्यदेवा॥   क्यार्थत्वंशंकात्रेपपत्तेस्तदुपन्यासोनयुक्तइत्याशंक्याहयद्यपीति॥ ए...
नाभावविवरणार्थत्वेनव्याप्तावाक्येसिद्धांतेनेति॥ सर्वा   पदेष्वेकस्यैवपदार्थस्येतरविशिष्टस्यप्रत्येकमन्येनप्रतिपाद्यत्वादेकार्थतेत्याशयः॥ एवंचस
निविशेष्यस्यैवैकस्यपदार्थस्येतरेः संसर्गस्यभेदस्यवप्रतिपाद्यत्वाद्वाक्यमेकंचक्रमित्यादएवमिति॥ तत्रोदाहरणे विशिष्टैकप्रयोजनात् ... वाक्यत्वात्
वादेति भाष्यपदार्थीतराणांनिर्वापविशेषणत्वात्सिद्धेरपुनरुक्तमारोपोपपादयतितस्मादिति॥ नन्वित्याशंकानाध्यव्यावर्त्यपरस्थितिति॥ यदीतिपरिहारनाध्य

व्याचष्टे सिद्धान्तेनेति॥ विशेषणद्वयानर्थक्याशंकां द्वितीयमथ्येति भाष्यं व्याचष्टे किमर्थमिति॥ उच्यत इत्यादि तु शोडाशाव निष्ठापन इत्यंतं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे प्रत्यु
दाहरणे इति॥ अवयवो ऽत्र व्याप्तिस्थास्तु तेन वर्तीति भाष्यं तावद्व्याचष्टे तु शोडाशो इति॥ नन्वेकत्वैकार्थ्यासत्ववादशंकां भाष्यं निर्वापन्यायेनेहाप्याशंकानिरासोपपत्तिर
तु प्रकृत माशंक्योपपादयति निर्वाप इति॥ नेतिपरिहा रस्ताय्यमस्य हेतुद्वारिनाख्यातयोगेन नगादीनां संदेहस्य विशेषणद्वयोपादानान्निरपेक्ष
साधनेऽद्यावगतेऽस्मद्देशेन विभागनानात्वावगमाद प्रकृत माशंक्योपपादयति तत्रेति॥ स्तु च्यर्थं मसमवेत निरपेक्षसाधन [illegible] पक्ते
क्रियान्यवान्तावस्य वितत्त्व्यधिकरणेन च कारकान्त॥ दादस्यनेदोऽस्त्ववतीति वार्तिक वक्ष्यमाणत्वान्नगादिकर्तृत्वेदमात्रेण तावता न विभागान्यत्वा
पत्ति॥ नन्वाशुरादिवदसमवेतत्वेऽपि विशेषाद्नायात्मा स्यत्वेन नगादेः प्राध्यस्य येन विशेषणत्वेदा [illegible] दस्यादित्वार्थः॥ विशेषण
विवक्षार्थः सामान्यग्रहः॥ तद्वेति विवक्षावादहरणोत्तरानिष्फलनार्थं भाष्यं व्याचष्टे तस्मिन्निति॥ तस्मात्साम्यमिति परिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति॥
॥ ॥ ॥१५॥ समिपुलोऽकाम्नेदस्पाद॥ क्रियतःपदसमूहस्येहविनानियमनविद्वत्यन्यस्वर्थसत्यनियम्यामिति॥ इहार्थस्य चलिगावनियोगद्वानत्यं तु

दास्य: न मंत्रवत्पर्युदासे सिद्धे पीषद्वेति शाखां छिनत्त्युर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीत्याद्यनेकवाचनिकविनियोगासङ्गत्वे ... मंत्रकं ... स्तुत्वं॥ इषेत्वादिमंत्राणां छे
दनादिकरणत्वेन विधानादत्रिया नं चत्विना मंत्राणां करणत्वायोग्यत्वनाक्रियायास्त्रयकारकः ... कार्यत्वं ... ॥ एतत्संबंधेन स्मार्यतेयागसाध
नभिन्याहिवार्तिकात्प्रनियाद्यर्थैक्यस्यविकवा व्यलक्षणत्वप्रतीतेः स्तोत्रशस्त्रमंत्राणां चैकाहसूत्रसाधनत्वेऽप्येकमेव्यान्तावाकल्प्यः
स्यात् तत्स्यच्छेदनादिक्रियानिधनार्थायोग्यास्य वार्तिकयोरहश्रहः॥ अतएवतदुन्नास्त्यामेकैकल्प्ययित्वं न्याय्यमित्युक्तरायोकेनप
दत्वत्वस्य मात्रस्यैव वाक्येनप्राप्तस्वार्थत्वविरु द्धे॥ वायवः स्थेत्यत्रोरव्यानस्यश्रुतत्वाद्वायुत्ववत्सीप्रगामिनोत्तवव्येतित्वोक्तोप्रदिय
करणत्वप्रतीत्युपपत्तेरपाकरणवाव्याख्यानस्य कल्प्यत्वात्॥ इतरथास्यापि यथाश्रुतस्यवत्सापाकरणनिधानार्थत्वायोगेनाप्रह्ला
दोपपत्तेरवविद्यायोगाहिरुक्तेत॥ आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन
कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतामित्येतावतः पदसमूहस्यैकमंत्रत्वमभिमतं॥ एतदेवाप्यपाद्यतितत्राहीति॥ ते

मक्ष्यमानसमवेतार्थज्ञानोपदानामप्रतीतेर्वा व्याख्यार्थः। प्रयोजनन्तु तःकल्प्यः तस्य वाक्यस्यैव प्रमाणवत्त्वादेकवाक्यतेत्यर्थः॥ अनेन वा हृद्यस्य वा व्याख्यार्थे
स्यानुमानेयस्योकल्पनायांसो कल्पीयसी (ति) तात्पर्ये व्याख्याने॥ श्लोकं व्याचष्टे यथाहीति॥ तस्मादित्युपसंहारस्तात्पर्यं व्याचष्ट इतीति॥ नन्वेकमेवेत्यप्रती
कलेवस्यग्रहणं बहुवचनं वा उक्तं स्यादित्याशंकने कथंतु नरिति॥ आनः प्राणएतु परावत आन्तरिक्षाद्दिवस्परि आयुः पृथिव्या अध्य
मृतमसि प्राणायत्वेति हिरण्यमस्ति व्यन्तीतीत्यं त्यप्रतीकेन विनियोगस्य संकर्षवक्ष्यमाणत्वान्मध्योऽप्रतीकास्याम् अपि द्विनियोगो
पपत्तेरस्यासापेक्षयावबहुवचनोपपत्तेरुक्तमय मप्युपपादयति तदुच्यत इति॥ श्लोकं व्याचष्टे आदीति॥ एवमिति सिद्धान्तोपक्रमस्ता
त्वं व्याचष्टे उच्यत इति॥ सोऽत्र समशास्त्रोक्तं परस्परानाकांक्षत्वं कल्प्यैकार्थत्वेन विलक्षमानसाकांक्षत्वेनावगमादस्थाने क्रमाशंक्येयत्वेनेति तात्पर्यानेकार्थत्व
मुक्तं प्रपादयितुमाह रूपादिति॥ श्लोकं व्याचष्टे निष्कृष्टावदिति॥ प्राणायत्वप्रयोजनायत्तमसि व्याजिश्री तु श्लोके कथं हिरण्याभिधानस्य प्राणत्वाय

र्थेनेत्यापि प्रस्तावोपरावतो दूरदेशादंतरिक्षाद्दिवश्च सर्वतः प्राणोस्मान्नगच्छतु यच्छुद्धं थिव्याउपर्यायुक्तस्य प्राय च्छुतवाक्षूतेनेनायुः प्राणदानसामर्थ्यादि
त्युपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया प्राणप्राप्तिसिद्ध्यर्थत्वेन प्राणप्राप्त्याशासनस्य रूपादेकवाक्यत्वावगतेस्तद्धक्षानोत्पत्तिकेनापि सकलविनियोगो
युक्तो न द्वेकवाक्यत्वे रूपावगमात्प्रागिति विनियो गवाक्यं वेत्यनेन सूचितं॥ न च रूपत्वेदात्तु साधारण्यप्रयोजनत्वेदकल्पनेपि दोषः प्रमाण
वैस्पष्टस्यानिकल्प्यत्वेन तु बहूनपि श्रुतत्वादिन्या दृष्टप्रमाणवत्त्वेति॥ एवं च सति दृष्टाद्दृष्टत्वेदेन सिद्धवाक्यरूपावसायात्प्रान्योन्याकां
क्षोपजन्यनेन्यैकप्रयोजनत्वाकल्पनानन्तस्या प्यनुपपत्तेरादिति सामान्यन्यायस्य प्रवृत्तेनोपयोगमात्ररूपेति॥ न च द्वितीयव्याख्यानाश्रव
तानवत्तं न्यस्य प्रयोजनस्य कल्प्यत्वाकल्पनालाघवयेक्यमेव युक्तमित्याशंक्योस्तनत्वेति॥ रूपत्वेदात्प्रयोजनत्वेदावगनेनंतदैक्यकल्पना युक्तेत्यर्थः॥
यान्त्प्रयोजनेक्याकांक्षावयवत्वकल्पनोक्ताकांक्षाव्याकांक्षावशेनेव प्रयोजनैक्यस्य कल्प्यत्वादयुक्तेत्याह नचेति॥ नेराकांक्ष्ये च सति सर्वथावाक्य

नःसिद्धं इत्याद्युक्तं नवेति॥ विनियोगभेदाद्वैदिकवाक्यत्वेऽपि दुर्वारः प्रयोजनभेद इत्याह वस्तुतस्त्वपि वेति॥ अभ्युपगम्याह दृष्टार्थत्वे भेदः सामिनोक्तवस्तुतस्तुच्छेद
नादिसाधनत्वेन विनियोगादिप्रयोगादि स्मृतेर्गतुमाद्रमीतिरिति व्याख्यानकेत्यनेन मन्त्रस्यार्थव्याख्यानेनस्य प्रभेद इत्याह नवेति॥ अनेनवचन विधायकं कानिरा
सार्थं यद्यपीति तन्मायं प्रत्यक्षाद्युपलब्धोऽपि प्रयो   जनकृतो वाक्यार्थः श्रुतार्थापत्त्याक्षिनत्त्यादिप्रमाणकल्पनया गम्यत इत्येवं व्याख्या
तेः श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पकत्वेनेत्येति तन्म   तेप्यवाचकस्यापि मंत्रस्य रथघोषवत्स्मारकत्वोपपत्तेर्दृष्टार्थत्वेनेत्याह यदेति॥ ननु
त्वेति कर्मकारकत्वाद्विनः एतस्य क्रियापदं विना   नैराकांक्ष्यायोगात् श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणकल्पकत्वेनुपयोगेण वाक्यसमाप्तिरेव किं करा
त्वदोषं वेत्युत्तरा विशेषणविंतानुपपत्तेरविशिष्टस्तु माघ्नार्थ इति यातिरिक्तमर्थस्य मंत्राधिकरणो क्तस्य वाक्यापेक्षेतवाचकस्य मंत्रस्य स्मारकत्वेन
स्तुतामित्यादिश्लाघ्यानयमपि वेति॥ अयुक्तोऽयमर्थपदं केचिदाश्रितवाद्युक्तं इत्याशंक्य॥ वस्तुतस्त्वत्र श्रुतिमात्रस्य ... मुपगमेस्य न्याय्यत्वादेकस्मि

न्यस्तेत्याह्येमेवाधिकरणोक्तानिष्फनार्थेचविरोधेनावाचकप्रयोगान्तुश्पमर्थिकलस्यचवाक्यस्यसाकांक्षत्वाद्यधिकर्णान्तेनप्रयोगासत्त्वाद्व्यात्त

रएवयुक्तइत्याहसर्वथेति।।सूत्रेहशब्दोनोतर्हिकिंमूलमित्याशंक्याहऊथर्थेति।यथाम्नातंयथाविधिनियोगंयथार्थमवोवगतत्वान्नोतुसार्थत्वा

द्विनियोगब्राह्मणस्याध्ययनकालेतुसंभ्रमने नसंख्यारोहेवेपतितव्यमितिशास्त्रार्थःस्मःसूत्रशब्दोनोमूलमित्याशयः।।नतुत्वा

निमूलत्वेयंपक्षोनकेश्चिद्याज्ञिकैर्गृहीतेत्या शंक्याहतत्रेति।।मंत्रस्याव्याहृतपदस्येयमंत्रस्येयनिमित्तप्रायश्चित्तंतावायाना

म्नानोपपत्तेस्तावन्मात्रमेवत्रैवर्णिकस्यनावाध्ध। खुनोशास्त्रीयेप्यर्थेसूत्रानुसारशास्त्रीयत्वेनोपात्तुमाहपरिग्रहइत्याशयः।।प्रकृत

तुपस्तेहरतिइतीति।।यज्ञविषयवाक्येदवाक्यगाहस्ययज्ञःशाहस्यचयागसाधनत्वाद्विश्वेनयौगिकवास्तवाकवशाध्यायकालेमेदानस्युपगमे

पिकर्मकालेविनियोगतेदायज्ञोर्वेदावगतेर्वेदेनिवद्धयोधनेत्याशयेनाहविंदेति।।नियोगशब्दोविनियोगवाची।।प्रत्येकंयागहेतुत्वसिद्धायेत्यो

न्यनिरपेक्षाणांकार्यान्यतोक्ताविनियोगस्तेदेनोपपादिता॥अनेनचेयेश्चेतिछिनत्तीतिविनियोगा॥निश्चनन्ताख्येतास्यर्थंताव्याख्यातं॥आख्युरितिस्ताख्येवा
चष्टेनचेति॥नचित्याद्यात्रोक्तानाख्यंव्याचष्टेनिर्वापवदिति॥उच्यतइत्यादिपरिहारस्ताख्यंप्रत्ययवयवंव्याचष्टेनेति॥मंत्रशब्देनकृतिशब्दस्यमंत्रपरतोक्ता
नतुनिर्विंशेयकृतिमात्रस्यहेविवक्षितत्वेनकृ तिमंत्रस्यार्थव्याख्याविगतंश्रुतमपिबहुवचनमस्यासातिशायंव्याख्ययति
स्यार्थत्वानिरासार्थेनाख्येतिनाख्यावयवंनासा मेवार्थमनपेक्ष्योच्चार्यत्वेनार्थैक्यनिमित्तेकवाक्यतानास्येवमेवशब्दार्थेनशब्दमं
गीकृत्यव्याचष्टेइत्यतावदिति॥मंत्रपरत्वपक्षे॥ स्यपरमतत्वस्त्वनार्थस्तावच्छब्दः॥नत्वर्थोविवक्षितोयोवाक्यनेदेह्वेत्यर्थोनेदाना
वाङ्कित्वंवाक्यतापिनस्यादित्याशंकानिरासार्थंतत्रेतिनाख्याव्याचष्टेनत्रचेति॥बहुवचनान्यथानुपपत्त्या[illegible]णिवस्तुपसर्जनेनतस्या[illegible]
स्यनत्वेसंदेहस्तीयनइत्याशंक्य॥कृतिरूपस्यार्थस्याविवक्षितत्वेनविशेषानपेक्षावासम्बुद्धादिविशेषान्निर्धननस्यमंत्रबहुत्वापादनमेवप्रयोजनमि

ऽवच्छिन्नार्थकत्वमिति तेनाव्याप्यवृत्तेर्व्याप्यत्वेऽकृत्वमिति ॥ नच कृत्ववचनस्य तुल्यत्वसापेक्षत्वात्पदस्यावयवार्थेन कालत्वानुपपत्तेरिति कृत्वसु मिसंज्ञायाः कृत्य-
च्छिन्नमात्रेणोपपत्तेरेकवाक्यतैव युक्तेति शेषः कार्येन च द्वित्वेति व्याख्येयं द्वंद्वे दृष्टान्ततया नेन दृष्टान्तत्वावच्छिन्नेनेति प्रायमाहुरयथैति ॥ सकृत्तु न द्वात्रिंशत्प
त्वेऽत्यासेन कृत्वमिति नेदोष इति विध्यनीति प्रत्यवस्थानात्तु तनार्थे दृष्टान्तो न रत्नत्वावच्छिन्नमित्याशयः ॥ इत्थं च विवरणेनेत्युक्तः
युक्तमिति ॥ कृत्वसिसंज्ञायाः कल्पनामिति शेषः । च त्रैनाप्युपपत्तेः कृत्वमात्रस्याप्यविवक्षितत्वान्नैकार्थ्येनैकवाक्यतापत्तिरिति भागस्य
कुत्रचित्तानन्तप्रकाशनेन द्वन्द्वार्थवादस्तु कृत्वमिति । नियमस्यावच्छिन्नार्थेने । न द्वित्वेति व्याख्यानं व्याख्येनेन्द्वित्वो त्वीति निरासेनोत्तरमाह
एवं नहीति ॥ ननु स्यादेवेत्याह दोष विकल्पापत्तेरव्यर्थमेव युक्तं शंकतेयथेनयवेतिना व्याख्याय्यावय्याख्यायेदानीं परिहारत्वेन व्याख्यातं यथवेति ॥ वि
भागस्य द्विधापि प्रायेण द्वंद्वे दृष्टान्तत्वावच्छिन्नमिति संक्षेपेणोक्ते न तु वेति ॥ त्वीति निरासेनोत्तरमाह एवं नहीति ॥ ननु स्यादेवेत्यादौ विकल्पापत्तेरव्यर्थम

वमित्यनेन प्रकारेणालेदस्यैवाङ्गेपाग्नासंगतिदोषः॥ कथमस्माद्व्याख्याद्विकल्पत्यतीति चित्याशंकाद्दृष्टान्तेन समत्वास्येन साम्यापादनपरत्वादित्युक्तं॥ शंका
भाष्ये विकल्पापादनेयोऽयं विद्यानन्निरासे परिहारत्वाय्ये योजयतिनेन दिति॥ यदित्युणन्तु तद्व्यादिपूर्वाधिकरणभाष्येण साधनप्राधान्येनेदानिंधना
दिस्वार्थाविवक्षायामपि प्रतीतिमात्रेणानुरादिषा ध्यानिधने॥ क्रियाप्राधान्ये पि विशेषणत्वेनाकूतः साध्यावकं मितिषोलिष्यदनो
नायाश्चापीत्युक्तं॥ नद्विन्नार्थस्यापि विवक्षितत्वात्कथं तद्दृदयपरत्वेत्याशंकानिरासार्थत्वेन तद्दृष्टार्थादिति भाष्यवयवव्याख्याने नेदपरत्वेनेति॥
सर्वमेवं वक्तं वापादनार्थं त्रूपं दृष्टार्थं त्वमुक्तं॥ न देवनेदपरत्वे साध्ये तेऽत्वेनोच्यत इत्यर्थः॥ अपि चेत्यादि न्यायमिदं त्यादिनाय प्रुन
रुक्तनयानासमानेन सर्वोक्तामंत्रपरत्वपदादर्थपरत्वरूपपदांतरानिधनार्थत्वेनव्याचष्टे अथवेति॥ आयुर्दा अग्न स्यायुर्मे देहीत्यादिवदित्याद्य
नादिशब्दानो प्रधानफललक्षणार्थत्वेन प्रोत्साहनार्थवोपपन्नेरन्द्रदेवबलक्ष्यमाणार्थे त्वभ्युपगत्तिमेवार्थेत्तेसाङ्क्षिन्नवाक्यत्वोपपन्नेमंत्राधिकरणनिरस्तो द्वार

णमानप्रयोजनत्वेनज्ञातुपपत्तिरिष्टत्वंन र्थोथवा॥ उच्चारणार्थत्वाद्वचेरर्थकर्म ... केर्थेपुनरिति॥ ... प्युतेगम्यतेनित्यप्रयुक्तेनेन
तित्युल्यस्योच्चारणंशब्दपदेशब्देनोक्तं॥ उच्चारणावाचितयालोकेचध्विः प्रयुक्तमतइत्यर्थः॥ अनिश्चनवाचितया॥ प्रिलोके ... प्रयुक्तइतिपरिहारइति
वदति॥ राहस्तूच्चारयंतेप्रयुक्तोनेवाच्यतेतः प्रयो गासदंतगतस्यवचेर्यथोच्चारणार्थतागम्यतेतेनार्थमत्तिदर्शनेनप्रयुक्तोनापिप्रयो
गोदर्शनार्थतापिगम्यइत्याशयः॥ तेनियो त्रशास्त्रार्थोत्तवतीयाहृत्तस्मादिति॥ क्रियाशिक्षनविधानत्रनिपादनस्यप्रकाश
पयोगा शिक्षनार्थंमातुरित्यादिनार्थंव्याचष्टे तस्यकारानेनचेति॥ दृष्टार्थशब्देनप्रासादनार्थतांसंचलेदेपिसर्वप्रयोगः सूचितः॥
प्रयोजनेतुमंत्रेष्वेसत्येकादशविषयेपिसर्वाहृत्तिः॥ तेदेयस्मिन्मंत्रेधिकस्तस्यवाहृतिरित्याशयः॥ तस्मादित्युपसंहारस्तात्पर्यंव्याचष्टे इतीति॥ ह॥
८॥ ह॥ अनुर्थगावाक्यसमाप्तिः सर्वेषुतल्ययोगिचारा॥ निञ्चहृदयोधत्वेनानुष्ठानकालेध्येतानुद्दिष्टस्यापिरोधस्यसमाम्नानकालेबुद्दिष्ठत्वादनु

वेगोत्तवर्णाख्यनिशाय द्योतनयेन तु बादरायणमिति निरूप्य चयितुं मंत्रप्रयोगस्य विषये वि विनक्ति घोतिष्टामइति॥ इत्यर्वाक्तापराह्णयोरस्य स्थानमाग्नेयसौम्ये वैल्वयाग
वयमेकोपसत्तथा विधानो निरूढणात्तुपपासदां ज्योतिष्टोमे विहितानामवयवव्रूताप्रत्येकमादावाग्नेय्युपसादग्निमनीकमितिवाक्येन विहिता॥ तत्रश्चाग्नेय्यस्तिस्रो
वेतीत्यापिशाद्वेनस्तुविते॥ एवं च सति मंत्रत्रयस्य यथासे स्वलक्षणेन क्रमेण त्रिरात्रेऽप्रयोगाय ग्रथ्यग्वा द्विरात्रप्रयोगस्तेन्याशय॥ अरुच्छ्रायावच्छेदेनाप
सदां त्रिवान्वयमाप सदवयवत्तूता ग्नेयी प्रथमा॥ उ त्ररोपसदवयवत्तूतेउत्तरे॥ अत्रे ति संदेहे तावत्सामान्यतः शयस्सद्भावास्तिद्धौ लौकिकी वै
दिकोवेति विन्नोद्यचिंतात्तुपपत्तेर प्रुक्तमा शेत्र्योपपा दयितुमाहतत्रेति॥ नन्वध्ययनविधिनाध्ययनेनैव वेदोपादाननियमादन्धीतस्यशेयस्या
त्याथावगमेनाधीतमात्रस्यग्रहणाच्चावसायाकेथं कल्प्यते निषिद्धोत्तरमाहकृतइति॥ मा कोत्तवाव्या नर्थक्यापत्तेरवश्यकल्पनीयत्वाच्चेयस्याधीतमात्रवि
त्रयोध्याथनोपादाननियमोवसीयतइत्याशय॥ श्लोकंव्याचष्टनहीति॥ संदेहं भाष्योपपादनोपसंहारहर्दृ किंप्राप्तमितिग्रंथेपदृश्चनिराजाष्यंव्याचष्टतत्रेति॥
नहालुपपत्तिताष्यंतात्पर्यतो व्याचष्टेतद्धाहीति॥ श्लोकंव्याचष्टयथैववेति॥ नन्वग्निसेवैविन्यास्तन्नाःपत्याधारजारात्यहादिविशेषणमिति विशेष्यानिर्धारणा

दे दिं दाश्वशेषानसुपगते कीदृशो बाल शेयः प्रयोग स्यनध्यवसायस्यादित्याशंक्याहतत्वेति॥ व्यवस्थितत्वेन बुद्धिविषयो भावाभावादेदिकस्याव्यवस्थिता

सोद्धिकाल्प पुनरप्रयोगदर्शनेन प्रयोगदर्शनव्यवस्थितरणे पि वैदिकत्वबुद्धिनिरासः सर्वपक्षेपि निमित्तद्वयस्यैः। ...दिकत्वबुद्धि... इत्याशंक्याहतथादीनि॥

नहीनित्यावयस्यनान्यर्थानरमार्स्यदिविति॥ स वप्रथमांतानां विशेषणविशेष्याणां दर्शितानुयाई ...त्वान्वयानर्हताख्याह।

शाब्देनव्यवायादनन्वयापत्तेरप्युक्तमित्याशयः॥ए तदेवोपसंहरतितस्मादर्थीति॥ सिद्धांतमारभमाणस्सामान्यन्यायेनावदाहदृतीति॥

शास्त्रव्याचष्टे वैदिकस्येति॥ मंत्रस्याविधित्वेपिव दातिश्राप्यचोदनाशाहः॥ नत्वेवमपियावतेअग्नेयत्नियेस्याविधाहृस्यनल्लयेदीयादे

रपिवैदिकस्यसंनवाक्येनतत्त्वविशिष्टैतिनियच्च नि यमइत्याशंक्याहसाचेति॥ संनिकर्षकेमर्दनीयतितवेति॥ एतदेवव्याचष्टे एकस्मि

न्निति॥ लिङादिप्रत्ययोक्तस्यविधेर्विषयकोंक्षायांतत्रैवस्तावनाख्यविषयदर्शनाद्रमणीयमित्यहृदयशाब्दव्यतिरेकव्याख्या॥ प्रकृतोप्रत्ययेवेत्यनेनप्रकृ

तावदृष्टो... दिरर्थः प्रत्ययेनि...थेयाहृद्धः करणोशः प्रकृतावविधियतेइत्याहत्या व्याख्याने॥ प्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वस्मिन्यदेकीणानी॥

ष्टत्राहहेकर्णे करणेवापदांतरे न्वेष्यं॥ एववाक्ये सावयवत्वे देवीत्यत्राह ष्टा॥ इत्थमेवमसीयनैतरवाक्यांतरे॥ प्रकृते नैनं तरेव दृष्टमित्तैनैवैकांतरा॥ दित्र॥ मेणद्धहतेना ख्योमर
सोयां दात्वप्रकरणा॥ तुपलब्धः करणोपकारश्चोदनादिसामान्यद्वारोपस्थाप्यमानान्येयाद्दिगतोपकारानुसारेण प्रकरणांतरे न्वेष्यइत्यर्थः॥ सर्वात्मनान्वेषणे व्या
रव्यायत्यक्त व्यापारे वेदे लौकिकाव्यानुज्ञां व्याचष्टे यदा न्विति॥ संयत्नपनिराकांक्षेत्यादौ गच्छतामित्यादिपदाध्याहारो न्वाहरणं॥ ननु साकांक्षस्याकां
क्षिणीया कानेव्यवहारानुपपत्तौ दर्विहोमानां त्वदि कानांक्षे किं कंकरणोपकारा कानाकार्यौ सापेन वं स्यादित्याशंक्याह दृष्टो केपिवेति॥ स
र्वात्मना न्विष्यमाणाकांक्षणीया लौकिके व्यवहारानुपपत्ते हेर्न निराकांक्षं कल्प्यत इत्याशयः॥ ननु लौकिकस्यापि द्रौकस्य वेदेनास्यनुज्ञानेलौ
किकवैदिकयोः को विशेष इत्याशंक्याह वेति॥ सामान्य न्यायमुक्त्वा प्रकृते स्वपदन्नुवाक्ययोः शेयालानेप्यनैनं विकांतरवाक्येना एव ग्राह्य इति सि
द्धांतमाह न दिदेति॥ कस्मिन्वाक्यांतर इत्यपेक्षायामाह सवेति॥ याद्दग्विधाद्यसमर्पकः [illegible] तस्मात् [illegible] दि सर्वथानंतरा [illegible] राकत्येन्यस्य क्व वक्तिला
यस्मां तु पलस्यन इत्यर्थः॥ अस्यां चाकांक्षाकांलावेपि ताद्दयाकांक्षा वद्यो [illegible] योग्नक इति प्रतीतिर्मा कर्यां [illegible] णाश्चेतन्यारोपेणाह यद्यपिवेति॥ आवयोरप्य

र्थेनायमभ्यासेनानेकस्यैवार्थानिमित्तमितव्यमित्येवंविधप्रयोजकव्यापारवाचकार्थे प्रतिपत्तारं प्रत्ययं प्रतीतस्तत्र र्थः॥ सर्वेन्द्रानानेकसामीप्यस्यामाधार
तयापादकत्वेनिरस्ते॥ सर्वानेन शब्दानरूपसर्वार्थत्वप्रमाणात्प्रमाणान्तरेणाकांक्षासंनिधियोग्यत्वाविशेषरूपेणसर्वार्थत्वासानोपपद्येतसत्त्वात् विषयत्वे॥
सत्वेऽप्यावधारणं प्रमाणान्तरेत्यनेनोक्तं॥ नचाश्र नेस्यसर्वार्थत्वेप्रमाणात्प्रमाणान्तरेणाकांक्षासंनिधियोग्यत्वासत्तुत्तरयोश्रागमश्राम
त्प्रयोगेवप्रयोगः स्यादित्याशंक्याह यद्यपि वेति॥ प्रधर्मोत विशेषणविशेष्यानवैलक्षण्यात्शब्देनव्यवायपरिहारार्थं पश्चात्प्रदेशवर्तित्व
नाकांक्षि नवाक्येनैव निवेशादुपपत्तेः॥ नत्त्वपश्चान्नि॥ विशेषणव्यवच्छेदेनेत्यादिवत्सर्वस्य पश्चात्त्यागापत्तेस्तद्भावेनेदंपश्चान्निवेशानवकाश
इत्याशयेनप्रश्नोत्तरमाह ऽन इति॥ श्लोकं व्याच ष्टेमन्दीनि॥ इतीयाह पूर्वपाठेऽपिप्रत्येयोर्व्यवधानापत्तेः सर्वदामीमांसितप्रदेशेनशक्यत्वा
नेशाक्यमित्याशयः॥ यद्वापाठक्रमात्प्राप्तविरोधः प्रतीतः कस्माद्बाद्धीयत इत्याशयेन प्रश्नात्प्रतीतिमात्रार्थत्वेनापि पाठोपपत्तेर्नान्वयविरोधिना प्राप्तिर्वेशस्या
इत्येतुमुक्ता इत्युक्ताः एवमेतत्त्वदुत्तरयोरपि पश्चान्निवेशज्ञापनार्थत्वात्स्वदेशपाठोऽपि नास्त्येनमनर्थक इत्युत्तरार्थे लोके न त्वेवं सति सर्वस्य पश्चात्कस्मान्न॥

मानद्भ्यासंकाशिरसाप्येसद्वास्मुक्तमिति व्याख्येयं । नवाकांक्षासंनिधियोग्यताविशेषवदानंतर्याविशेषोपि सर्वार्थत्वहेतुर्योप्युक्तो नोक्तः सकस्मादुपेक्षितः
त्यांशोपेक्षाकारणंदर्शयितव्यं तावदनुसंधत्तेनाख्येति ॥ यथैव ह्यनित्याख्येण प्रथमस्हितीययोर्मध्यपाठदानंतर्येणोत्तयान्वयमुक्तो हारात्रायेत्यनेनतृतीय
स्यव्यवधानमात्रांश्चतत्रेत्यनेनशेषाकांक्षाविशे तिवणोनयोरेकशेषग्रहणलक्षणेकथमयोगाः समुदायापादनेनाव्यवधानेनसाधित
समुदायान्वयापत्तिमाशंक्यसमुदायेनचेत्याननस मुदायस्यैकार्थीभावेनाघयोऽव्यवाच्छेषान्वयायोग्यत्वेनवाव्यशेषस्यतेनान्वयाभावात्त
मुदायप्रतिपादनेनाव्यवधानेनसाधितेन्वयेसिद्धितना स्वैवैसत्यानंतर्यादेकेनैवसमुदायानान्वयः स्यादित्याशंक्यसमुदायीन्यनेनसमुदायत्व
रासमुदायान्वयादिशेषायग्रहणेनोत्तयान्वयमुक्त्वा नेत्त्वेवमपिविभागेनानेकसमुदायान्वयोपपत्तेर्नोद्देश्यापादकः शेषस्यशेषस्यानेका
न्वयोमुक्तो इत्याशंक्यसमुदायिनोः प्राथम्यात् दत्रेरा धेनरेखाहदेतुतो वाक्यमशेषाचयेकस्मिन्‌सामुदायिनेशेकांक्ष्याउपपद्यः संशेकमेकेकेनसमुदायि
नांम्. मस्यशेषस्या न्वयइतितस्मादित्यनेनाव्यवधायोपिवेत्यादिनापुनःसर्वेषु अन्वयायोग्यादितिस्थावयवस्यसर्वेषुसर्वेषिपतुन्यत्रेषानानंतर्ययोगिद्धादित

सर्वं व्याख्यानान्तुल्याकांक्षासंनिधियोग्यत्वयोगित्वादित्येवं व्याख्यातः [illegible] क्रमेण [illegible] ॥ तत्रानयोस्तुल्यत्वं परमतेन [illegible] प्रत्येकमिति ॥ अपरितोष
हेतुं प्रश्नपूर्वमाह किमिति ॥ प्रत्येकं व्यावृत्तसमुदायेऽहोत्यादिना पद्यते इत्यन्तेन ॥ पदेवर्गीणां वाक्ये च पदानामेकार्थप्रतिपादनकार्यकारित्वादाग्नेयादिषड्
स्यच फलसाधनत्वात्त्रिकस्यैककार्यत्वाभावेऽपि य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इत्येकत्राद्योपादानात्समुदा
यत्वं ॥ कार्यैक्यमाशंकते नन्विति ॥ कर्तृत्वं गमककारान मेव मेत्राणां कार्यैकत्वे न कोऽपि व्यवहरणमित्याशये नोपहसति अहो स्विति ॥ कस्मात् यत्र
हरणमपि कार्येनस्यादित्याशंक्याह अपदानादीति ॥ कार्यसिद्धये तु प्रत्येकत्वेन शेषयत्वदूणे समुदायिनोऽनपेक्षा ॥ अतोऽवान्तरव्यापारत्वेनापे १४९
क्ष्यमाणत्वात्कार्यं शेषयत्वहणे समुदायव्यापादनसम र्थत्वं प्रत्येकत्वेन कार्यमित्युच्यते इत्यर्थः ॥ समुदायिनो प्रत्यस्यौगत्वेनावृत्त्यानन्वयोपपत्तेन
शेषत्व[illegible]समुदायिनोः समुदायव्यापत्तिरित्याह शेषत्वेति ॥ पश्चाद्धि प्रत्येकं शेषत्वानुपनिर्माणात्समुदायत्वहेतुत्वेनावनीयते इत्येवं शुद्धतरार्थव्यावृत्तिपश्चा
दपि चेति ॥ समुदायव्यापत्तौ च प[illegible] तुल्यैकनिर्माणे हेतुर्नास्तीत्यन्यथा व्यावृत्तेयदिस्विति ॥ [illegible] तत्र [illegible] वर्तायत्वेन पितृभ्याम निवारणाद्धकीय

वेनयाम्येरनिवारणादस्यांता न्याय्यायथाक्रीडितद्येयसिन्स्यर्थः ।। नत्रास्मिन्पदे घाव्युयोगो वारयितुं शक्य इत्याह पुरस्तादवचेति ।। नवेकस्य पञ्चादिनर याः

श्च धात्त्रशेषाम्नानानंनर्याच्चेयस्याग्रद्यमाण विशेषद्वैनवतिदेशान्तेदेनग्रह्यमाण विशेषवन्नानन्तस्य नगम्यते विशेष इत्येतन्न्यायमनुक्रमिष्यार्येनाह

नवेति ।। तेत्रे लिघ्यते विदार्यतनाश्यतेनेनेत्युस्यस्या विशेषग्रहणं नेत्रनेदशाहेनोक्तौ ।। देशान्तेदो निमित्तं यस्याः सोदेशान्तेदनिमित्तः सचासौनन्त

नेदश्चेति विग्रहः ।। देशान्तेदमेवदर्शयति ग्रथम स्यहीति ।। नेमो हस्वेव सर्वंभूतल्पयोगिच्चादि तिसूत्रावयव व्याख्याप्रक्रमे त्याहतस्मा

दिति ।। कीदृक्कारिक्ष्यपेक्षायामाह आकाङ्क्षेति ।। योग्यतावशादेनाकोक्षी इरणसामर्थ्यं व्याख्यातं ।। आनंतर्यस्याध्यय हेतुत्वासावादधिस

र्वार्थते स्पेवमपिवराह व्याख्यासूचनार्थेनेत्युक्तं ।। आनंतर्यस्यानुपाहेतु सत्त्वपपादयति योहीति ।। नन्वनेनतरमात्राध्यय इनीतरा कोकादिश

या ।। लिंदुत्संज्ञानंतर्यस्यहेतुतान्त्रयणीयेत्याशंक्याहदस्तं निर्दोति ।। आनंतर्यस्ये [illegible] स्थाने [illegible] घुडुदिरु चाहेनेवातयाना

ग्यनास्ये नियामत्वानित्वस्यात्तो नित्वान्नसम्यगनुपपत्तेरुतत्तेतर्थे स्यात्त्व। ... ग्रन्नेतर मात्राद्वयप्रतीत... तित्ति ज्ञेस्य ... द्वाप्तसान्निध्येति। देवा
दत्तगामानयेत्यादौ व्यवहितस्यापि देवदत्तादेरानयनाद्यनुपपत्त्यादर्शनाद्वृत्तितावसाय दृष्यारायः॥ अत्रैव दृष्टान्तमाहर ...तौ। एकानन्तरपाठ ... नर्थकः
स्यादित्याशंक्याह एवं हीति॥ सर्वार्थस्याप्यवजे नीयमेकानन्तर्यमित्यार्थः॥ उपसंहरन्नित्याह तस्मादिति॥ नन्वव्यवधानसंनिकर्षस्य संनिधि
त्वेनाभेदतरेणानन्तर्यमेव कथं चित्संनिकर्षस्याव्य वधानरूपद्व्यवाये पिता वाऽतिप्रसक्तिरित्याशयेन विशिनष्टि तामायावनीति ना
व्यपेतत्वं दर्शयन्नत्वान्तरे दर्शनं व्याचष्टे संनिधिरिति॥ विशेषयः ण विशेष्यबुद्ध्युत्पत्तिं विना सर्वं विशेषणविशिष्टैकबुद्ध्युत्पत्त्यसंभवाद्विशिष्टबुद्धि
न्यातिं यावद्विशेषणविशेष्यबुद्धीनामनुवृत्तिरि ष्यते॥ विशेषणविशेष्याद्वयस्य वापेक्षोऽर्थे नत्वादपेक्षाकालेन बुद्ध्यनुवृत्तिकालोपलक्ष
णमेतदित्याशयः॥ कश्चेत्यनेनापेक्षाकालस्योपलक्षणं दृष्टान्तेनार्थमित्युत्तरं दर्शनं व्याचष्टे साचेति॥ नन्ववधेः संनिधिरन्यवाच्यवाच्यवाचकस्य संनिधि
विरुद्धमित्याशंक्य सेव दृष्टपदव्यवायेऽप्यवेक्ष्य देवदत्तो बुद्धिविच्छेद दृष्टत्वसेव दृष्टबुद्ध्युत्पन्नतादेन स्वर्थं बुद्धेः ... णिकत्वात् स्वरूपेण नाशेऽपि संस्कारद्वारा नपा

यात्पदव्यवायेपि तद्धानिरबुद्धव्यवायाद्विशेषस्य निष्प्रनार्थे संबद्धे निराकांक्षे तात्पर्यतो व्याचष्टे संबद्धे ति।। सेवद्ध पदव्यवधिरपि तुल्यानंतर्ये प्रकारए
वेत्यर्थः।। नन्वराजाग्राये त्वास्यत्रोयाद्वये पि तच्छवक्ष्मनाहराग्राये त्वस्यत्रोयाच्चयानुपपत्ते।।। सेवेच्छे नास्तीत्यान्नोक्त यत्रापि हराग्रायेत्यस्मिन्नजाराये त्वनेनव्रे
याकांक्षेण व्यवायस्तत्रापि शेयान्वयो स्तियतो द्द   त्यारपिशेषिणोरपेक्षितविशेष्यान्वयरूपं कार्यं वक्तव्यमित्येतदर्थं पूर्वशेषिणो शेयो
पेक्षितेन क्षोत्र रापेक्षायामपि तुल्यं कारणमिति।   यप्येवोन्न याकांक्षा या पूर्वस्य त्रोषिणः शेषान्वयस्तथैवोत्तरस्यापि शेष्यंतरमनपे
क्ष्माप्येतु त्रोयन्यतरः शेषीशेषालाभे न साकांक्षा।।   क्षेवात्मप्रमाणाधीनः स्यात्क्वचित्तच्च पूर्वेव तुन्नरोपि शेषी शेषेणापेक्षितस्तस्मात्पूर्वे शेषाय
शेयो रजाराये त्वस्य पश्चात्पवितोपि ये ग्यवा।।   घयाकांक्षित देशे संबंधं प्राप्य द्वितीयस्यापि यद्याकांक्षिते देशानंतरो नवत्रितना
निवेन्नव त्यवेहराग्राये त्वस्यापीक्षनिष्प्रनार्थं यत्रापी सादिक्षाप्यमानेनतयोपघपादनाथैकहे तु ग्रप्रन्न सर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे कथमिति।। आद्येनयथाकांक्षि
तदेशे संबंधं प्राप्य द्वितीयस्यापि यद्याकांक्षितेदेशेनंतरासनवतिनवो द्वितीयस्या [illegible] देशे नि विशेषस्तृतीयस्या [illegible] यथाकांक्षि [illegible] नंतर्यं ज्ञातिनीयर्थः।

श्रोर्द्धं व्याचष्टे यान इति ॥ द्वयोरप्यसंबद्धपदाव्यवायाद्द्वयोरपि वाक्यानां वह्वाच्छेयान्न्यायस्तुल्य इत्येवमर्थं द्वयोरपीति न्याय्यं गतार्थमाने । मानेन तु व्यवहित
स्याप्यनुयोगास्तु पगमे सर्वत्र तत्संलवान्नाध्याहारः क्वचित्सादित्यांचे कानिरासार्थं चेन्नासंबद्धपदाव्यवाय एवाकांक्षा च तु एवं चानुयोगो न वर्त्तिना न्यथेति
परिसंख्यार्थमिति सूचयितुमाह तत्परेत्वि- ति ॥ अरुणादिवाक्येष्वप्ययं न्यायस्तुल्य इत्येतत्सूचनार्थं वेदे न्याय्यमिति सूचयितुं सर्वे
त्रेमेन्योयमिति दिशानि सर्वत्रेति ॥ नन्वानेतर्यवि- रायेणैकावयवती त्यानेराकांक्ष्या त्वान्याद्वयोस्तु कदस्यार्थं कानिरासार्थं मनावाद्वा
ति न्यायमनुपपादयितुमाह यद्यपीति ॥ युग- पदाम्नानाराङ्किमात्र निबंधनत्वेनावाक्यवत्वादाने नर्थमकारणमित्याशयः ॥ संनि
कृष्ट विप्रकृष्टान्वययोः प्रामाण्याविशेषोप- पादनार्थं सर्वलोकवेदसाधारणत्वमस्य न्यायस्याह एवमिति ॥ यद्वा किमित्यान
तर्थमकारणमित्याशंक्य यस्मादसंबद्धपदाव्यवधानेन सन्निधानं तर्यमावेपि सर्वत्र लोके वेदे च वाक्यपदानां प्रकरणे च वाक्यानां संबंधेन वर्त्ततीत्यर्थ
मर्थं चेनाव्यवधानेन इति न्याय्यं व्याख्यातुमेतदुक्तं ॥ एतदेव साध्यं नान्यथेति व्याचष्टे अव्यवधानेन इति ॥ तस्मादित्युपसंहारः न्याय्यं व्याचष्टे गौणेत्यु

गसमासिद्ध इ... ष्टसत्त्वमादिति॥७॥ अथेति निपातस्यानन्तरलेति विद्यार्थतेणोव्याप्यर्थमाहेहेतत्वस्त्वंव्यास्यानंतनुत्पयत्राप्यसेवहृपद व्यवायाल्लावेसस्येवान्यत
राकांक्षोयेवचात्तुयेगाहेलरुएयाला वेनातुक्तमाशंव्यावेलक्षणेदर्शीयव्याचष्टे यत्रता वदिति॥ शेषस्याकृत्स्नानेकत्राप्यनुया ज्ञोपहृष्येकमाहसानेकाद्वयोरा
यवानामकेनाप्यर्थमनेकाद्वयेशोपिवेनोक्तो॥ अ नेकेषुसाकांक्षेष्वेकस्मिंस्तुयावद्येन निराकांक्षीकृतेपीतरस्तेराकांक्षा चातुर्थं गोष्टुकोन्न
कस्मानेकस्येवारोप्यवृद्येन निराकांक्ष्ये शेष्यंतरा वयायातुर्थंगोनर्थक इत्यपिकार्यीके स्यान्नायः॥ अत्रदीत्यादिना स्लिमर्थचातुर्थंग इत्यंते
हर्षपकेताप्यंनाप्यर्थलाव्याचष्टे किमिति॥ आह नितदेवंतुनातुशाहेनेति सिद्धांतनाष्यंव्याचष्टेऽध्यत इति॥ कोहेकर्मक्रियांपदसमूहान्
केवाव्यशेपवेसनिशेषिवाव्यानेकाद्वदेकशेप्यवे येननिराकांक्षस्यारोप्यंतरावायानस्याकारकाणांव्यान्यावयायोगाकेरणवाविनंतरा
स्यापिक्रियापदमात्रावयवनीनेराख्यातवाक्यार्थद्वारार्थमेत्राहय...र्थः॥ कारकपदस्थानंतरयत्तावयक्तृणाद्विवरक्रियापदेनेथा हेयादानेतर्या तिष्मना
...नितिशयार्थाद्वनव्याचष्टे आनेकवर्येति॥ एकस्थनिभाष्यंव्याचष्टेसवेति॥ ननुशाहेश्चेष्यानुरादिसेदनेवकुर्षाखेंद्यस्यादि कोन्तेदेनपदेन...

ता
रूपाश्चेनेदादेके नैवावयवःशेषस्यास्यादित्याशंक्याह नन्वेति॥ आत्मुराहे कर्मासमवाये पिश्रोत्याह नायायास्यवान्नरूढेन क्रियात्तेदेङ्कं एवं तत्करणमेतत्
नश्चोभ्यामाह नाथेंद्वाभावाद समवेतार्थे वाक्रूवाहना॥ ह्रिवक्षुतिमात्रार्थत्रुपात्तस्य चित्यस्यादेर्भेदे पि क्रियाभेदो नास्तीत्याशयः॥ नच्चवमपि स्पकारद्वायनहेता॥ तस्य
शेषस्य क्रियापदावस्थावाप्याह निरस्तुकेत्याशे॥ हन्नवेति॥ तेनायमग्न्यामद्दत्तिनाथ्येत्याचष्टेतस्मादिति॥ नन्तु क्रियेत्यत्यथ्यासमेत्तु
श्रुणानन्निरूप्यश्यादित्वत्रा क्लिङ्गादेरपि व्यवस्थातन्नवि घतीत्याशंकाल्लथयेति॥ यम्भ्यमास्त्वत्यन्तद्दति॥ सौकं व्यावष्टे एंद्रवायवादीति॥ अनु
नीव्यवस्थायामेवकारणं करणस्येत्यनेनोक्तं॥ प यथावेत्स्तुनरार्थव्याख्या॥ कर्देतेदमात्रेणतु कारणत्वे त्रांत्याएवेत्याह नन्वेति॥ अनि
त्रुस्निक्रिमाशेकनेनत्विति॥ परिहारतिनेव इति॥ य घावहिर्धर्माणां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासवर्हिरर्थत्वावगमनोदिंडलिङ्गेयज्ञवर्हिषि प्रसक्ति
स्तथास्यादित्रोयस्य प्रकरणादठितस्तु नात्तुशद्देनान्यायानादर्थ्याद्वगतेर्नमेत्रांतरगलस्तुनात्तुशब्दाद्वयवस्थितिरित्यर्थः॥ एतदेवविद्[illegible]ति॥ दोषांतराय
क्रिमाशंकनेनत्विति॥ विनागमेनविशुक्त एवात्रापि विकल्प इतिपरिहरति क्रुतोवेति॥ असंबद्धपदव्यवायादपि नमेत्रांतरस्तु प्रसक्तिः [illegible] हसर्वैत्युवेति॥ ५

यथा च सतीतिनार्थं व्याचष्टे तस्मादिति। श्लोकं व्याचष्टे सर्वेति॥ तस्मादित्युपसंहारनाष्यं व्याचष्टे इतीति॥ उदाहृते तु समुच्चयात्मवा। तत्राहश्यसंज्ञेपीयक।
पदीत्यादित्युक्तेत्यादित्युक्तं यस्तु संगस्याप्येतन्न्यायविषयत्वात्तत्र चके योऽन्विसके न्ययोगदर्शनादस्तु ग्रानविरोधमात्रोक्तं। हर्षदेवेति॥ ननु केवलप्रसङ्गात्... इतित्युक्ता
हृदयस्यापि च वचनात्यादेव तस्मादाम्नातस्येव॥ उपदेशात्स्यादाम्नानमात्रपरशोच्चय दर्शनात्स्वधादाम्नातस्यानिवृत्तेस्यादेतीत्युक्तं मातु
हुदस्यात्रोक्तादस्तु रस्तादिति॥ न्यायतत्त्वविधि॥ शयत्वमित्याशंक्याह एवमुदाहरणत्वेमात्रेसइत्यात्राय॥७॥ व्यवायावानुयज्ञात॥
अनुसंवन्धपदार्थ्यवायएकसर्वेषुतुल्यायागिवादि स्याननानुषंगस्याप्येकत्वादयवायेतुयंगाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशंक्याह एवमुदाहरण
देवेति॥ तादृशित्यादिनाष्यं व्याचष्टे सेतनइति॥ तस्मा दित्युपसंहारनाष्यं व्याचष्टे यन्नश्चेति॥ नवव्यादार्थं व्ययवदस्य ...वपादः यतिपत्सु पा
पाय इत्येतेनन्यायेनसामर्थ्येन त्यनयानुवादार्थं वाक्ये किंकशेयकर्तव्यत्वा त्रियानमयुक्तमित्याशंक्याह तत्रेति॥ कलशपदसहितानां श्रुतानां पदानां वाक्यार्थं प्रति
प्रकृतानां वाक्येनाविनानूनवाद तेरुशीर्यमाणपदेक वाक्यतयावश्यस्मार्यं कल्प्यं पदमित्यर्थः॥ यद्यपीत्यनेनकल्प्यस्यापि पदस्याभिधानेनैव ... णवाक्येत्याशंक्याह॥

[illegible] र्वितत्करण[illegible]यामाडुद्धारणायो सिरिकास्याध्वरणत्रात्रिविः [illegible] गाय ॥ [illegible]त्र्यायें [illegible] [illegible]

[illegible] बह्ममादनस्मात्दितिा [illegible] वैकिंत्वितायाः [illegible] मित्याशेष्याद [illegible] [illegible]

[illegible] त्रिकांडमीमांसामंडन [illegible] [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] [illegible]

113/2 “त्रिकाण्डमीमांसामण्डनम्”।

23